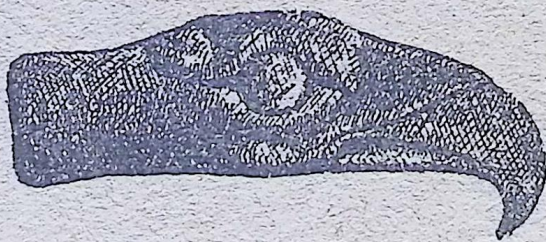

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ
КРАЄВИЙ ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ
Musée historique et archéologique de Dnipropetrowsk

ЗБІРНИК

Том I-й

ЗА ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
проф. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ
1929

СЕН 1962

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ
КРАЄВИЙ ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ
MUSÉE HISTORIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DE DNIPROPETROWSK
(CI-DEVANT MUSÉE EN NOM DE A. POLL.)

ЗБІРНИК

Том I

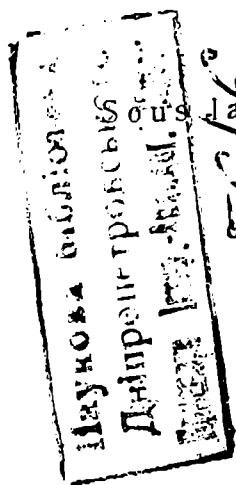
З 106 ІЛЮСТРАЦІЯМИ ТА 20 ТАБЛИЦЯМИ

ЗА ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ПРОФ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

RECUEIL

Vol. I

ous la redaction du prof. IAVORNYTSKY

2796

56/6

5538

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі Українського Друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дніпропетровське, друк. ім.
25-р. ВКП Поліграфтресту.
Замовлення № 4059 — 1200.
Окріт № 1805—13/VI-28 р.

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ 10-й РІЧНИЦІ
ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.*

Замість передмови.

Своє перше видання за Радянської Влади Дніпропетровський Краєвий Історично-Археологічний Музей присвячує 10-й річниці Жовтневої Революції,—її самовідданим борцям та творцям, що гордо й непереможно ламали фортеці й кам'яні мури капіталізму на шляху до творення нового соціалістичного життя.

Історія людства завжди знала криваві заколоти, ворожнечу, боротьбу; в процесі цієї боротьби на арені історичного життя з'являлися нові суспільні формації, новий лад, що ніс із собою всюди правову й економічну нерівність. Нічого не могли вдіяти ні соціологічно-філософські теорії, ні чарівні прекрасні фрази оборонців, обвіяні ореолом могутності,—боротьба лишилась домінантою: вона породила живе життя, що гтало сильнішим за всякі універсали, маніфести, постанови, срізнішим за рев гармат і стріл рушниць. Коли хочеш скерувати життя по-своєму, перше знай його, живи ним, а потім міцно держи його в руках. Так сталося і в нашому сучасному державному житті. Старий лад історія осудила, як нікчемний, і він безповоротно загинув; а тут,—як говорять,—налетіли нові птахи і заспівали нових пісень,—на основах нових соціальних мотивів будується нове життя, нова культура, новий побут. Отже, взявши в руки сучасність, треба, не покладаючи рук, невтомно творити й захищати ті здобутки, що колись були тільки вкоханою мрією.

Перед нами історія поставила нові, навіть світові проблеми; їх виконання й напрямок залежатимуть від нашого вміння й знання. Але, щоб свідомо будувати життя, щоб твердо стати й вишукати для нього ґрунт, треба передовсім узятися за освіту, піднести наукові збагачення у всіх ділянках знання, всебічно вивчати й знати духовну та матеріальну культуру людства, культурно-історичний процес його вікової творчості.

З революцією настав час, коли на довгі роки приспана ворогами українська нація та її культура на увесь зріст почали розвиватися, склалися сприятливі умови до виявлення творчих сил українського народу, стала зходити зі сцени віками нажита безпросвітня темрява. Так само наукова й науководослідча справа поширилася цілою сіткою наукових установ,

про які раніше й згадки не було, вони готують молодих енергійних юнаків кувати нове життя. Поміж цими установами почесне місце відведено й нашим музеям. Довголітня музейна практика все більше впевняє нас, що музеї мусять стати таким осередком, навколо якого має концентруватися культурно-освітня й науково-дослідча робота з усіх галузей знання. Особливо тепер, коли викладання гуманітарних дисциплін по середніх і навіть вищих школах значно зменшено, музеї історичні мають бути додатковою школою, що будуть доповнювати знання учнів, а громадянству стануть, як тепер кажуть, за поміччю музеїстів, школою життя. У такому напрямку й треба скерувати музейну роботу на ужиток всьому громадянству, а не бути зачиненими дослідчими кабінетами.

Ставши на цей шлях, Дніпропетровський Краєвий музей свої надбання, з добудовою приміщення, класифікує в такому порядку, щоб можна було кожному наочно порозумітися на історії та культурі свого краю. Поглиблені студії над своїми збірками музей розпочинає тільки тепер, бо за старого часу був, власне кажучи, період, правда, найголовніший в музейній роботі, збирання матеріалу, а брак приміщення, своєю чергою, заважав експозиції цього матеріалу.

Видавнича робота також відстала від інших музеїв, але цьому бракувало коштів, і тільки оцим виданням за десятиліття розпочинається публікація музейних скарбів і наслідки дослідчих праць.

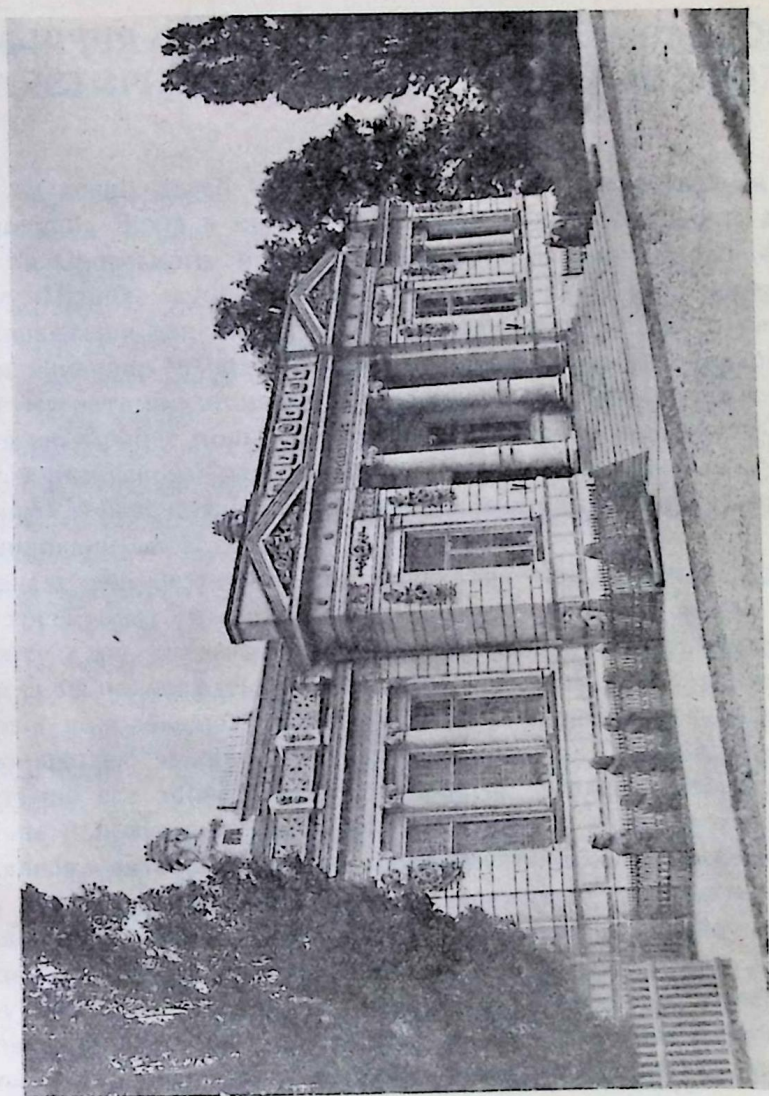
Ми тут уміщаємо наслідки археологічних та етнографічних робіт, що переведено їх на терені Дніпрельстану протягом 1927 року.

Зміст першого нашого „Збірника“ має спеціальний характер і розрахований на певного читача, але об'єкти дослідів остільки характерні для нашої археології, що стануть за цінний матеріал і, можливо, з'ясують темні досі питання з історії первісних культур південної України.

Редакційна Колегія.

Збірник друкується за постановою Ради музею.

Директор музею, професор Д. ЯВОРНИЦЬКИЙ.

Краєвий музей у Дніпропетровському.

ПАВЛО МАТВІЄВСЬКИЙ.

Пролетарська культура має стати закономірним розвитком запасів знання, набутих людністю під гнітом капіталістичного суспільства.
(В. І. Ленін. Зб. творів, т. XVII).

25-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО КРАЄВОГО ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ.

I.

Ще за давніх-давен через степову Україну пересувалося безліч усякого народу на Захід в Європу: з півночі рухалася людність до завітного Чорного та Озовського морів, надбережних грецьких колоній і багатого Царгороду. Пізніше сунулися азійські кочовники, що криваві баталії, досить характерні для князівського періоду нашої історії, з слов'янськими народами зчиняли; з заходу робили наскоки польські лицарі й литовці з своїми магнатами, зганяючи українську людність з правобережжя на лівобережжя. Процес польської колонізації сприяв розвитку земельного капіталу, а цим, своєю чергою, ускладнювалася класова поміж українським населенням диференціація, що призводила до цілої низки організованих і неорганізованих повстань.

Невдалі або безрезультатні повстання так повертали долю повстанців, що треба було їм кидати свої насиджені оселі й житла, або, прийнявши люту кару, ставати в підлеглу економічну й соціальну залежність, віддавши себе на нелюдську експлоатацію польським магнатам. З тієї задніпрові попольщеної України, в особі скривджених економічною й політичною долею втікачів, степова Україна мала перших осадників, що систематично все збільшували її людність. Згодом, у боротьбі за своє економічне й політичне існування, ці втікачі, коли околишні умовини ускладнялися, витворили свою державно-військову організацію—„Запоріжжя“. Але існування Запоріжжя, як державної та політичної одиниці, що мала своє право й певні економічні відносини, стало перешкоджати прогресивним тенденціям на шляху розвитку російського торговельного капіталу, бо його натуральні кордони були вичерпані, і треба було шукати нових територій з сприятливою ґрунтовою землею й населенням, шукати нових ринків для збуту фабрикатів промисловости і продуктів сільського господарства, шукати нових шляхів для торговельних зносин з західними країнами, – от і стали потрібні Чорне та Озівське моря. У перспективі тодішня Росія бачила, що шляхом колонізування цього краю будь-якими шляхами вона здійснить заповітні мрії XVII віку і ввійде в коло світової торговельної політики. Мета введення України в стан колоніальної держави, таким чином, виправдала безсоромні, brutальні засоби: зруйновується Запоріжжя, а слідом за цим з'являються нові соціально-економічні й суспільні елементи на землях запорізьких козаків.

З цього часу колонізація степів, особливо з другої половини XVIII століття, набирає форм неугавних державних клопотів. З'явилися різні народи з далеких країн, надто різні звичаями, культурою й національними традиціями; уряд, аби задовольнити грошові апетити, як представник розвиненого торговельного капіталу, віддає тубільців на безправне поневір'яння, заводячи тут кріпацтво. Мов та галич налітає на здобич, так з Росії кинулися сюди обскурантні поміщики-дворяни та хижі, дегенеративні чиновники пробувати й виявляти свою потенцію на новому ґрунті.

Але, в міру свого розвитку, торговельний капітал став втрачати минуле значіння; йому на зміну з новими економічними й соціальними реформами приходить промисловий капітал. І от у розвиткові промислового капіталізму степова, або південна, Україна відіграла надзвичайну роль. Своїми підземними скарбами й територіальним положенням, з одного боку, капіталізованим потім сільським господарством, що, зрісши до величезних розмірів, не мало собі конкурента—з другого, вона була головною базою для промислового капіталізму, який став тут розвиватися так сильно, що випередив навіть основні центри Росії. Перевага була за Катеринославщиною. У зв'язку з відкриттям підземних багатств, як-от залізної руди, на обробку якої потрібно було десятки тисяч кваліфікованих і некваліфікованих робітників, з виробкою чавуна та стали, з добуванням кам'яного вугілля й інших видів добувної промисловости, навколо Катеринославщини ще більше стало концентруватися життя. А з будовою фабрик, заводів та залізниць, з інтенсифікацією водяного шляху й торгівлі, знову таки що-разу збільшувалось населення, зростала іміграція робітників, особливо в 90-ті роки. 1873 р. Катеринославщина мала лише 1410000, а 1897 р.—вже 2112000 населення.

Ідеологом промислового капіталізму й капіталізації поміщицького сільського господарства на півдні України був місцевий землевласник, громадський діяч О. М. Польш, з яким зв'язують історію обробної і добувної промисловости півдня, а також і початки культурної праці.

Озброєний широкою освітою, кохаючись на природі та історії цього краю,—О. Польш з ційком у руках обходить ті пункти краю, що, на його думку, заслуговували потрібної уваги. Незабаром в околицях м. Кривого-Рогу він знаходить колосальні поклади залізної руди, а далі—мінеральні багатства, як гірний льон, аспід, сухі мінеральні фарби, мармур, порфір і інше. На свої власні кошти він, забравши добуті об'єкти своїх дослідів і винаходів, не покладаючись на свої знання з мінералогії, виїжджає закордон зробити аналізу всьому добутому. Наслідки виявилися чудесні: було доведено, що руда півдня України своїми властивостями перевищує руду Росії і навіть Західньої Європи. Це надало Полеві особливої енергії взятися за експлоатацію цих багатств. Але то були роки, коли Україна (1872—73 р.) ще не зазнала була впливів промислового капіталізму в тому розумінні, як це спостерігаємо наприкінці XIX стол., і ця думка напочатку не була усвідомлена не тільки з боку промисловців, а навіть і

державців. Поля дуже часто не розуміли навіть у Петербурзі¹⁾. Потрібні були капітали. І от, за ініціативою Поля, організовується французька компанія для експлоатації криворізької руди, а слідом за нею—бельгійська та англійська, що раптово хапаються за будову залізо-обробних і металургійних заводів, виводячи, таким чином, металургійну й гірничу промисловість України в стан європейського капіталізму. Відкриті природні багатства півдня притягли сюди чужоземні капітали, які одразу дали почути себе в ростові промисловости, вивізній і внутрішній торгівлі краю. Неорганізо-

Загальний вигляд Краєвого музею в Дніпропетровському.

вана заводська продукція, а з нею і ринок приводили що-разу до економічних криз, що від них в найбільшій мірі матеріально терпіли робітники. А робітнича громадська свідомість і класова ворожнеча, що виникла, як реакція проти визискування капіталістів, була репрезентована в тих різних організаціях, що з'явилися в цей момент, як прояв організованої боротьби з боку робітництва, і з боку капіталістів, як метод одволікання робітників від активних виступів. 80—90 роки на Катеринославщині—це період, коли прикриті флером якоїсь гуманности, мов гриби, росли організації міського типу: добродійне товариство («благотворительное общество»),

¹⁾ „Его считали маньяком, чуть ли не помешанным... На конфиденциальный запрос из Петербурга о Поле, его благонадежности и нравственных качествах, куда он ездил за правительственной поддержкой, был дан местным исправником ответ, что Польш несколько ненормальный человек"... А. Сиянский. А. Н. Польш. Екатеринбург, 1905 г.

консультаційне бюро юридичної допомоги убогим, юридичне товариство, товариства прикажчиків, товариства допомоги учням, комісія народних читань, де, між іншим, по переказу учасників, у робітничій секції працював Г. І. Петровський, і інші товариства. У цей же момент, натурально, з'явилася й потреба в місцевій пресі. У 1883 р. гуртком семидесятиників основано було видання першої приватної газети «Екатеринославский Листок», що його незабаром перейменовано було в «Днепр», але цензуру на газету переведено було до Москви, і, розуміється, вона перестала існувати. У 1885 р. з'явилася щотижнева газета «Степь», в 1887 р.—«Екатеринославский Юбилейный Листок», але й цим довелося зазнати цензурних утисків, і вони також припинили своє існування; нарешті, з літературним характером виступили щотижнева «Днепровская Молва», «Губернские Ведомости» і щоденна «Приднепровский Край».

Усі оці соціально-економічні й культурні здобутки з негативними й позитивними рисами стали підвалиною для 20-го століття, коли Катеринославщина, захоплена швидким розвитком промислового капіталізму, почала відігравати значну роль в творчій, культурно-освітній роботі на півдні України і коли пролетаріят, озброєний революційним ентузіазмом, почав виявляти своє право на життя в політичних виступах. З кінця XIX віку суспільна атмосфера на Катеринославщині, зокрема в Катеринославі, була досить насичена і в політично-революційному розумінні і в розумінні культурних вимог та потреб з боку робітництва, основної і найбільш активної верстви населення. Результатом цієї культурно-політичної хвилі (6-V 1901 р.) з'явилося Наукове Товариство. Хоч воно, правда, ставило собі за найважливішу мету—нести знання в робітничі маси, але передумови до його заснування були не тільки непереможні настрої міської інтелігенції і робітництва до культури та освіти, але й революційно-політична боротьба. Наукове Товариство свою діяльність зорієнтувало було на обслуговування, головним чином, потреб міської інтелігенції і ставило завдання студіювати окремі питання з природознавства та історії, зачитуючи доповіді на своїх зборах, а взагалі «слідить за успіхами науки и содействовать развитию и распространению научного знания». Отже, основною метою товариства було заснувати музей, як установу науково-показового характеру для школярів і населення міста. Було зібрано без усякої системи невелику кількість екземплярів з геологічних, мінералогічних та археологічних колекцій, і все це вкупі було звезено в помешкання комерційної школи (де зараз Окрвиконком).

Але в організації музею відіграла роль ще й нажита роками людська традиція—шанувати пам'ять видатних людей, у даному разі О. М. Поля¹⁾. Справа про вшанування розпочалася незабаром після його смерті, напри-

¹⁾ Не було б цього, ми ладні припустити, що навряд би земство, міська управа чи дворянство дали б будь-яку допомогу на утворення, а потім і на утримання такої установи, як музей.

кінці 90 років, почала ж переводитись в життя лише з 1900 року. В цьому приймали участь головним чином ті, кому Поль, розуміється, ідеологічно і по своєму стану був рідніший; однак, треба сказати, що Поль, як побачимо далі, одноразово був самовідданою людиною на користь історії та археології краю, і його здобутки, що, нарешті, перейшли до музею, являють собою досить коштовний скарб взагалі поміж археологічними збірками.

У всякому разі, катеринославський губернатор з Бахмутською Земською Управою майже одночасно подають Губерніяльній Управі пропозицію про вшанування його пам'яті улаштуванням нижчої гірничої школи¹⁾, але ця думка не справдилась. Губерніяльні земські збори, 7/XII-1900 р., ухвалили вшанувати ім'я Поля заснуванням музею, мотивуючи свою думку тим, що «замечательной личности этой, полной необычайного духа предприимчивости, железной воли, энергии, настойчивости и труда, весь юг России в составе Екатеринославской, Херсонской, Киевской, Таврической губерний и области Донского войска обязан современным своим расцветом горной промышленности, железными дорогами и громадными богатствами, превзошедшими уже пресловутые богатства Урала»... А через те, що Поль, «как любитель археологии, собрал богатейший музей, состоящий из 4.774 предметов и оцениваемый компетентными людьми в 200 тысяч долларов»²⁾, то й форма вшанування сама собою напрохувалася. Тут же асигновано було 5.000 карб. на влаштування музею при Катеринославській Вищій Гірничій Школі. Але справа з відкриттям посувалася дуже поволі, бо затримка сталася, як і треба було чекати, в Міністерстві Народньої Освіти, і знову асигновані гроші не були використані. Нарешті, в 1902 р. і з боку Гірничої Школи подано було думку, що «Совет училища предполагает создать такой отдел музея, в котором был бы представлен наиболее обстоятельно Кривой-Рог в минералогическом, геологическом, металлургическом и горном отношениях, как главный район деятельности покойного А. Н. Поля—пионера горно-заводского дела»³⁾. Але справа тяглася й далі. На відкритий 6 травня 1902 р., за ініціативою Наукового Товариства, при комерційній школі музей управа відпускала незначні субсидії на його утримання; в наступному ж 1903 р., 24/II, земська управа в особі М. Родзянка звертається до міської думи про відведення землі під музейний будинок; між іншим, він (Родзянко) доводить: «не подлежит сомнению, что экономическим оживлением, вызванным деятельностью А. Н. Поля, более всякого другого пункта наших губерний воспользовался город Екатеринослав. Благодаря развитию металлургической промышленности и возникновению вокруг города ряда заводов, вызвавших в свою очередь усиленное развитие торговли, Екатеринослав из среднего губернского города в короткое время превратился в один

¹⁾ 27/XI-1900 р. Лист губернатора. З архіву музею.

²⁾ Катеринославські Губерніяльні збори, 7/XII-1900 р.

³⁾ 26/XI-1902 р. Лист Директора Горного Департаменту. Архів музею.

из крупнейших и богатейших губернских городов, население его быстро увеличилось, благоустройство возросло, он обогатился целым рядом учебных, в том числе и высшим учебным заведением, возникновение которого вызвано именно развитием в нашей губернии горной и металлургической промышленности, созданной трудами (?! М. П.) и усилиями А. Н. Поля», а тому він «считает долгом» звернутися й до губерніяльних дворянських зборів, котрим «особенно близок А. Н. Поль как по происхождению, так и по духу и направлению всей своей деятельности» з запрошенням... «принять материальное участие в возведении музея, как памятника выдающемуся общественному деятелю-дворянину, именем которого гордится дворянство Екатеринославской губернии»¹⁾. Оце були основні й головні мотиви до організації музею ім. О. М. Поля²⁾. Але і всі ці клопотання та турботи і відкритий фактично 6 травня 1902 р. музей, власне кажучи, були лише спробою організувати музей, як науково-освітню установу, бо справжня реалізація такої думки могла статися в наслідок довгої, невпинної, енергійної праці цілого колективу учених, що гаразд уявляли б собі мету музею і як слід знали б завдання, методи та шляхи його організації. У цей момент, в зв'язку з революційною бурею, що почалася по всіх усядах в Росії, царат зменшує свою пресію і що до української науки, а це дало можливість ученим приступити до етнологічного вивчення українського народу, археологічних дослідів і розкопів, вивчати продукційні сили, природу і почасти суспільні взаємовідносини. Отже, цей край (південна Україна) і став за об'єкт глибоких дослідів, що припадають на початок ХХ стол., бо в історії творення людської культури і процесу соціальної боротьби він довго був ареною, на якій залишилися яскраві сліди, могили, городища, землянки, стації, ретраншементи, фортеці,—одним словом, пом'ятки, що блискуче свідчать про різноманітність кудьтур і перебування тут різних народів, як ми бачимо від стародавньої минувшини и до близької нам сучасности. Тому цілком природно, що увага учених була переважно зорієнтована на цей край, що багатий на першоджерела, давав стимули до інтенсивних дослідів и всебічного вивчення питань культурно-історичного та економічного значення, наслідком чого стало те, що півдеона Україна тепер у краєзнавчому розумінні вивчена майже найбільше.

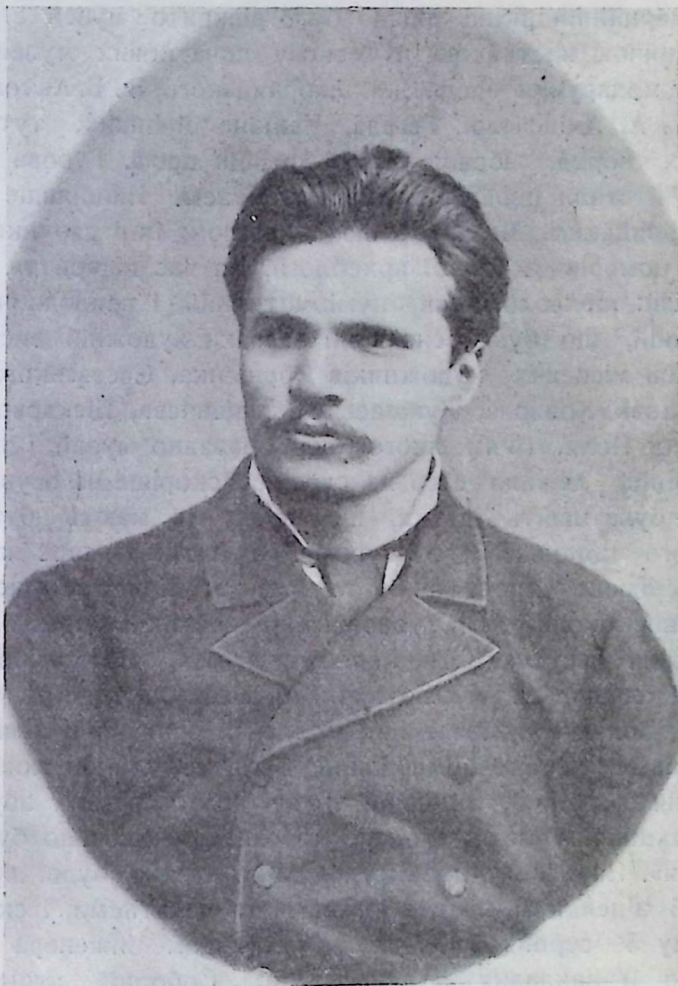
На цьому соціально-культурному тлі й розпочинав свою роботу наш Краєвий Історично-Археологічний Музей.

¹⁾ 26/IV-3903 р., № 5307. Лист. З. У. до М. Д. Архів музею.

²⁾ „Рассказывают, что бывший Екате^р. губернатор Фаб2 (1847—1858 г.г.) основал, между прочим, в Екатеринославе и „музей древности Екатеринославской губернии“, весьма богатый не только коллекциями минералов и разных остатков старины, но и обилием предметов растительного и животного царства. По недостатку помещения в городской думе, музей отведено было место в Потемкинском дворце. Дальнейшая судьба музея неизвестна“. В. Машуков. „Воспоминания о гор. Екате^р“ Екатеринослав, 1910 г., стор. 78.

II.

1902 р. Губерніяльна земська управа, для організації і надання певного напрямку музейній роботі, запрошує професора Московського Університету Д. І. Яворницького, ім'я якого потім стало найбільше зв'язане з культурно-освітнім розвитком міста і дослідженням південного краю України взагалі. На нього й лягає обов'язок перевести всі підготовчі дослідницькі

Замолоду проф. Дм. Іван. Яворницький — фундатор Краєвого музею.

роботи для збагачення музейних збірок і привести їх до наукового порядку. Широка історична ерудиція проф. Яворницького, що переважно зв'язана з історією України, українською етнографією, археологією, а надто з історією Запоріжжя,—стала фундаментом до творчої музейної роботи з дня його фактичної організації і до цього часу 1 (14) квітня 1902 р., на засіданні Наукового Товариства, почесним членом якого

був проф. Яворницький, запрохано було його стати директором музею, впорядкувати зібрані зусюди природничі, археологічні та історичні збірки, продовжувати далі збирання й поповнення збірок шляхом археологічних дослідів та розкопів і стати на чолі дальшої організації та життя музею. Давши згоду, проф. Яворницький на зборах 5/IV зачитав доповідь про значіння музею, як науково-освітньої установи, і методи охорони всіх тих пам'яток, що являють собою музейний матеріал. А 6 (19) травня 1902 р. в комерційній школі дійсно було відкрито музей з археологічною й природничою виставкою. В основу початкових музейних збірок покладені були подарунки проф. Д. І. Яворницького, В. Б. Антоновича, Е. І. Мельникової, Е. А. Акінфієвої, Гегела, Чайкіна й інших; тут же були збірки гірничих пород, зібрані при експедиції проф. Гурова і П'ятницького. Всі вони й стали першим надбанням музею. Найбільше подаровано було Д. І. Яворницьким, Мельниковою й Гегелом; їхні дарунки дали більше за тисячу номерів з одної археології. На час відкриття музею було вже три відділи: археологічний, нумізматичний і природничий, а згодом і художній, що був оснований завдяки художній виставці 9/II—1903 р. з праць місцевих художників Корнієнка, Євсевського, Горбоносова, Ведьорнікова, Козлова, Лукашевича, Машичева, Піскарьова й інших. Багатющі збірки Поля, ім'ям якого було названо музей, по бажанню його спадкоємиці, лежали десь на сховищі (скоріше на псуванні) в земській управі, і була навіть чутка, що збірки ці мають бути продані до Лондонського королівського музею. Так починав своє життя музей, все більше й більше зростаючи та все ж поневіряючись у сусідах: то в комерційній школі, то в губерніяльній земській управі, де була, наприклад, художня виставка, то, нарешті, в кол. Потьомкінському палаці. Довелося керівникам музею прохати міську Думу про відпуск помешкання, і, боячись одмовлення, оголосили були вони навіть у газеті про бажання найняти таке помешкання, і тільки, так би мовити, настирливе оббивання порогів у земській управі дало спромогу збудувати спеціальне помешкання музею, але з умовою, щоб названо було його музеєм «ім. Поля». За основу проекту будинка взято було будинок Гофмана в Берліні з деякими, правда, змінами та додатками, і складено було плану, по якому 31 серпня 1903 р., за доглядом інженера Панафутіна, зроблено було й закладку музею на кол. Соборній площі, а нині на площі Жовтневої революції, на найвищому місці колишнього Катеринослава. А вже 14 серпня 1905 р., за доглядом інженера-архітектора Сандецького, оздоблений ліпним орнаментом у доричному стилі, будинок музею був остаточно закінчений і по цей час являє собою стильову одиницю серед дніпропетровських будівель.

Усі збірки музею переносяться до нового помешкання, поповнюється їх і класифікується. Тепер систематично переводяться археологічні досліді, що тут на півдні розпочиналися періодично в час XII-го археологічного з'їзду, коли потрібно було вивчити так вані половецькі степи, а осо-

бливо тоді, коли Московське археологічне товариство (імператорське) через кожні три роки по різних містах, переважно університетських, Росії скликало археологічні з'їзди. Заходами проф. Яворницького на 1905 р. призначено було археологічний з'їзд у Катеринославі. Зважаючи на його прохання, археологічне товариство зробило постанову, що всі добуті речі в процесі дослідів на кошти приватних землевласників та установ Катеринослава поступають до місцевого музею, тоді як раніше вони звичайно поступали до імператорської археологічної комісії. Була сподіванка, що добуті матеріали, як результат численних дослідів по Катеринославщині, Херсонщині й інш. губернях, збагатять виставку археологічного з'їзду, а потім цілком поступлять до музею.

Так, колективною працею російських та українських істориків, археологів та етнографів, розпочалися швидким темпом дослідження за самим широким планом; наслідком цього виставка з'їзду поповнена була матеріалом з різних місцевостей південної України, що добували для з'їзду дослідники В. Городцов, Харитоненко, Данилевич, Трифілев, Бабенко, Харламов і інші. Готуючись до з'їзду, професор Яворницький без жодної субсидії земства та московського археологічного товариства, на кошти місцевих землевласників, розкопав і дослідив протягом трьох літ до півтораста курганів. Як його здобутки, так і більша частина експонатів виставки з'їзду подаровані були музею. Також для збирання етнографічного матеріалу він же запрохав відомих етнографів В. О. Бабенка й О. Р. Бабенкову (його дружину), що раніше укладені були влаштуванням етнографічної виставки при Харківському університеті підчас XII археологічного з'їзду. Етнограф Бабенко протягом двох літ об'їздив найголовніші й більш типові місцевості Катеринославщини і добув надзвичайно коштовний етнографічний матеріал, переважно з матеріальної культури тодішнього селянства. Турботами того ж Д. І. Яворницького добуто 20 різних збірок від приватних аматорів, як, наприклад, збірки Іваненка, бр. Тихомирових, Канкріна, Я. Новицького, М. Білого, Мартинова, Корнілова, Сочинського, бр. Магденків, Гана й інші. Від Магденка, між іншим, подаровано портрет запорізького полковника кінця XVIII віку, Павла Руденка, руки знаменитого художника Льва Боровиковського, що й досі являється прикрасою поміж експонатами музею. Сам же Д. І. Яворницький, десятки років досліджуючи історію запорізьких козаків по архівних документах і матеріальних пам'ятках, добув численні збірки з матеріальної культури Запоріжжя і взагалі пам'ятки, цінні для ілюстрації історії місцевого краю. Усі ці свої скарби, що оцінювалися в тисячі карбованців, здобуті на свої кошти, як, наприклад, картини, портрети історичних діячів, рукописи, стародруки, хатні селянські й панські убори, одіж запорізька й панська XVIII—XIX ст. ст., збірки з нумізматики, сфрагістики та геральдики, археологічні унікуми, матеріали до антропології, палеонтології, етнології і багато іншого,—все це безкоштовно передав він музеєві. Нарешті, після

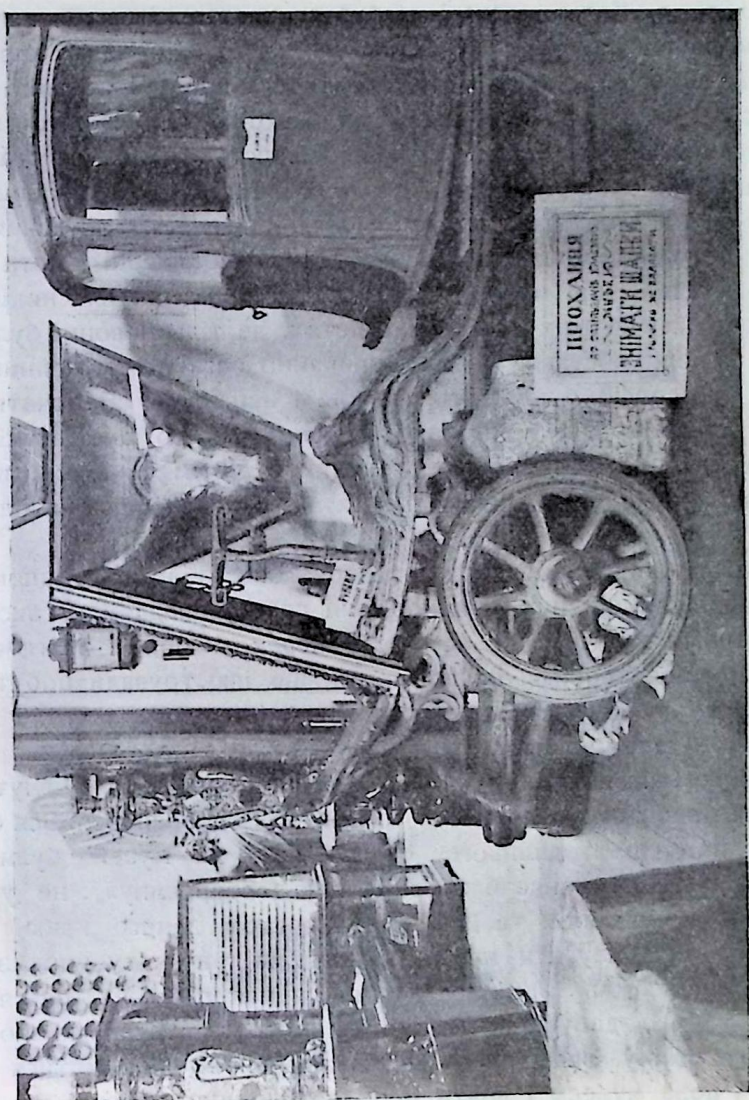
закінчення археологічного з'їзду, поступили також до музею й оцінені на наші гроші у 800.000 карб. збірки Поля, за винятком золотих речей, що віддані були на охорону до місцевого держбанку. Таким чином, археологічний з'їзд та невтомна праця проф. Д. І. Яворницького, а також результати численних дослідів і подарунки свідомих діячів,—для організації і твердих основ існування музею в умовах культурно молодой Катеринославщини мали надзвичайне й домінальне значіння. Наявність музею в кол. Катеринославі, як культурно-наукової установи, наближувало його до старіших культурних центрів України та Росії.

З 1905 до 1917 р. робота музею йшла під гаслом збирання всіх пам'яток матеріальної людської творчості на просторах Катеринославської, частини Херсонської і частини Полтавської губ., що так чи інакше свідчать про культурні досягнення минулого, як і сучасности цих країв. А з нагоди століття існування Катеринославської духовної семінарії незабаром утворено було при музеї і відділ «церковної старовини». Користуючись цим, проф. Яворницький, будучи одночасно директором, науковим і технічним робітником музею, бо штат його складався з трьох осіб, виклопотав у Синоду право на огляд старовинних церков і на відбирання до музею художньо-історичних речей, що перебували в церквах Катеринославської єпархії. Протягом одного тільки 1906 року зібрав він щось із 600 екземплярів церковної старовини, що характеризують кустарні й художні вироби переважно XVIII стол. і цінні по своїй вартості. Правда, у збиранні речей етнографічного й церковного значіння та археологічних розкопів інколи сприяла музеєві й земська управа тим, що пропонувала повітовим управам давати дозвіл на користування поштовими кіньми при переїзді директора музею або взагалі службовця музею з одного села в друге.

Також з російської академії мистецтв прибула незначна частина картин; надходили й подарунки свідомих інтелігентів і поміщиків, а найбільшу роботу по збиранню музейного матеріалу і археологічному дослідженню краю, аж до 1917 р., все ж таки доводилось проводити своїми силами з «ласки» землевласників (бо, розуміється, не було грошей). Було й таке: 17/V 1908 р. катеринославський поліцмейстер надсилав два примірники портретів царя Миколи, над яким у революцію 1905 р. поглузували робітники, пошкодивши йому очі, і прохає зберегти їх, «как следы последней революции», зазначаючи, що «эти портреты продырявлены пулями или остроконечными палками революционеров...»¹⁾ Але цей шлях збагачення музею був зовсім випадковий; хоч матеріалу такого було й до гибели, та не завжди, розуміється, попадав він до музею, мовляв, на посміх людям.

Дуже поволі зростали збірки мінералогічні, ботанічні, зоологічні й сільсько-господарські. Але цьому були достатні причини—брак коштів і відсутність спеціаліста-природника. Напочатку в роботі по збиранню,

¹⁾ З архіву музею (журнал вхідних паперів)

Вестибюль музею.

добуванню фавни південної України, а надто Катеринославщини,—приймав участь Акінфієв і інші природники-аматори. Але згадані відділи не розвинулися так, як відділ зоологічний, що пізніше зріс головним чином дякуючи надзвичайній енергії природника І. Подосіннікова, який розпочав свої праці в музеї лише з 1909 р.

У 1910 р. в Катеринославі відбулася краєва сільсько-господарська кустарно-промислова виставка. Звідти було забрано чимало характерних речей для сільського господарства Катеринославщини і зразків місцевої промисловости: чавуна, заліза, моделі сільсько-господарського знаряддя, селянські кустарні вироби і інш. Взагалі більшість збірок виставки було потім віддано на охорону музею, для чого земством відпускалися значні в порівнянні з загальним бюджетом музею суми. Устаткування музею вітринами й потрібним приладдям переводилося за мізерні кошти земської управи, а в більшій мірі музей звертався до приватних власників та до ремісничних шкіл по всіх повітових містах, де тільки вони були, і, таким чином, поволі обставив себе надзвичайно багатим музейним інвентарем. Але цей спосіб був надто тяжкий і непевний. Напочатку надія була й на гроші, що прибували за одвідування музею, але кількість одвідувачів зовсім була не та, що є тепер. Потім уже субсидії земської управи були збільшені, але їх чи й вистачало на одно лише утримання.

Так, експедиційним порядком і персонально, збираючи типові зразки степової Наддніпрянщини і устатковуючи себе приладдям для виставлення їх, Краєвий музей на 1911 р. був уже переповнений і збагачений цінними характерними експонатами, що ілюстрували побут та матеріальну культуру селянства, доісторичне й історичне минуле та природу й почасті промисловість краю.

Про збільшення наукових робітників, які зайнялися б внутрішньою дослідницькою роботою, очевидно, і говорити не доводилося. Вся біда була в тому, що погляди тодішнього суспільства на музей були, як на установу, що лише охороняє й зберігає всю «старовину», не ув'язуючи її з культурно-економічним та історичним ростом даного краю. Всі заходи музею спопуляризувати перед урядовцями таку мету—показати всебічно життя принаймні Катеринославщини в матеріальних пам'ятках за певною системою й здобути на це хоч би незначні державні кошти—не мали жодного успіху. Залишалося для музею знову прийматися за дослідчу роботу поза музеєм і дбати про поповнення збірок, не сподіваючись на допомогу влади.

За десять років існування музею він остільки збагатився, що вже з 1911 р. довелося клопотатись за нове помешкання. Міська управа, скільки не опинаяся, але, нарешті, відпустила шматок землі поряд із старим помешканням музею, а з коштів губ. земської управи і повітових управ складався грошовий фонд і ухвалено було будову нового помешкання для музею розпочати. На власні кошти проф. Д. І. Яворницького відряджено було

до Єгипту добути такого плану, який би відповідав останнім зразкам музейної будівельної техніки й архітектурного стилю. З 1912 р., за планом Каїрського музею, розпочато будову, що продовжувалась до 1914 р.; помешкання було майже закінчене, але, в зв'язку з імперіялістичною війною

Частина відділу первісних культур.

не довелось устаткувати його остаточно. Сподіваючись на закінчення будинку нового приміщення, за останні три роки музей готувався перевести поглиблені студії над силою зібраного різноманітного матеріалу і в новому приміщенні експонувати його, поклавши в основу експозиції краєву систему на зразок Стокгольмського музею. У старому помешканні

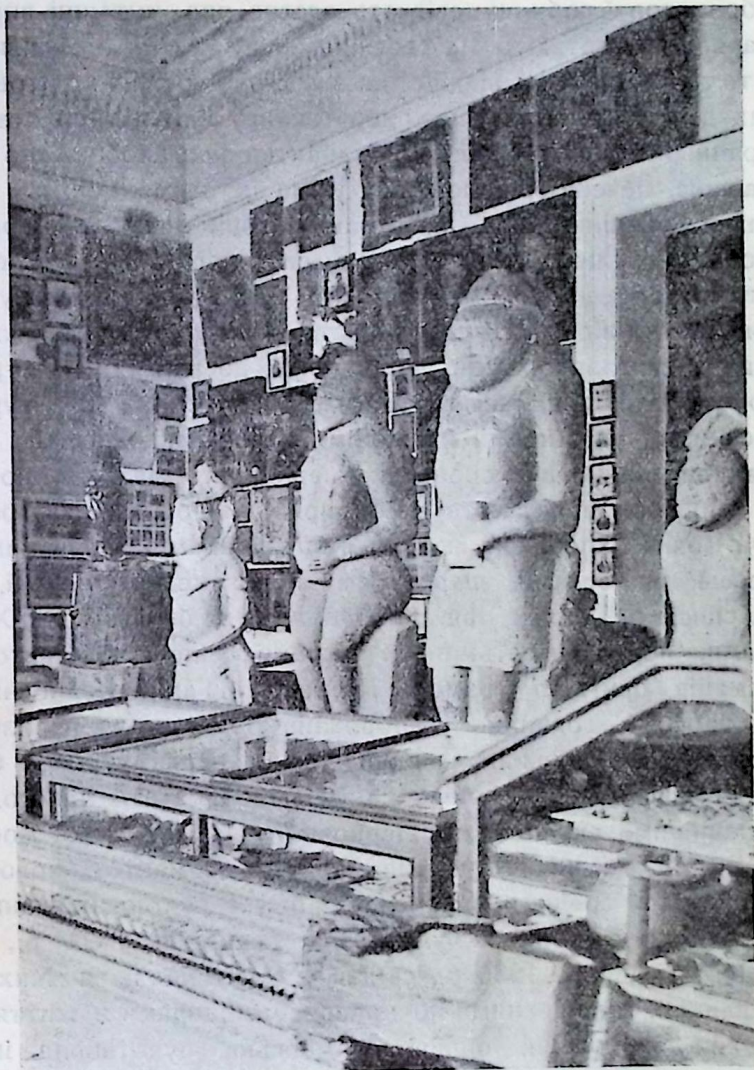
мав був залишитись природничий відділ і деякі підвідділи з побуту та народної художньої творчості. Для переведення цієї роботи на 1917 р. музей зібрав 31.943 карб. 06 коп.; ці кошти й мали стати основою для розвитку внутрішньої наукової роботи.

Бюджет музею з часу його заснування до 1918 р. включно мав таку картину:

Роки	Губер- ніяльна земська управа		Повітові управи		Дворян- ство		Міська управа		Спеці- яльні кошти		Пода- рунки		Разом	
	крб.	к.	крб.	к.	крб.	к.	крб.	к.	крб.	к.	крб.	к.	крб.	к.
1902	243	4	—	—	—	—	—	—	242	85	365	50	851	39
1903	—	—	—	—	—	—	—	—	124	30	422	23	546	53
1904	—	—	—	—	—	—	—	—	328	30	600	—	928	30
1905	—	—	250	—	150	—	—	—	450	80	—	—	850	80
1906	701	93	649	75	550	—	—	—	739	—	28	—	2668	68
1907	5000	—	549	50	1400	—	200	—	948	—	44	—	8141	50
1908	4999	97	900	—	700	—	—	—	1099	98	25	—	7724	95
1909	6944	—	200	—	700	—	—	—	1175	20	100	—	9119	20
1910	6944	—	1600	—	700	—	100	—	1840	20	200	—	11384	20
1911	9444	—	1129	—	1000	—	200	—	1500	70	—	—	13333	70
1912	10076	—	1099	50	1000	—	236	—	1494	40	310	—	14215	90
1913	10780	—	774	50	1000	—	236	—	1863	10	—	—	14653	60
1914	13000	—	974	50	1000	—	—	—	1942	90	600	—	17517	40
1915	11500	—	1539	35	1000	—	500	—	2186	20	—	—	16725	55
1916	14200	—	1049	75	1000	—	1000	—	3917	40	—	—	21167	15
1917	14969	51	100	—	—	—	—	—	2997	53	120	—	18187	04
1918	7852	—	—	—	—	—	500	—	5330	30	600	—	14282	30
Разом	116654	45	10815	85	10200	—	2972	—	28241	16	3414	73	172298	19

Хоч це були, як там кажуть, «трижди прохані» гроші, але все ж таки видно, що становище музею що-до грошового забезпечення було, можливо, краще, ніж становище інших центральних українських музеїв; та коли врахувати всі обставини й те оточення, в якому зростав і поширювався музей, оглянути всі його надбання, то ці кошти все рівно, що ніщо, бо, дійсно, тільки на 140000 крб. протягом 15 років безупинно провадилася робота по дослідженню, вивченню й збиранню пам'яток краю.

Всі добуті матеріяли розташовані по відділах, що їх було дев'ять: 1) «передісторичний», 2) скифський, 3) грецький, 4) тюркський, 5) запорізький, 6) церковний, 7) етнографічний, 8) природничий і 9) археографічний. «Передісторичний» відділ поповнювався експонатами переважно з археоло-

Степові кочовники.

гічних розкопів і розвідок, що їх упорядковував музей що-року. Матеріал досить характерний для археології південної України і яскраво ілюструє собою продукційні взаємовідносини та матеріальну культуру первісної людини. Кам'яний вік, з періодами палеоліту та неоліту, переповнений взірцями різноманітного кам'яного виробу: сокири, молотки, ножі, глиняний посуд з примітивним і складним орнаментом і багато іншого, добытого

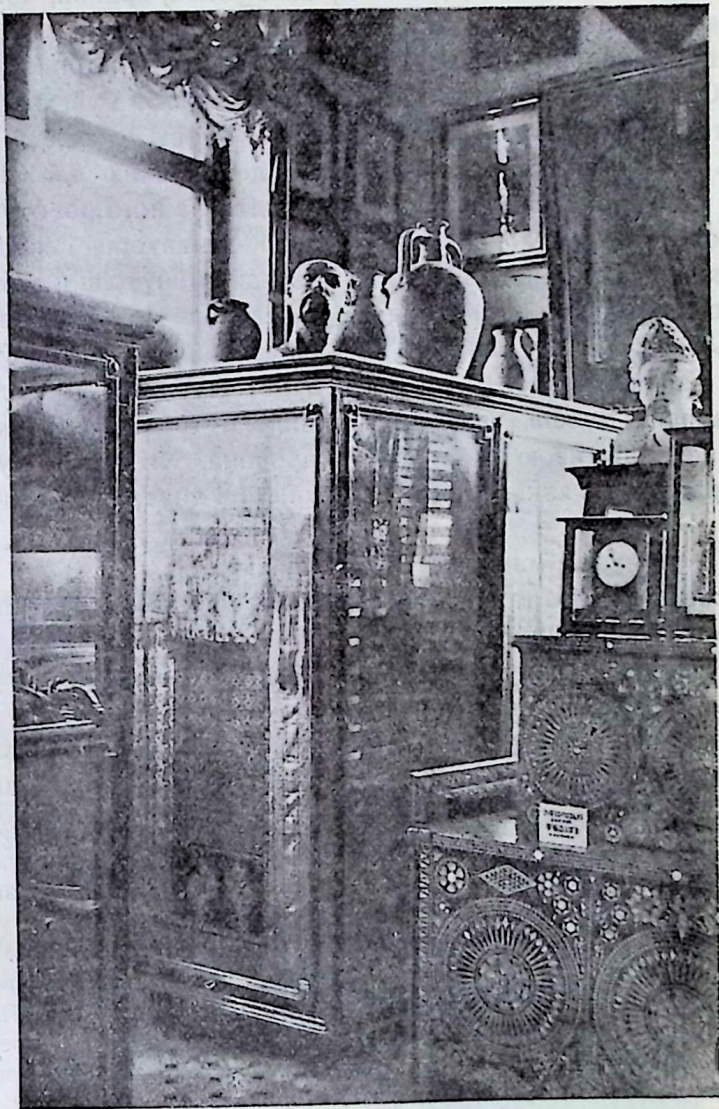
по могилах, стаціях та майстернях кам'яного віку. Мідяно-бронзова доба також висвітлена характерними екземплярами чужоземного й місцевого роблива. Тут: сокири, люстерка, фібули, серпи, листовидні мечі, каблучки (браслети)—між іншим, матриці, знайдені в хуторі Іванівці кол. Верходніпровського повіту і на дніпровому острові Таволжанському,—це майстерні бронзової доби, що свідчать власне про тутешні вироби бронзового знаряддя. Звертають на себе не меншу увагу й відділи грецький, скифський та тюркський. Ці відділи також мають безліч коштовних речей, характерних для грецького культурного впливу й культури степових кочовників—ранньої і пізньої доби. Найхарактерніше виображено побут кочовників хазарів, печенігів, половців з усіма їх племенами.

Особливе значіння для ілюстрації історії місцевого краю мають збірки запорізького, церковного та етнографічного відділів. В експонатах запорізького відділу, що по кількості й по характеру перевищують деякі інші відділи, наочно відбилися своєрідність культури Запоріжжя, героїчна воля й фізична сила запорожця, спритного до військової стратегії; соціально-економічні й політичні та торговельні взаємини їх з турками, татарами, росіянами, українцями й східними народами; нарешті, релігійні й художні нахили видко в експонатах церковного відділу, що пороблені кустарним способом в селах та монастирях Запоріжжя. Одразу кидаються в очі: одіж запорізька з дорогими жупанами, случькими, шалевими та перськими поясами, шароварами й ін.; келепи, пістолі, гаківниці, ціла збірка списів з Жовтих Вод, де 1648 р. були баталії Богд. Хмельницького з ляхами, портрети гетьманів і окремих запорожців, автографи кошових отаманів, оригінал грамоти Петра II й Ганни Йвановни Данилові Апостола, нарешті, годинник запорожців 1773 року паризького роблива, 5 скринь запорізьких, вицяцькувані перламутром, арабського роблива, величезні збірки порохівниць, люльок і багато іншого.

Досить цінними експонатами церковного відділу є такі: московського роблива XVIII ст. емальовий, усіяний дрібним діамантом, золотий хрест, на гілках винограду срібна-позолочена чаша, 4 рукописні євангелії XV—XVI ст.ст., окремо рукописна учительна євангелія 1594 р., євангелія першодрукаря Федорова 1580 р., сакос з кафтана царя Михайла Федоровича, великий, з вирізаними по кипарису епізодами з життя Христа—хрест у срібній-позолоченій оправі, Самарська чудотворна ікона, іконостас з Запорізької Покровської церкви, епітрахіль XVII в., вишитий золотими нитками, багата збірка металевих орнаментованих образів і сила іншого.

Збірки етнографічні стосуються до культури селянства кінця XVII, XVIII й XIX ст.ст. Тут подано кустарні виробы, промисли й народню художню творчість у мінливих стадіях їх розвитку, а також різноманітний одяг-селянські та панські скрині й інш. Окремо стоять речі Т. Г. Шевченка, придбані в 1908 р. на базарі в Києві, справи (оригінали) про заслання його в Закаспійські краї до Новопетровської кріпости, власно-

ручно писана автобіографія поета, і дуже багато фотографій ілюструють його життя¹⁾. Інтересні речі письменників: Тургенева, Гоголя й інш.; речі художників: Лампі (батька), Ріго, Анжело, Корнієнка, Класена, Струнникова й інш.

Колекції з запорізького відділу.

Окреме значіння між усіма збірками музею має природничий відділ або, як тепер його назвали, зоологічний, бо там перевагу мають експонати з фауни південної України. Він надзвичайно багатий, оцінити його

¹⁾ Майже всі ці матеріали видрукувані в 1909 р. на кошти землевласника Хрінникова.—Д. Яворницький. Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка, м. Катеринослав, 1909 р.

на гроші немає можливості, у всякому разі він коштує десятки тисяч. Тут великі й різноманітні збірки раковин, м'якунів, молюсок, місцевого походження байбак, вовк, дика косуля, бобр, дикий кабан і багато інших тварин. З птахів: ворон, пугачі, сови декількох видів, шилохвість, пелікан, або птиця-баба, ковпиця, квакві, вальдшнеп, дрохви, ібіс-каравейка, козодої, то-що, місцевого походження і з других країв. Цей відділ нині за браком приміщення передано в тимчасове користування Дніпропетровському І. Н. О., але утримується на кошти Краєвого музею.

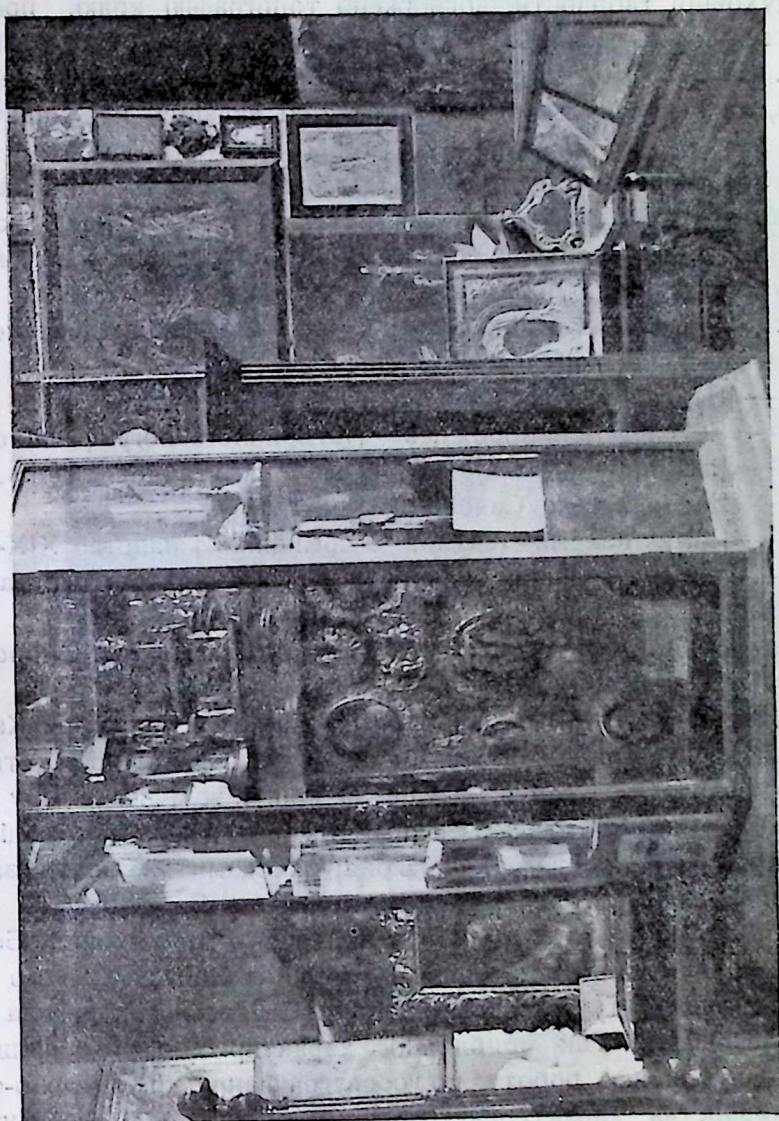
Характерною рисою в житті Краєвого музею є те, що він зростає цілком ізольовано, самотійно; будь-яких ідеологічних впливів ні з боку земства, ні з боку Міністерства Народної Освіти на його роботу не роблено. Навіть Наукове Товариство, що було в числі фундаторів і ініціаторів організації музею, кінець-кінцем, за дезорганізування внутрішньої музейної роботи, мусило вийти з законних кадрів членів ради¹⁾. Музей вважався земським остільки, оскільки він був у матеріальній залежності від нього. Здебільшого напрямом роботи живився з досвіду науково-дослідчих інституцій та старіших музеїв, що також виникали то за ініціативою окремих учених, то за ініціативою аматорів старовини. З ними музей повсякчас і додержував зв'язків що-до зовнішньої і внутрішньої дослідчої роботи.

На 1918 р. музей мав уже 37.660 експонатів.

В цей же час зібрано було велику книгозбірню, що стала єдиною по своєму науковому значінню в місті.

В той же час, у міру можливості, переводилась культурно-громадська робота. По приблизних підрахунках, бо певного обліку немає, переведено позамузейних екскурсій до 1918 р.—72 з метою ознайомлення з історичним минулим степової України по матеріальних пам'ятках, що

¹⁾ Претензії Наукового Товариства на керівничу роль в музеї, дійсно, не мали ніяких підстав, бо його роля й участь у житті музею з самого початку були надто скромні. Спроби ж дискредитувати музей, мовляв, за неправдивий розподіл асигнованих грошей на наукові потреби повели до неприємного інциденту, що стався на засіданні ради 7-V—1907 р. «В. В. Курилов (голова Наукового Товариства. П. М.) висказав требование, чтобы отчет по музею был также представлен Научному обществу, т. к. Научное об-во имеет особые права в отношении музея им. А. Н. Поля. На такое заявление Курилова директор музея возразил, что он дает отчет председателю совета музея, а Научного общества он знать не желает: он начал свои работы по изучению местного края в то время, когда в Екатеринославе не было ни Горного Училища, ни Научного общества; он один, лично, напечатал гораздо больше трудов по истории края, нежели все Научное общество вместе взятое. Когда после такого заявления Д. И. Эварницкого В. В. Курилов указал ему на то, что директор музея обязан исполнить требование Научн. об-ва, то Д. И. Эварницкий с горячностью ответил Курилову, что ему «начхать» на Научное общество, что он подчиняется только распоряжениям совета музея, а прав Научного об-ва над собой не признает. Курилов просил занести такой ответ в протокол заседания, на что директор музея выразил свое полное согласие». Цей приклад ми вважаємо характерним у відносинах музею й Наук. Т-ва, але аналогічні відносини були й з іншими міськими установами, що, по суті, не сприяли і не дбали в роботі, а всіма заходами заважали.

Колекції музею з відділу народніх культурів.

ними всіяне майже все надбережжя Дніпра. Улаштовано було 11 експедицій спеціального характеру,—вивчати то народне мистецтво, то природу, то, з етнографії, матеріальну культуру й фольклор і, нарешті, археологічні та історичні експедиції. Оцим шляхом і зібрано безліч об'єктів художньої творчості, найбільше характерні зразки гаптування, матеріал народньої фантазії і духовної творчості, досліджено топографію краю, пророблено кресленики з монументальних пам'яток, а також проекти ретраншементів та фортець. Це дало спромогу на основі того матеріалу й колективного дослідження, за керуванням музею, мати такі видання краєзнавчого характеру:

Д. И. Эварницкий—«Очерки по истории Запорожских казаков и Новороссийского края», де автор подає матеріал з колонізації краю, типові зразки народньої фантазії, як от про Іллю Муромця, підземні скарби й інше, добуто переважно по Катеринославщині.

Його ж—«Число и порядок Сечей с топографическим очерком».

- » —«Остров Хортица на р. Днепре».
- » —«Переправа через днепровские пороги».
- » —«По следам запорожцев» (Історично-етнографічні сюжети).
- » —«Раскопки курганов в пределах Екатериносл. губ.».
- » —«История села Садово-Фалеевки».
- » —«Поміж панами» (сатира на поміщиків і панство XIX-XX ст.).
- » —«Малороссийские народные песни», зібрані переважно на

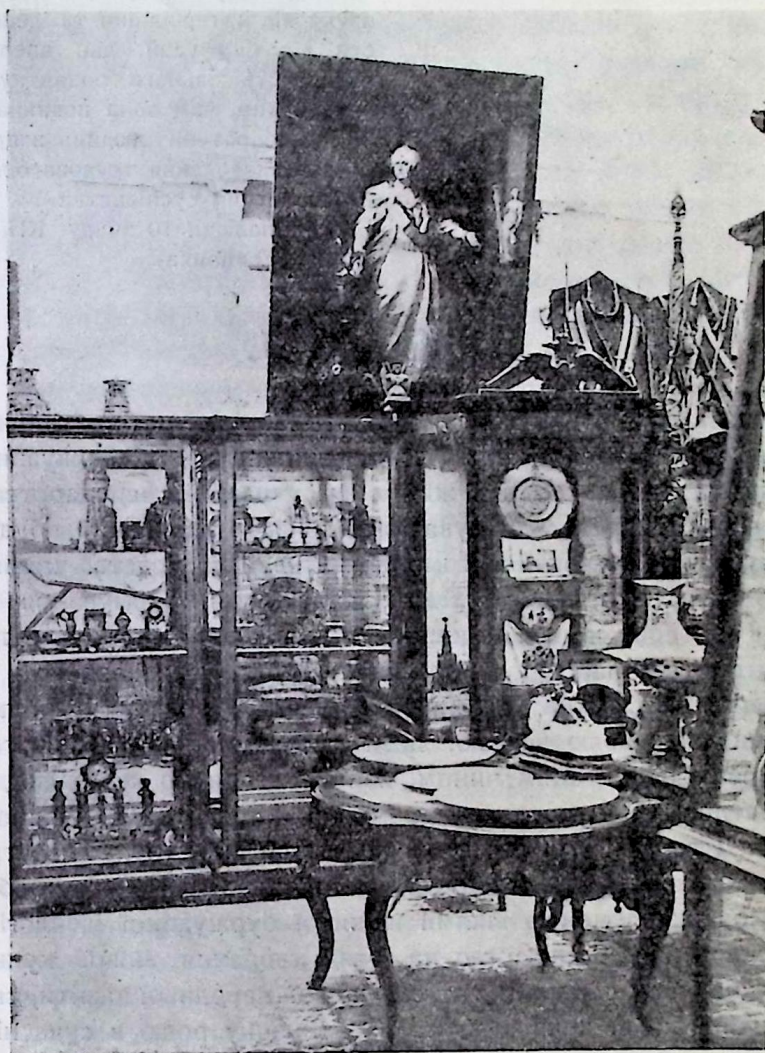
південній Україні.

Бабенко—«Этнографический очерк народного быта Екатеринославской губернии».

Поряд із цим узято було на облік усі пам'ятки культури Катеринославщини, як от фортеці, стації кам'яного віку й бронзової доби, старовинні церкви запорізького будування; все це на кошти ж музею, в міру потреби охоронялося. Куплено було для музею шматок землі в селі Капулівці на Криворіжжі, де поховано кошового І. Д. Сірка; заходами музею та за допомогою архівної комісії збудовано в селі Кодаци на Бопланівській фортеці (в 1635 р. поляки побудували проти запорожців), пам'ятника Богданові Хмельницькому; зроблено на крицевій дошці біля Ненаситецького порогу написа про загибель (тут) у дніпрових порогах Святослава Ігоровича 972 р. в боротьбі з печенігами. Так, приблизно, характеризується зовнішня робота музею. Внутрішню роботу по обслуговуванню культурно-освітніх потреб громадянства характеризують такі деталі. Одвідало музей по 1917 р. включно:

1902 р.	—	— ¹⁾	1910 р.	—	9306
1903 »	—	1240	1911 »	—	8291
1904 »	—	3280	1912 »	—	7893
1905 »	—	4230	1913 »	—	10099

¹⁾ За 1902 р. немає відомостей, скільки одвідало музей.

Західньо-європейська культура та мистецтво
(частина відділу).

1906 р. —	4335	1914 р. —	11533
1907 » —	4994	1915 » —	17395
1908 » —	5717	1916 » —	34639 ¹⁾
1909 » —	6180	1917 » —	8041

Разом . . . — 137173

Оцим і закінчується життя музею в умовах старого буржуазного порядку.

¹⁾ З цього числа 10455 неплатних, що припадає здебільшого на військові та робітничі екскурсії.

«Пролетарська революція, звільнивши науку від матеріальної та ідейної залежності від буржуазії, дає вперше в історії можливість вільного розвитку науки і робить її тим, чим вона повинна бути,—знаряддям боротьби людини з природою, знаряддям визволення трудового людства і перебудови ним суспільства».

(З резолюції 10 з'їзду КП(б)У по доповіді т. Скрипника).

1917—1927.

Жовтнева революція, під проводом комуністичної партії, сколихнувши всі основи старої, в цей уже час історично непотрібної буржуазної системи, поклала нові принципи будови життя як у царині господарства, так і в царині освіти та науки. Запанував новий світогляд, який, будучи науково обґрунтованим, ставить «гармонію інтересів» людства умовно, а саме, що життя людства в процесі його розвитку й формування рівнобіжно переносить на собі соціально-класову борню, що явища суспільні, їх рівновага ґрунтуються на базі економічних і політичних взаємин соціальних клас, нарешті, що кожна стадія історичного розвитку обумовлюється революціями, що, своєю чергою, являються ознакою людського прогресу. Жовтнева революція, таким чином, явище історично необхідне, а диктатура пролетаріату—наслідок непереможних прагнень віковичної боротьби робітництва і взагалі трудящих. З революцією висунулась гостра потреба в реформах суспільного й культурного життя. Треба було позбутися, принаймні, головних елементів віками нажитої буржуазної ідеології і традицій, щоб скерувати суспільство на шлях творення нової культури. І от, освітня й наукова справа в системі нашої народньої освіти, своєю метою та напрямком, почала відігравати значну роль в сучасній орієнтації на виховання й перевиховання радянського суспільства. Для здійснення цього відкрито безліч різного типу шкіл та культурно-освітніх організацій, що ними зараз усіяна вся Україна, починаючи від міста і кінчаючи хуторами далекої периферії. Але, щоб певно усвідомити принципи нового суспільного життя, треба знати суспільство, закони його розвитку в минулому й сучасності, принаймні, для того, щоб не творити заново зафіксованих історією помилок. Нижчі й вищі школи, скільки б їх не було, натурально, не мають змоги дати всім школам суспільства навіть в елементах того, що потрібно знати й бачити з культури та історії далекої минувшини. Реалізацію цієї ідеї починають переводити наші музеї, що з революції стали зростати, дійшовши в кількості з 6-8 до 40 й засвоюючи нові методи, висунені сучасною освітньою політикою, вони стають науково-освітніми установами для найширшого масового користування. Усі музеї напочатку переходять у відання Політосвіти, звідти мають

дейне керування й матеріальні засоби. «З цього часу для музею Дніпропетровського настали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значінню хіба музеям Москви та Ленінграду Росії»¹).

Оцим характеризується нова доба в історії Дніпропетровського Краєвого музею за Радянської Влади. Правда, роки 1918—1923 (громадянська війна) інколи припиняли темп роботи, але і в цей час музей інтенсивно поповнявся експонатами, про які раніше й думати не доводилось. Прибула сила речей з конфіскованих панських маєтків округи й міста, з установ дворянства, яким був колишній Потьомкінський палац у Дніпропетровському, переповнений уборами XVIII й початку XIX століть; з установ колишнього земства, міської управи й інших. Вцей же час за допомогою червоноармійців переховано було бронзову статую в 150 пудів цариці Катерини II, прекрасної роботи берлінських скульпторів; її хотіли вивезти на сплав. Нині, з дозволу голови Окрвиконкому Ів. А. Гаврилова (1925-26 р.), виставлено її в подвір'ї музею. Не дивлячись на скрутне матеріальне становище музею в роки громадянської війни, проф. Д. І. Яворницький з студентами бувшого Державного Університету, а потім ІНО, провадить етнографічні й археологічні досліді, але до 1923 р. дуже поволі, бо роки боротьби, голоду та інтервенції, розуміється, заважали дослідчим працям²). Особливого значіння робота музею набрала з 1923 р., коли розпочалося мирне державне будівництво й коли музей перейшов на державний бюджет та (1925 р.) в безпосереднє відання Укрголовнауки. З цього часу робота вже мала систематичний, плановий характер.

Збирання експонатів з 1923 р. переводилось різними шляхами: по завданнях Головполітосвіти музей, у згоді з місцевим Окрадмінвідділом, переводив перевірку культового майна по Дніпропетровській окрузі; цим способом придбано багато старовинних речей з молитовних будинків, що цінні так з культурно-історичного боку, як і з боку їх художньої й матеріальної вартости. На асигновані гроші для наукових потреб музею зібрано майже всі пам'ятки степових кочовників—кам'яні баби, що були розкидані на просторі Дніпропетровщини й Запоріжжя; зібрано безліч речей з нумізматики й сфрагістики, багато матеріалу, характерного для колонізації краю XVIII стол. Придбано в цей же час до 600 примірників

¹) Акад. Д. І. Яворницький. Народний музей у Катеринославі. «Черв. Шлях», № 3, стор. 154, 1923 р.

²) Тут маємо нагоду відзначити, як жилося музеєві в час громадянської війни й панування бандитизму. У погоні за золотом і всякими коштовностями частенько одвідували бандити всякої марки й музей.

У цей момент музей був майже зачинений, і тільки проф. Д. І. Яворницький з одним сторожем у холодних кімнатах оберігали скарби, бажаючи хижаків не грабувати. Скільки не було жахливих хвилин і переживань, проте «своє зерно,—як каже проф. Д. І. Яворницький,—оберігав до останніх днів, не кидаючи ні на хвилину».

надзвичайно цінного фаянсового та порцелянового посуду. Взагалі за останнє десятиліття експонати поступали по окремих відділах так:

	Відділи	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	Разом	Було на 1918 р.	Всього на 1928
1	Первісні культури	27	16	6	—	3	22	19	17	38	817	965	5740	6705
2	Степові кочовники	4	2	—	—	2	6	—	9	6	14	43	4998	5041
3	Запорізький .	18	24	11	2	7	21	11	32	19	44	189	2136	2325
4	Народні культури	56	92	71	8	19	26	27	123	38	134	594	1567	2161
5	Соціально-побутовий . .	9	27	28	4	8	12	12	68	44	58	270	4881	5151
6	Європейські та азійські культури й мистецтво . .	8	627	6	—	2	8	17	32	4	16	720	2974	3694
7	Нумізматика, сфрагістика та геральдика	25	26	15	7	5	38	18	64	30	117	345	8181	8526
8	Природничий (зоологія, геологія й мінералогія) . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7002	7002
9	Археографія .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	181	181
	Разом .	147	814	137	21	46	133	104	345	179	1200	3126	37660	40786

Дуже багато речей поступило з мистецтва, як, наприклад, художня мебля, різб'ярство, художнє скло, килими, вишиванки, тканина, різні ритовини, офорти, фотографії; частина їх виставлена, але більшість, за браком приміщення, переховується по скринях. Так само речі з відділу культів, нумізматичні збірки і всі речі археологічні, а особливо добуті останніми часами з розкопів на Дніпрельстані, також переховуються й ще не експоновані.

Науково-дослідча робота.

Внутрішня науково-технічна робота музею органічно зв'язана з властивостями його приміщення. А треба зазначити, що справа з приміщенням за останні роки просто загрозливо відбивається на розвиткові взагалі музею й науковій його діяльності зокрема. Як ми бачили, ще з 1910 р. музей почав клопотатись про поширення або збудування нового помешкання, бо й тоді вже відчувалася конечна потреба в йому. Але за ці 17 років він знову остільки збільшився, що тепер ніде вільно навіть пройти, а особливо доводиться зазнавати немало лиха, коли находить

сила відвідувачів. Через тісноту у відвідувача вражіння складається таке, що це не музей, а склад якоїсь старовини. І така думка, з одного боку, ніби й правдива. Та й система поділу матеріялу по всіх відділах, через надзвичайну тісноту, розуміється, втратила своє значіння, і її не гаразд видно; можна було б цьому запобігти хіба тим, щоб просто не виставляти речей, коли немає де, але музейними речами переповнений підвал, горище, всі скрині, навіть, у подвір'ї стоячи, мокне й псується

Бронзова статуя Христа роботи Опікушіна.

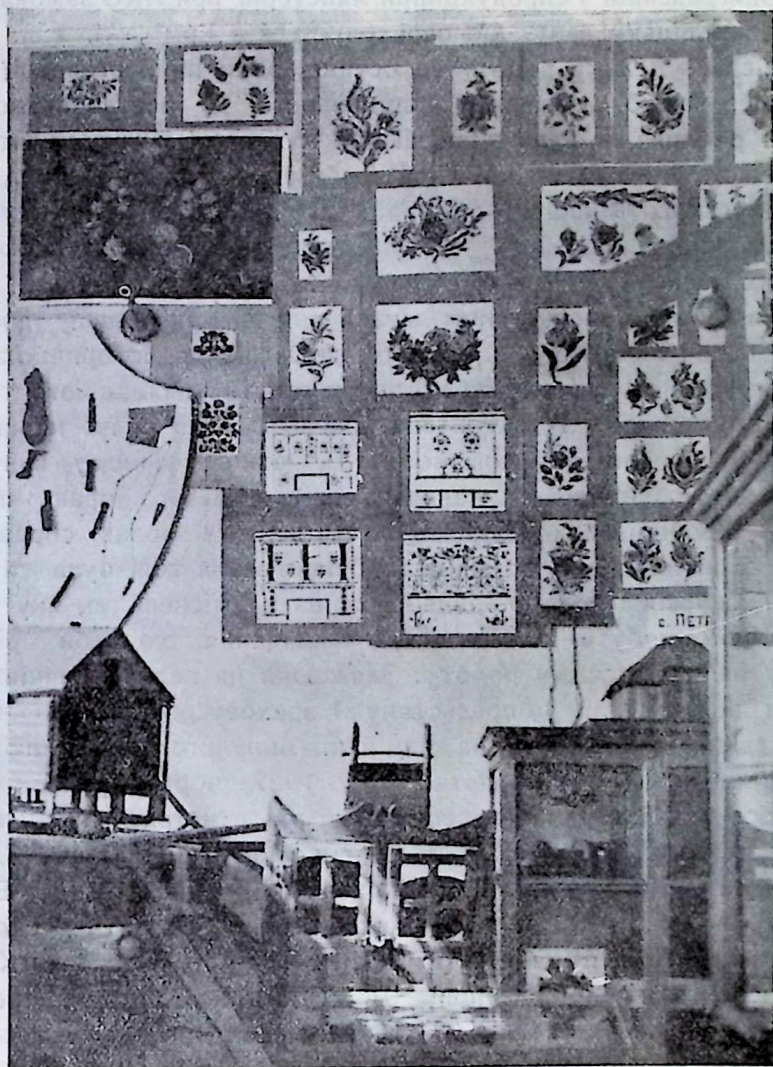
надзвичайно типовий чумацький віз, і нема всього цього де дівати. Переводити витриману й послідовну систематизацію й експозицію збірок та окремих речей за новими принципами з музеезнавства немає жодної спромоги; до того, в зв'язку з не так далеким переходом у нове приміщення, коли передбачається новий поділ відділів, ця тимчасова експозиція, очевидно, втрачає своє значіння. Тому всю увагу музею було звернено на поглиблене вивчення добутого матеріялу, обробку його для публікації і виставлення його в тематичному порядку. Вивчення й перевизначення матеріялу переводилось шляхом зносин з музеями УСРР і науковими

установами СРСР та студіюванням потрібної літератури. У наслідок цього вивчено чимало збірок з відділу первісних культур, з відділу степових кочовників, що науково описані й приготовані до майбутньої картотеки. По відділу Запоріжжя проф. Д. І. Яворницький експонує й вивчає матеріал за новими дослідками і готує нову роботу з архівних матеріалів і збірок музею; також виготовував курс лекцій з історії місцевого краю, читаний ним не раз студентам І. Н. О. та одвідувачам музею. Вивчаються також етнографічні збірки: досліджено питання—техніка й процес виробництва українського селянського полотна, окремо вибірка полотна, кустарні вироби та промисли Дніпропетровщини. Приведено до порядку за історичним і хронологічним принципом нумізматичні збірки, але більшість їх за браком місця для експозиції лежать на сховищі. Але за останні літа музей мав і деякі втрати. 1922 р., підчас голоду, передано комісії допомоги потерпілим від голоду 855 переважно срібних речей і того ж року, 5/IX, вибуло з експозиції 768 надзвичайно дорогих срібних і золотих речей, пограбованих оружним нападом бандитів. Порушено питання року 1923 про утворення в Дніпропетровському соціального музею, для чого необхідно було переремонтувати бувший Потьомкінський палац, але за відсутністю коштів у ОВК і НКО ця ідея не справдилась, і палац віддано, нарешті, в розпорядження міської Окрстрахкаси; нині він використовується, як будинок відпочинку. У цей час передано також і сільсько-господарському музеєві при Губземвідділі значні збірки, що залишились від краювої виставки з 1910 р. і були на сховищі в музеї, чекаючи на відкриття спеціального сільсько-господарського відділу; також до Дніпропетровського художнього музею передано 159 різних картин. Передано до місцевого Краєвого Архіву архівний матеріал, що роками збирався по всіх усядах південної України, вагою в 250 пудів

1924 р. музей перевів досліди, під керуванням Д. І. Яворницького, праворуч річки Самари, решток Новобогородицької кріпости, будови 1688 року; об'їхано чимало сел, оглянено там церкви по кол. Новомосковському повітові, де зібрано культурно-історичні та містецькі взірці з молитовних будинків; добуто рукописи XVIII стол., стародруки, етнографічні речі і інш. Взагалі з цією метою за останні роки (1923—27 р.) уряджено 8 наукових екскурсій. З інших праць музею згадаємо тут, напр., такі: переведеноархеологічні розкопи (1923—24 року) зі студентами місцевого ІНО навколо Дніпропетровського; 1926 року (проф. Д. І. Яворницький, проф. М. В. Бречкевич і П. А. Козар) у селі Перещепині на Павлоградщині, підчас розкопів, виявлено корчені поховання з небагатим інвентарем; в хуторі Шевченковому, Верходніпровського району, вишукано кістки мамута; періодично досліджувалась неолітична стація кам'яного віку в Шевченківському паркові (кол. Потьомкінський сад) у м. Дніпропетровському; стація надзвичайно багата і досить характерна, як, може, одна з півдня Наддніпрянщини, але вона, на жаль, дощенту поруйнована будовою залізниці і, опріч випадкових кре-

мінних, кам'яних, бронзових речей та розкиданих фрагментів з різноманітним оригінальним орнаментом, чогось цілого не дала.

Наукові співробітники музею (проф. В. О. Пархоменко, П. А. Козар, Ф. М. Сап'ян) мали відрядження до міст УСРР і СРСР у справі ви-

Частина виставки народного мистецтва.

вчення музеезнавства та внутрішньої техніки музейної роботи. Проф. Пархоменко від музею одвідав Херсонський Археологічний З'їзд, що уряджений був з приводу 100-річчя Херсонських розкопів.

Утворено також комітет з метою підготування робіт Всеукраїнського Археологічного Конгресу, куда увійшли: голова—проф. Д. І. Яворницький, члени: проф. В. О. Пархоменко і проф. М. В. Бречкевич.

Підчас переведення кесонових земляних робіт в околицях річки Самари, де знаходилося чимало археологічних речей, музей відрядив на час робіт свого уповноваженого (т. Сіліч) для догляду й доставки до музею знайдених там речей.

В Ленінградській Репродукційній майстерні при НКО замовлено змодельовати чортомлицьку вазу, що переховується в Ермітажі.

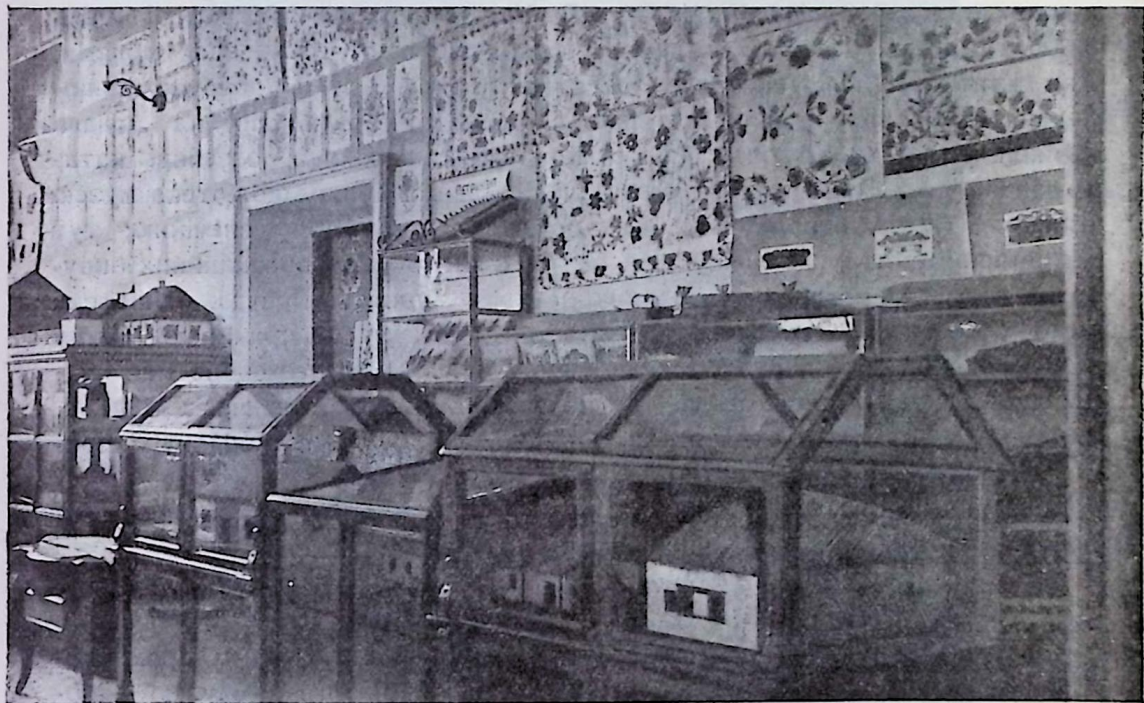
Переведено велику роботу за останні роки по реставрації музейних колекцій, переважно з відділу запорізького, де реставровано 4 скрині арабського роблива, з відділу первісних культур і відділу культів. Накреслено місцевість Чортомлицької Січі, Любимівську забору і ін. Аналізовано стиль Самарського монастиря, як взірець української архітектури XVII—XVIII ст.ст., Перещепинської, Петриківської і Кодацької церков, будови запорізьких часів XVIII стол., і ін.

У зв'язку з Дніпрельстаном музей виявив найбільшу дослідницьку енергію і подав ініціативу всебічного дослідження історично-археологічного, етнографічного, соціально-економічного та природничого тієї наддніпрянської смуги, що буде затоплена водою. З 1925 р. на керівника всіх дослідів по історично-археологічному та етнографічному вивченню цієї території, як найкращого знавця історії місцевого краю, призначено проф. Д. І. Яворницького, який з того ж року почав справу дослідів уводити в стан потрібної організації. Улаштована тоді була під його керівництвом екскурсія з метою ознайомлення з місцевістю, яку треба дослідити, і щоб здобути матеріал для складання хоч би орієнтовного кошторису на цю дослідчу роботу. Зважаючи на велике значіння дослідчої справи на території Дніпрельстану і враховуючи те, що наддніпрянська місцевість найбагатша на пам'ятки минулого, що мають велике наукове значіння, Наркомосвіта року 1927 зорганізувала спеціальну науково-дослідчу історично-археологічну та етнографічну експедицію в складі представників: проф. Д. І. Яворницького, проф. О. С. Федоровського (Харків, НКО), проф. В. О. Пархоменка, проф. М. В. Бречкевича (Дніпропетровське ІНО і музей), археолога М. Я. Рудинського (Київ, ВУАК), етнографів В. В. Білого (Київ, ВУАН) і К. В. Моценка (Київ, Істор. музей), асистентів Ф. М. Сап'яна, П. Є. Матвієвського і представника від т-ва аматорів світознавства О. І. Близнюкова (Дніпропетровське). Експедиція виявила й занотувала ті найголовніші місцевості на островах Дніпра, що їх негайно треба дослідити поруч з роботами на Дніпрельстані¹⁾. Але головну увагу звернула вона на виявлення пам'яток культури на терені самого Дніпрельстану, де вони кожної днини і навіть хвилини підпадали загрозі знищення, а інколи й справді таки знищувались або псувались.

На відпущені для попередньої експедиції кошти (2.096 карб.) музей розпочав 12 червня 1927 систематично переводити археологічні розкопи

¹⁾ Наслідки праць експедиції в стислих рисах публіковано в літерат.-науковому та політично-громадськ. журн. «Зоря», Дніпропетр., 1924 р., за груд. м.

на Дніпрельстані за участю археологів М. Я. Рудинського, А. В. Добровольського і П. І. Смолічева. В роботі не було перебою ще й завдяки голові Дніпропетровського Окрвиконкому—т. Гаврилову та Інспекторові ОкрІНО—т. Кисельову, що поставилися надто ласкаво до потреб у цій справі музею: коли не вистачало коштів, вони видали 1.000 карб. з округового бюджету, і це дало змогу не порушити накресленого плану дослідчих праць. А в жовтні місяці з коштів комітету сприяння Дніпрельстанові відпущено було вже 15.000 карб., на які й розпочинає

Частина виставки народного мистецтва (на стіні). Відділ соціально-побутовий.

музей ґрунтовні досліді в тих місцевостях, які оглянула попередня експедиція ¹⁾.

У студіюванні над музейними збірками стає дуже в пригоді своя музейна бібліотека. Вона не публічна, але все ж таки нею користуються переважно студенти та професори ВУЗ'ів, аспіранти науково-дослідчих катедр і учні шкіл. Зростала бібліотека поруч із зростанням музею за рахунок подарунків, шляхом обміну з науковими установами та й ку-

¹⁾ Мусимо зауважити, що тільки за Радянської влади українська археологія, а, може, і російська, перший раз за весь час свого існування мають такі асигновкл, як 30.000 крб. (з них 15.000 крб. призначено на 1928 рік). Це й є запорукою того, що українська наука лише зараз починає розвиватися як слід, шириться й зростає.

півлею на свої кошти. По суті бібліотека охоплює переважно цикли гуманітарних дисциплін і поділена на такі відділи: історія України, зокрема Запоріжжя, та історія місцевого краю, історія Росії, соціально-економічні дисципліни, всесвітня історія, археологія, етнографія, мистецтво, російська та українська белетристика і (частково) література з природознавства. Особливу вагу має література чужоземними мовами (німецька та французька) з технології та металургії, європейської класичної літератури, історії, археології та мистецтва. На 1927 рік бібліотека мала 13587 томів, при чому більшість книжок припадає на історію України, Росії, археологію й етнографію; понад 5.000 томів припадає на літературу французькою та німецькою мовами. Але остаточно бібліотека не впорядкована ще й досі, бо не було бібліотекаря й спеціальних коштів; тільки з кінця 1927 р. бібліотека почала функціонувати як слід, все більше набираючи порядку в розумінні каталогізації та систематизації. Можна дійсно вважати, що бібліотека музею єдина є в місті Дніпропетровському по своєму науковому значінню: тут є примірники, яких не відшукаєш не тільки по наших провінційних округових містах, а навіть і по великих центрах України. Правда, бібліотека мало обслуговує потреби ширшого громадянства, але причиною цього є те, що вона, з одного боку, не публічна, а з другого—не має відповідного приміщення. Усе ж, не зважаючи на це, за весь час з 1918 р. чимало наукових робітників з України, С.Р.С.Р. і закордону користувалось нею.

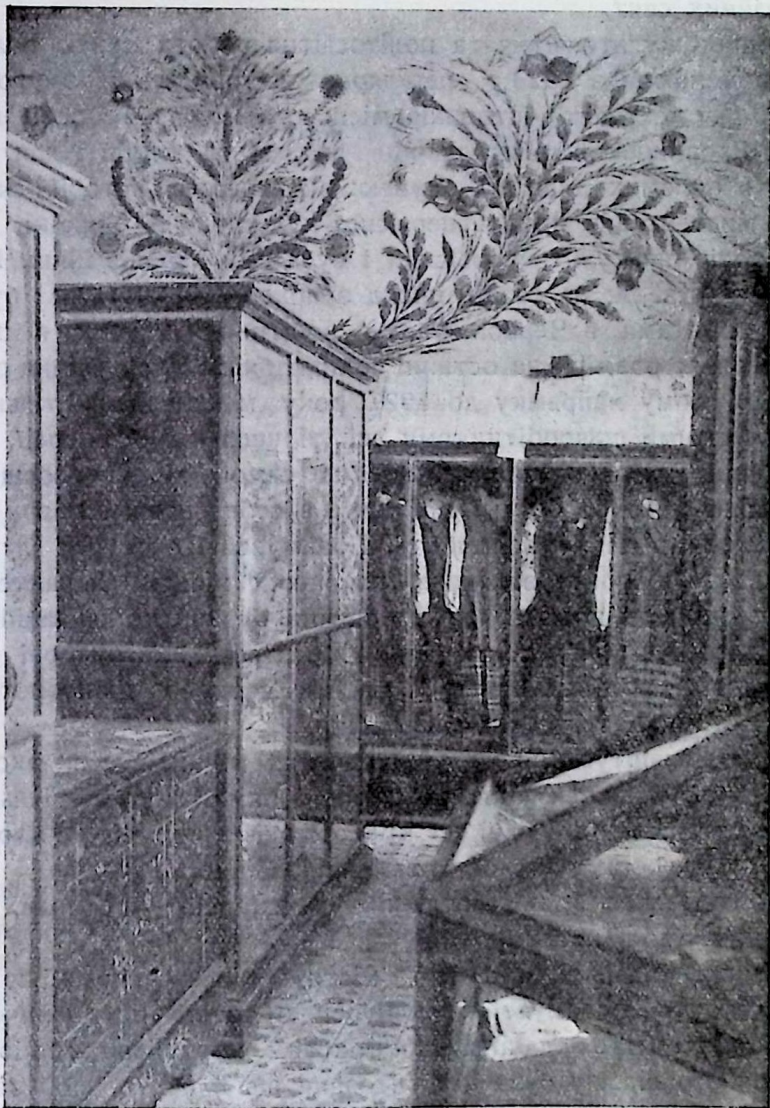
Отакими головними рисами характеризується напрямок наукової роботи музею в умовах десятиріччя Жовтневої революції.

Масова політосвітня робота.

Хоч і в минулому музей обслуговував потреби широкого громадянства, але тоді не було, як побачимо нижче, такої тяги до музею з боку робітництва, селянства, службовців та учнів, як зараз. Тоді одвідування музею було здебільшого з боку учнів; організованих екскурсій робітництва та селян, розуміється, не було,—це вже досягнення нашої сучасності; тоді, як відомо, практикувалось переважно поодинокі відвідування. З революцією умовини одвідування музею змінилися зовсім, зріс відсоток (150—200%) масового відвідування в порівнянні з дореволюційними часами. Отже, робота музею протягом оцих десяти років полягала і в тому, щоб усі організовані екскурсії, контингент яких набирається переважно з дніпропетровського робітництва, селянства та учнів, наочно зрозуміли історію та соціально-політичні взаємини на матеріяльних пам'ятках людської творчості.

Так, застосовуючи порівняльно-історичного метода, наукові робітники й керівники екскурсій, починаючи з відділу первісних культур і кінчаючи сучасною етнографією українського народу та європейською культурою, на ґрунті матеріялістичного світогляду, ув'язують кожен епоху в загаль-

ний історичний процес, з характерними для нього класовою боротьбою та соціальними рухами. Але треба зазначити, що не завжди такий метод в умовах роботи Дніпропетровського краєвого музею здійснюється, бо це знову таки зв'язано з приміщенням, з можливостями експозиції

З відділу соціально-побутового.

та класифікації того ілюстративного матеріалу, що ним орудує керівник чи то лектор, і, в зв'язку з цим, інколи не можна довести до кінця потрібних пояснень. У всякому разі кожна екскурсія на відділах первісної культури, степових кочовників, запорізькому та відділі народніх культів особливо наочно бачить творення людської культури у всіх її проявах,

з негативними й позитивними рисами, а за поміччю лектора усвідомлює все потрібне і фіксує в своїй пам'яті. Антираелігійна пропаганда на відділі культів, що має безліч різноманітних експонатів, мала також значні добротворні впливи, особливо на молодь, що цікавиться цим відділом у неменшій мірі, як і іншими. Ця робота набирає інтенсивного характеру особливо підчас релігійних свят.

Внутрішня культосвітня та політосвітня робота музею полягала і в тому, що, починаючи з 1923 р., регулярно читав лекції з історії місцевого краю для студентів-істориків місцевого ІНО (1—2 рази що-неділі) проф. Д. І. Яворницький. Періодично читаються лекції і для масового одвідувача в окремих відділах музею: з етнографії, історії Запоріжжя, народного мистецтва, з питань первісної культури на Україні, культури кочових народів, про культу первісних і сучасних народів і інш. Читаються лекції і поза музеєм: на селах, поряд з археологічними чи будь-якими дослідчими роботами, в Червоній армії, робітничих клубах, в партшколі й інш. Особливих розмірів за останні роки набирає екскурсійна робота поза музеєм. В цьому напрямку до 1927 року майже один тільки музей обслуговував своїми співробітниками всі ті численні екскурсії, що прибували з різних околиць України, Росії і самої Дніпропетровщини. Але з організацією екскурсбюра, що має в себе певний кадр екскурсоводів, музей відчув деяку полегкість. Позамузейні екскурсії ідуть у напрямках від м. Дніпропетровського по різних місцях, характерних для історичного минулого краю, як от старовинні будівлі, колонізаційні пункти, військові й торговельні пункти, а також місцевості, характерні для розвитку політичної боротьби й партії, якими навколо Дніпропетровського є Шляхівський і Манастирський ліси, і інш.

З метою влаштування відпочивальних пунктів для екскурсантів музею, за згодою з інспектурою по охороні пам'яток матеріальної культури, збудував у селі Капулівці на Криворіжжі запорізького куреня, там, де могила й надгробок кошового отамана І. Сірка.

Таким порядком позамузейних екскурсій протягом 8 років було 112. (Див. табл. на стор. 37).

Зоологічний відділ музею, що міститься в окремому помешканні, також переводить позамузейні екскурсії з метою природничого ознайомлення екскурсантів з наддніпрянським краєм. Внутрішня ж робота музею, як і зоологічного відділу, була зорієнтована ще й на те, щоб завжди допомогти школам соціального виховання в розробці їх комплексів і стати в пригоді студентам, що інколи займалися в музеї, особливо в зоологічному відділі, проробкою практичних занять, набираючи знань та досвіду в справі керування шкільними екскурсіями.

Штати й грошово-господарська частина.

Умови музейної роботи що-далі вимагають збільшених витрат на устаткування, дезинсекцію, реставрацію та збирання речей. З боку

Масове одвідування музею за десятиліття в цифрах
таке:

Роки	Робітники		Селяни		Учні		Службовці		Червоноарм.		Інші (не чл. спілки)		Всього	
	Експерсії	Поодинокі	Експерсії	Поодинокі	Експерсії	Поодинокі	Експерсії	Поодинокі	Експерсії	Поодинокі	Експерсії	Поодинокі	Експерсії	Поодинокі
1918 ¹⁾	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8312
1919	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2087
1920	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3548
1921	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1112
1922 ²⁾	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2046
1923 ³⁾	2642	1046	87	26	1474	782	1317	946	455	134	—	119	5975	3053
1924 ⁴⁾	3028	840	168	46	1618	258	1918	308	470	86	—	213	7202	1751
1925	5339	3840	680	344	6260	2188	3672	1421	1200	581	—	268	17151	8642
1926	6608	4403	2452	802	9734	5608	2832	3601	1609	417	—	1259	23235	16090
1927	7014	5272	2970	903	9819	7083	4312	4216	980	290	—	832	25095	18596
Разом	24631	15401	6357	2121	28905	15919	14051	10492	4714	1508	—	2691	78658	65237

устаткування вітринами та приладдям у межах старого помешкання музею до певної міри забезпечений попереднім надбанням. Він має 364 вітрини, що пороблені з найкращого дерева і спеціально пристосовані для виставлення речей. Усі інші потреби задовольняються з тих коштів, які щороку збільшуються і з держбюджету, і з спецкоштів. За останній час переведено такі господарські роботи: обнесено парканом подвір'я, полагоджено й пофарбовано дах, поремонтовано парове опалення, за кошти Дніпропетровського О.В.К. (10000 карб.) і НКО (4000 крб.) збудовано дах на новому приміщенні, устатковано фотогра-

¹⁾ Поділити на стани одвідувачів за роки 1918–22 не можна, бо немає на це певних відомостей.

²⁾ Музей відкривався лише в літні місяці, бо взимку не було палива.

³⁾ З 1/I по 1/III музей було закрито в зв'язку з ремонтом.

⁴⁾ З 29/II музей було закрито для обліку експонатів і відкривалося в міру потреби, виключно для екскурсій; персональне одвідування почалося з 13 вересня.

фічну лабораторію, побілено помешкання і багато іншої дрібної роботи. Почувається ще й досі значна нестача в наукових робітниках, але їх число що-року збільшується.

Бюджет музею за наших часів такий:

По роках	Держ- бюджет			Місцев. бюдж.	Спец- кошти			Разом	Штати (число)	Примітка
1923	5415	—	—	—	205	10	5620	10	11	В цьому році (1923) кошти прибували і з д/б., і з м/б. Ремонт будинку в цьому році переводив комунгосп на свої кошти, і їх тут не показано.
1924	6481	—	—	—	317	86	6798	86	13	
1925	8303	60	—	—	886	10	9189	70	14	
1926	13958	—	10000	—	1276	45	25234	75	15	
1927	21443	73	1000	—	3216	75	25660	48	17	
	55601	33	11000	—	5902	26	72503	59	—	

Оглянувши минуле музею за 25 літ його існування, його організацію, зростання й досягнення в його роботі, ми особливо мусимо підкреслити велику, невсипущу енергію його фундатора, Д. І. Яворницького, що так старанно й щедро вкладав її в кожную придбану річ, і ті знання та любов до краю, що були основними стимулами в нього до численних науково-дослідчих праць і до придбання багатьох тисяч музейних цінностей. Багато вже він зробив, а ще більше робить зараз і зробить у майбутньому ¹⁾).

¹⁾ Характеристику музею, а надто самовідданої праці Д. І., подають наші шановні одвідувачі таку:

1) 14-VII 1924. Директор першого Держ. музею в Києві, акад. М. Біляшівський. Душею радію, що ще раз довелося побачити в гарному стані дорожні забутки славного Запоріжжя.

2) 23-VIII 1924. Зав. отд. України, Белоруссии и зарубежных славян Русского музея в Ленинграде, Б. Крыжановский. Было очень радостно увидеть Екат. музей большим областным музеем. Ему предстоит великая будущность в просвещении края и науке о нем. Очень благодарю глубокоуважаю Д. И. Эварницкого за все указания по осмотру музея и удивляюсь его энергии и настойчивости в создании его.

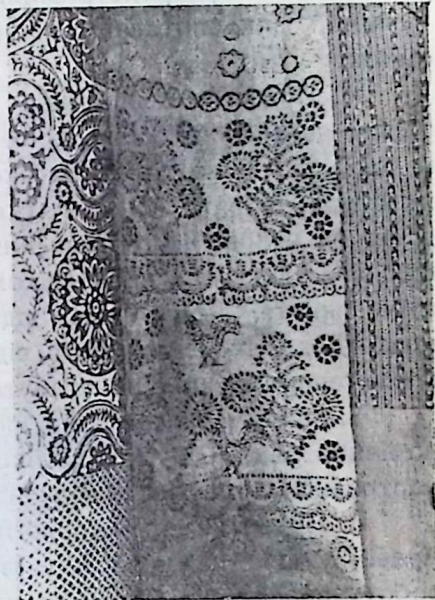
3) 3-VIII 1926. Нар. Комиссар по просвещ. А. Луначарский. С величайшим интересом посетил Екатеринославский Краевой Музей. Считаю своим долгом выразить мою благодарность проф. Эварницкому за его любезные и поучительные объяснения и мое удивление перед полным любви и знания трудом, внесенным им лично в создание музея.

4) Г. І. Петровський. 31-III 1927. Как музей, так и его составителя и охранителя надо всемерно поддерживать. Для молодого поколения в музее чрезвы-

Робота музею в наступні роки планується так:

1. З добудовою нового помешкання відкриється відділ промисловості півдня України з усіма її видами й процесами виробництва, що дасть історію її розвитку, а разом і розвитку робітничого руху.

2. Зараз розпочато складання проєктів розташування всіх теперішніх відділів музею в новому помешканні, в основу чого покладено класифікацію надбаного матеріалу, краєвий принцип, випробований на практиці в Німеччині під назвою «Heimatkunde», а для цього наукові співробітники приступають до студіювання потрібної літератури і ознайомлення з побудовою музею в УСРР, СРСР і закордоном. Розроблюються остаточно форми каталогів, інвентарів, з науковими описами, для чого використано буде досвід музеїв ССРР; далі приступлено буде до заведення картотеки.

Вибійка полотна в с. Петриківці,
Дніпропетр. окр.

3. Розгорнути широкі археологічні й етнографічні досліді по Дніпропетровщині, Запоріжжю й Криворіжжю з метою дальшого вивчення й збирання пам'яток матеріальної культури селянства, а також, у зв'язку з подіями революційного десятиліття й Дніпрельстаном, простежити, оскільки позитивно відбилася на духовній та матеріальній культурі селянства Жовтнева революція; продовжувати вивчення народної художньої творчості;

чайно много предметов, заключающих в себе характерные образцы творчества исторического значения.

5) Член ЦИК СССР Стурупа и Гаврилов. 3-V 1927. Историко-Археологический музей древностей Украины производит впечатление такое, что он создавался без серьезной государственной поддержки, но т. н. менее он очень богат материалами, характеризующими историю Украины.

6) ПредЦИК Грузии Ф. Махарадзе. 3-V 1927. Посетил в первый раз историко-археологический музей древностей Украины. Из объяснений проф. Эварницкого понял очень многое. Этот музей—драгоценное сокровище по изучению истории Украины. По-моему, помещение музея совершенно не удовлетворяет нужд этого музея.

7) Секретар ВУЦВК А. Буценко. 3-V 1927 р. Відвідуючи вдруге Краєвий музей на Дніпропетровщині, я мушу констатувати слабкий здвиг до поширення приміщення і збільшення коштів на обладнання. В сучасний мент, в зв'язку з індустріалізацією країни і з будовою Дніпровської Електростанції біля Дніпропетровська, музей значно буде поширюватись і поповнятись, а це вимагає того, щоб увага з боку всіх установ була збільшена і в першу чергу мусить закінчитись нове недобудоване помешкання. Дякуючи акад. Д. І. Яворницькому і всьому науковому персо-

окремо повести всебічне вивчення індивідуального сільського господарства, колективів, комун та артілів і зв'язаних з ними кустарних промислів та виробів. Продовжувати й далі перевірку культового майна не тільки по Дніпропетровщині, а й на Запоріжжі, Криворіжжі й Кременчуччині, виклопотавши на це право у відповідних адміністративних органів.

4. Повести дослідження колоністів, як німців-менонітів, німців-лютеран, єврейських сільсько-господарських сел, греків, сербів, болгарів, волохів, литвинів і інш. Зафіксувати стан їх матеріальної та духовної культури, зібрати всі пам'ятки, що характеризують їх життя, нарешті, дати, на основі цього вивчення, теоретичні висновки про взаємини та впливи культур на українському ґрунті, їх асиміляцію і спільне чи ізольоване життя. При музеї відкрити новий відділ колоністів південного краю. Для здійснення цього відрядити співробітників по округах і тих характерних селах, що стануть за об'єкти таких дослідів.

5. Зібрати всі пам'ятки, що відбивають у собі громадянську війну, економічний занепад і відродження краю, усні перекази, спогади, пісні про партизанські загони, банду й т. ін.

6. Подбати, щоб зоологічний відділ перетворено було в окремий музей, а поки-що продовжувати збирання фауни краю, втягнувши в цю роботу професорів-біологів місцевого ІНО та студентство; остаточно вивчити й перевизначити збірки, збільшити кошти на утримання цього відділу, на реставрацію, дезинсекцію й устаткування вітринами. Збірки про-

налові, Радянська Україна має велике культурно-історичне багатство в особі Дніпропетровського Краєвого музею й закликає всі пролетарські сили підтримувати культурно-музейну роботу, що так потрібна в нашій соціалістичній державі.

8) Зам. пред. СНК УССР Сербиченко. Посетил музей, 17-V 1927, и остался очень довольным его экспонатами и содержанием. Нельзя не отметить большой тесноты и скученности. Требуется как можно скорее приступить к окончанию нового здания. В ускорение хотя частичного ассигнования обещаю поддержку. Искренно благодарю проф. Эварницкого и весь персонал, желаю скорейшего расширения и процветания.

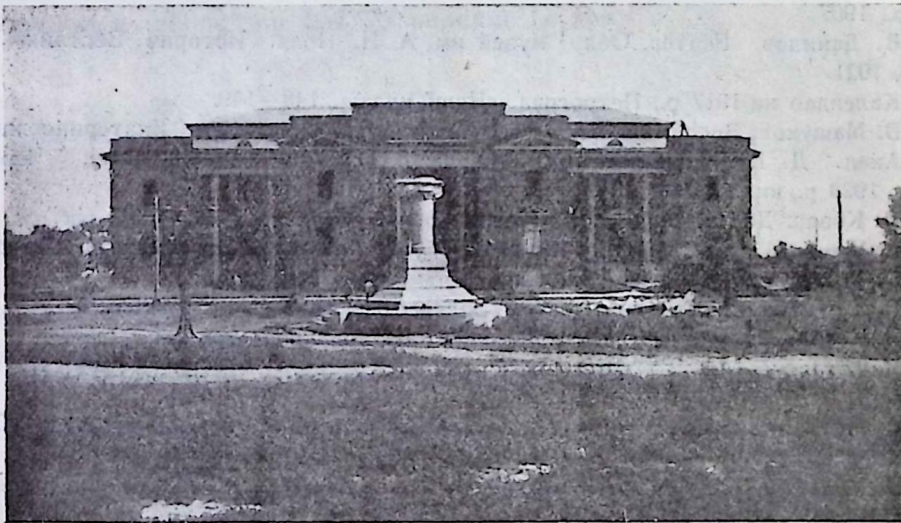
9) Народній Комісар Освіти М. Скрипник. 1928 р. 11 січня оглядав Краєвий музей і заслухав пояснення його фундатора проф. Яворницького. Один з найліпших музеїв України. Сила зразків запоріжської старовини; безліч любови й праці вложено в його. На жаль, приміщення музею не дозволяє ширше розвиватися йому—і старовинні речі зараз губляться серед нового побутового матеріалу та зразків мистецьких. Треба руба поставити питання про добудову нового будинку для музею.

10) Корсини (відома світова мандрівниця). Снова посетили музей Историко-Археологич. в Днепропетровске, где были так счастливы, что снова застали проф. Эварницкого его директором. Я могу сказать, что мы знакомы со всеми музеями мира, и все-таки этот музей всегда приводил меня в восторг; здесь я находила исключительно-редкие коллекции, каких нигде не встречала, и такого редко-культурного директора, превосходного лектора, чудно говорящего на литературном украинском языке. Большое спасибо за чудную лекцию и ласковый прием.

мисловости та горних порід привести до порядку й забрати до музею у відділ промисловости південного краю.

7. З політосвітнього боку: збільшити пропускну здатність музею, намагатися ще більше наблизити музей до робітництва й селянства, повести популяризацію музею по робітничих клубах і в робітничій пресі, збільшити число лекцій у музеї на теми з культури та історії краю, сільсько-господарської економіки, промисловости та робітничого руху.

8. Зв'язатися з культурниками сільської периферії, як от з учительством, комсомолом, сельбудами, хатами-читальнями, що найбільше допоможуть у збиранні та вивченні пам'яток музейного значіння.

Недобудоване нове помешкання Краєвого музею.

9. Поповнити бібліотеку сучасною літературою з гуманітарних наук як українською, російською, так і чужими мовами. Каталогізувати всі книжки по методу центральних музеїв, розібрати, а також каталогізувати літературу чужими мовами. Взагалі поставити бібліотеку так, щоб вона цілком могла обслуговувати потреби наукових робітників, студентства та аспірантів міста, а для цього збільшити площу для бібліотеки і відкрити читальну залу.

10. Продовжувати своє музейне видання—«Збірник», публікуючи там студії на підставі музейних збірок, окремі розвідки та статті краєзнавчого характеру.

Таким порядком вивчаючи суспільні, соціально-політичні та економічні явища, музей має стати школою життя, готуючи трудящого до творення нової соціалістичної культури, до творчої участі в суспільному виробничому процесі, на основі принципів та вимог нашої соціалістичної сучасности й сучасного наукового знання.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я.

- Вестник Екатеринославского Земства. 1901, 1902, 1903, 1904 г.г.
Екатеринославское Научное О-во. Май-июнь 1901 года. Екатеринослав.
Днепровская Молва. Февраль, 1902 г., Екатер.
А. Скрыленко. Областной музей им. А. Н. Поля в Екатеринославе. Археологическая Летопись Южной России. № 3—4. 1903 г.,
Археол. Летоп. Южн. России № 5. 1903. Обл. муз. им. А. Н. Поля в Екатер.
» » » » № 6. 1903. Музей им. А. Н. Поля.
Екатериносл. Научное О-во, Год третий. Екатер. 1904 г.
М. В. Родзянко и В. В. Курилов. Речи. Екатер. Обл. музей им. А. Н. Поля.
1905 г., Екатер.
А. Синявский. А. Н. Поля. Екатер., 1905 г.
Д. И. Эварницкий. Отчет Екат. Обл. музея им. А. Н. Поля. 1905—1906 г.,
Екатер., 1907.
В. Данилов. Екатер. Обл. музей им. А. Н. Поля. Историч. Вестник. Март
1907 г., 1021.
Календар на 1917 р., Петроград. «Наші музеї», 148—149.
В. Машуков. Воспоминания о гор. Екатеринославе. 1910 г., Екатеринослав.
Акад. Д. І. Яворницький. Народний Музей в Катеринославі. Червоний
Шлях. 1923 р., кн. 1, 153.
П. Козар. Д. І. Яворницький. Катеринослав, «Зоря», № 11. 1925 рік.
В. Білий. З скарбів Катер. Краєвого Музею. «Зоря». Катеринослав. 1926 р. № 8.
П. Козар. Катер. Краєвий музей, «Зоря», 1926 р., № 8.
Р-ко, Т. Катер. Краєвий музей, «Зоря». 1926 р., № 4. Катеринослав.
П. Козар. З життя музею. «Мартен», Катеринослав. 1926 рік.
П. Матвієвський. З роботи Дніпропетр. Краєвого музею. «Комуніст», 1927 р.
20 травня.
П. Матвієвський. Історично-Археологічна експедиція на Дніпрельстан. «Зоря»,
1927 р., № 12.
П. Козар. Дніпропетр. Краєвий Історично-Археолог. Музей. «Український
Музей», 1928 р.
Путеводитель по Днепру и его притокам. Київ, 1928, 167.

R È S U M É.

Le Musée historique et archéologique de Dnipropetrowsk fut fondé au commencement du XX siècle grâce aux efforts de la société scientifique de l'endroit et à ceux du prof. lawornytsky et prit le nom de M. A. N. Poll, ancien propriétaire des terrains, dont le travail a contribué au développement de l'industrie minière et métallurgique au Sud de l'Ukraine. A. Poll, amateur des choses historiques et archéologiques, en posséda une collection d'une grande valeur qui fut présentée au Musée. D. I. lawornytsky, directeur actuel du Musée, l'explorateur connu des endroits occupés jadis par les Cosaques-Zaporogues (hab. au-delà les cataractes), présenta lui aussi au Musée une quantité d'objets précieux au point de vue historique comme archéologique.

En 1905 eut lieu à Ekaterinoslaw un Congrès d'archéologues organisé par la société Archéologique de Moscou. Presque tous les objets de l'antiquité découverts et recueillis dans la province d'Ekatérinoslaw et celle de

Cherson par les membres de la société quelque temps avant le Congrès et exposés à Ekatérinoslaw, furent remis en disposition du Musée. Le Musée s'enrichit toujours grâce aux expéditions et aux fouilles organisées et dirigées par D. I. Iawornytsky. Comme résultat des fouilles et recherches le Musée possédait en 1918-37660 articles.

Depuis la Révolution d'Octobre le Musée a pour but de faire connaître principalement aux ouvriers et paysans les richesses et les raretés ammassées au Musée et l'histoire du pays.

L'intérêt provoqué par le Musée est si grand que le nombre de visiteurs ouvriers, paysans, employés, membres d'excursions scolaires etc. pendant les derniers 6 ans s'élève au nombre 143.895, tandis que celui du temps avant la Révolution n'était que 137173 pendant 16 ans.

Поріг «Ненаситець» у с. Микольському, Дніпропетровської округи.

Археологічна розвідка на Дніпрельстані.

Перетворення частини Дніпрової течії у довге на сто кілометрів озеро з низкою заток по байраках та мілководних озер у гирлах його допливів, що матиме місце р. 1931,—цей простий і зрозумілий, після пояснень рядового робітника Дніпрельстану, факт устає перед нами, як справжня катастрофа, новий катаклізм, коли здумаєш, що після нього буде понято водою величезну просторінь Дніпрового узбережжя, незрівняно багату на пам'ятки доісторичні й сливе зовсім недосліджену з археологічного боку.

Єдине, що якоюсь мірою зменшує страшні наслідки цього потопу,—це те, що його час певно встановлений і що єсть іще якась можливість зарятувати хоч частину незлічимої археологічної багатств цієї території.

Численні неолітичні стації, майстерні шліхованого справилля, поховання мегалітичної доби, де-далі то численніші вказівки на ливарні майстерні бронзової доби, кладовища з епохи панування скитів і старовинності з часів переселення народів, кінець-кінцем, нечислимі сліди перебування біля Дніпрових порогів племена та народів, що переходили велику ріку, прямуючи степами із сходу на захід і пливли нею із півночі на південь,—усе це вирізняло надпорізьку територію в незвичайно цікавий з археологічного боку край і вимагало глибших студій.

От чому питання про археологічні досліді в Надпоріжжі було зрушено в Академії давно, ще р. 1925, коли почали були говорити про Дніпрельстан.

Та втілення ідеї Дніпрельстану в реальні будівничі заходи в Кічкасі все ж прийшло якось несподівано скоро. Принаймні, позаторішнє (квітень р. 1925) запитання Археологічного Комітету до Укрнауки про складання кошторису на досліді на порогах не мало відповідних наслідків, як справа, що видавалась тоді за неактуальну.

Тільки р. 1926, коли стало відомо, що Дніпрельстан будуватимуть з наступного року, в кошторис Укрнауки на параграф експедицій було внесено 2.100 карб. на, так звану, Запорізьку Експедицію. Складений пізніше кошторис на 52.000 для дослідів на Дніпрельстані не можна було задовольнити року 1927.

Таким чином, реальні можливості для дослідів на цей рік, принаймні, до останнього часу, обмежилися асигнуванням на експедицію через пороги.

Експедиція під проводом Д. І. Яворницького, в складі: О. С. Федоровського й автора (археологія), К. В. Моценка (народне мистецтво),

В. В. Білого (етнографія), співробітників Дніпропетровського Музею В. О. Пархоменка, П. Є. Матвієвського й Ф. М. Сап'яна і від т-ва аматорів світознавства О. І. Близнюкова, фотографа Е. І. Федоровича, ставила за мету попереднє ознайомлення з пам'ятками старовини й сучасного побуту надпорізької смуги Дніпрової. Та з огляду на короткий час, що був у розпорядженні її учасників, за найближче завдання було поставлено огляд археологічних пам'яток по Дніпрових островах між Дніпропетровським та Кічкасом. Подорож через пороги тривала всього 8 днів (5—12/VII). Зупинок по селах підчас переїзду було тільки шість:} Кодак, Ямбург, Волоська, Микольське, Августинівка (правий берег) та Андріївка (лівий берег). Етнографічні та історично-мистецькі студії відбулися після подорожи через пороги, що набрала, таким чином, археологічного характеру.

Щоб уявити собі все невичерпанне багатство на забутки доісторичних часів оглянутої місцевості, слід сказати, що сливе кожна зупинка на островах і найповерховіше ознайомлення з ними виявляли якісь нові пам'ятки, подавали нові матеріали.

Та й одному з учасників експедиції не було на гадці, що цей побіжний огляд островів протягом тижня може збагатити наші відомості на цілу низку нових категорій пам'яток, про які до цього часу навіть і не згадувалося.

Кілька нових пізньо-неолітичних стацій із купами «кухонної покиди», сховища під скелями (*abris sous roches*), численні шліхувадла (*polissoirs*) по надбережному камінні островів та скелястих берегів Дніпрових і нез'ясовані поки-що ритуальні спорудження, позначені на поверхні землі колами битого каменю (о. Тавільжаний),—досягнення незвичайні, несподівані.

Та ці досягнення, ці відкриття—що, можна сказати напевне, складають якусь незначну частину всіх можливих одкриттів у Надпоріжжі—ще погрозливіше, ще яскравіше написали перед українською археологією слова перестороги і рік, коли Надпоріжжя сховається під водою.

Лишилося всього три роки.

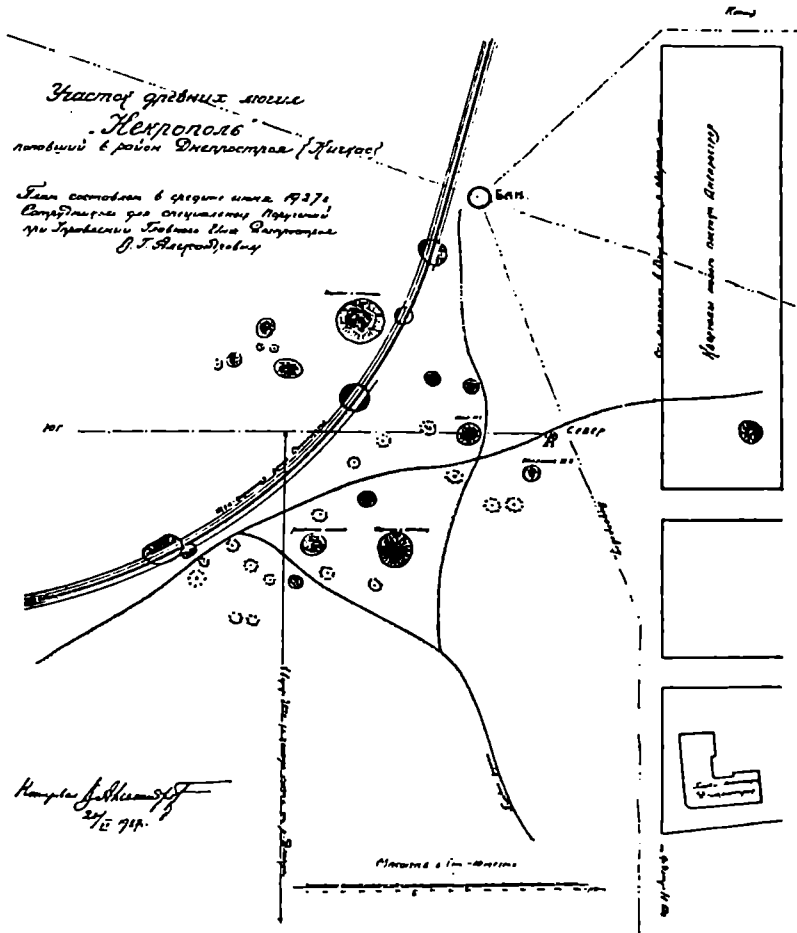
Тимчасом огляд пам'яток і місцевості показав наочно, якого труда впаде, щоб дослідити надпорозьку територію і врятувати від затоплення величезну кількість пам'яток першорядної наукової ваги.

Адже на кількох островах треба зняти весь пісковий та земляний покрів, що осів був на родимій скелі протягом тисячоліттів, пересіяти тисячі кубів землі, повисікати із скель і надбережного каміння сотні виробів первісної людини, що їм немає рівних у значінні-науковому, розчистити від каміння і дослідити напівзавалені житла перших носіїв людської культури в країні.

Це ми знаємо тепер, після побіжного ознайомлення із старовинними самими островами Надпоріжжя, після перевірки попередніх відомостей і кількох днів праці.

А дальший дослід, а глибші студії? Кожна бо екскурсія, кожний розвідочний розкоп подає нові дані, достачає нові, часом несподівані матеріали, поширюючи й ускладнюючи дослідчу роботу.

Довід на те маємо в дослідях за Кічкасом де експедиція виявила чималий могильник скитської доби і де було проведено розвідочні опи, що відразу висунули потребу глибшого дослід.

План Кічкаського могильника за робітничим городком біля водонапірного баку.

Подаючи тут звідомлення за розкопи в Кічкасі, ми не можемо не підкреслити, що ті колосальні завдання, які висуває перед українською археологією збудування Дніпрельстану, буде виконано тільки тоді, коли справа археологічного дослід в Надпоріжжі стане справою такої само ваги, як і будування Дніпрельстану, і притягне до себе не меншу увагу.

Треба оглянутись назад і з усією обережністю витягти з глибини далеких віків ті невиразні постаті попередників наших у Надпоріжжі, що бігом тисячоліть, крок по кроку, привели нас до збудування Дніпрельстану.

Це наш обов'язок. І в першу чергу це обов'язок тих, кому доручено будувати Дніпрельстан. На жаль, принаймні сьогодні, вони цього обов'язку ще не відчували. Доісторичні пам'ятки в околицях Кічкасу все ще перебувають під погрозою їх знищення.

Кічкаський могильник.

Кічкаський могильник обіймає південь-західню ділянку правого горючого берега за Кічкасом, площею звиш трьох десятин і тягнеться в напрямі SO—NE. З півночі його обмежує водотягова магістраль робочого городка, зі сходу—стрілка плато, крайню точку на заході становить водонапорний бак.

Уявлення про могильник можна дістати тільки близько надійшовши до нього. Здалеку глядач бачить який десяток могил, б. м. правильного півкруглого профілю з вершиною над центром, що творять окремі групи. Крайню на південь-заході могилу, високу на 3,5 метри з діаметром у 60 метрів і підшвою на 175, оточують з півдня три менші; з південь-сходу витягнулася в ряд низка з чотирьох могил з виразними, хоч і розтягнутими насипами; у північ-східньому куті—група з трьох невисоких (до 1 метра) могилок.

На поверхні могил трапляються численні кавали битого каменю (граніт). Видається, ніби накидано їх у насип, щоб зміцнити його й не дати вітрові розвіяти легку супіскувату землю.

Пильніший огляд місцевості, що її обіймає могильник, одразу переконує, що перше враження помилкове. Крім могил із насипами, мало не всю поверхню між ними, а надто в центральній частині згаданої місцевості, вкривають окремі плями битого каміння, що в їх часто вгадується округла форма. Іноді воно лежить на ледві помітному підвищенні й обрисовує контури насипу, іноді, навпаки, на зовсім рівній поверхні виступає всього кілька кавалів каменю, які не дають можливості навіть угадати місце поховання.

Як виявилось, могили другої категорії численніші. На плані могильника нанесено понад тридцять означень (плями битого каменю назначено колами з кружечків). На плані не позначувалося тих каміннів, що зацілили від колишніх покровів над плоскими (?) могилами. Таким чином, загальне число могил повинно бути ще більшим. На думку автору, зважаючи на просторість могильника й густоту поховань, воно повинно сягати, принайменше, 50—60 могил¹⁾.

Якщо вважати на могили з виразними насипами, то й загальна ситуація їх, і групування їх, і форма висипів промовляли за скито-сарматську добу. Твердженню про це допомагали й окремі знахідки череп'я амфор, що їх викинуто було з землі підчас прокладання колії під'їзного шляху,

¹⁾ Знімання плану Кічкаського могильника ласкаво виконав співробітник Дніпрельстану В. Г. Александров. Вважаю за обов'язок свій скласти йому за це свою глибоку подяку.

хоча треба сказати, що насипи з битим камінням ішли всупереч з уявленням про типові пам'ятки епохи. Та найбільший сумнів що до визначення доби могильника викликали оті «плоскі» могили, висипані чи позначені камінням, цілком невідомі, здається, в її пам'ятках (1).

Десь року 1907 місцевий дослідник Я. П. Новицький розкопав був одну з могил понад східнім краєм могильника. Результати тих розкопів невідомі. За найзначніші здобутки самовидці розкопів вважають скляне намисто, знайдене в могилі.

Таким побитом, щоб установити культуру могильника і з'ясувати його значення для науки, треба було зробити розвідочні розкопи, тим паче, що могильник перебував у небезпеці зруйнування, хоча—за словами керівників Дніпрельстану—його територія лишалася за межами будівельних робіт, і по ній малося прокласти тільки під'їзні шляхи.

Тим-то, не зважаючи на те, що експедиція Укрнауки фактично закінчила свою роботу й виконала поставлене завдання оглянути Дніпрові острови між Дніпропетровським та Кічкасом, було вирішено затриматися на якийсь час у Кічкасі й дослідити бодай кілька могил.

Спершу члени експедиції мали на думці дослідити групу могил у SO дільниці могильника, біля найбільшої могили, а тоді кілька «плоских» могил, переважно в його NE куті. На жаль, мало сприятливі умови, в яких опинилася експедиція на Дніпрельстані, і тяганина з відрядженням робочої сили для розкопів, що й без того відібрала в неї два дні, стала на перешкоді до здійснення наміченого плану, і досліди довелося обмежити розкопами в NE куті могильника.

Правда, що це мало деякі плюси. Намічені для дослідів могильні спорудження належали до обох категорій пам'яток: могил із насипами й плоскої могили, означеної на поверхні землі битим камінням. Мінус розвідочних розкопів полягав у тому, що вони торкнулися тільки одного краю могильника, власне, одної його точки, і тому ті висновки, до яких вони призвели, не можна поширити на всі поховання Кічкаського могильника ¹⁾.

Могила № 1, безназвання, на схід од водонапорного баку на 150 м. Насип б. м. круглий, по колі підшви—75 м., діаметром на 19 метрів. Височінь—1 м. Вершина насипу ніби трохи запала.

Могильний насип знесено до підшви.

Каміння на поверхні насипу мало. У верхньому шарі насипу, на всій його простороні, трапилося по над 300 кавалів битого каменю, різної великості, від $0,30 \times 0,25 \times 0,10$ м. до зовсім дрібних. Пересічні розміри:

¹⁾ Розкопи провадив автор. Першу й другу могили досліджено за ласкавою допомогою Д. І. Яворницького. В розкопках їх брали участь: Г. Г. Мартенс, П. В. Новицький та співробітник Дніпропетровського музею Ф. М. Сап'ян. Велико допоміг роботі Є. І. Федорович, що пробув на розкопах до самого закінчення їх. Складаючи їм свою глибоку дяку, автор не може не згадати тут із почуттям подяки й грабарів артілі А. В. Запоріжця (с. Вергуни на Черкащині)—цих незвичайно уважних і ретельних робітників.

0,18 × 0,09 × 0,07. На глибині 0,50, мало не в центрі насипу, виявлено велику чотирикутньо-округлу купу битого каміння в більших кавалах (хоча трапляються й дрібні зовсім), розмірами 2,85 (N—S) на 3,55 (O—E). Якоїсь системи в нагромадженні їх не знати; а втім великі кавали накладено, з одного боку, в центрі, а з другого ними обікладено краї купи, орієнтованої по лінії O—E.

На рівні поля на камінні виявлено окремі кістки кінські—гомілка (в напрямі N—S із західнього краю купи каміння), частина черепа, зуб, в'язок, окремі потрошені кістки. В північно-західньому куті, на камінні,—сім тригранних площиків без рурочки, зроблені з доброго брондзу.

Меншаючи в розмірах, купа каміння, а надто в центральній частині, іде вглиб.

Могильна яма, що її виявлено на рівні поля, орієнтована з NOO на SEE, розмірами 3,70 × 2,30 м., має рівні західню й подовжні краї й трохи заокруглена з боку сходу. Кутки її заокруглені. Розміри ями зберігаються до дна. В яму впущено зруб, розмірами 3,15 (O—E) на 2,05 (N—S) на 1,00 м., з грубих (0,25 та 0,20 × 0,30, 0,25 та 0,13 м.) обаполів м'якої породи дерева (осокір), обпалених з одного боку. Угорі зруб було застелено широкими й грубими обаполами, зробленими з прикоренів великих дерев (зацілілі рештки крайньої на захід обаполини сягають 0,60 м. завширшки при 0,25 глибини), так само обпаленими з одного боку. На дні ями (1,95), вистеленої обпаленим деревом, сильно потрухлий кістяк літньої особи, орієнтований по лінії SOO—NEE, головою на захід, у витягнутому положенні на спині. Кістки черепа трапилися в різних місцях ями. Ліву гомілку виявлено на 0,30 м. вище від кістяка. Незрушені з місця—хребет, обидві стегнові кісті, дрібні кістки ніг. Положення рук установити не можна.

При кістяку, окрім кількох кісток овечих (ребра), біля ступні лівої ноги,—ніяких речей обихідку.

За найцікавіше в збудованні цієї могили треба вважати ту купу каміння, що його навалено було на настил зрубу. Окрім того, що його було незвичайно багато (викладений з нього штабель рівний $\frac{3}{4}$ кубу, або ж, як на вагу, біля 750 пудів), особливість нагромадження каміння полягає в тому, що в центрі купи (на висоті гомілок похованого) було поставлено великий тесаний чотириграний камінь-стовп, у формі менгіра, довгий на 2,06 м., завширшки на 0,35 м. (угорі) та 0,55 м. (унизу). З одного боку—чи то випадково, а чи умисне—горішня частина стовпа має гострокутній до низу виступ, що разом із верхнім краєм стовпа, звуженого пірамідально, творить враження грубо назначених контурів обличчя (?). Продавивши кришку зруба й осівши вниз, цей камінь похилився на NO. Правдоподібно, що він був орієнтований по сторонах світу, і, здається, отой лицеподібний виступ одного з його боків був обернутий на схід. Та навіть одкинувши це спокусливе припущення про «лицеподібність» одного боку каменя, треба визнати, що він заслуговує на всяку увагу, бо, якщо не

помиляємося, він трапляється в могилах скито-сарматської доби вперше і тим набуває особливої ваги. Камінь перевезено до садиби уповноваженого ВУАК'у в справі охорони пам'яток на Дніпрельстанівській території у Кічкасі, Г. Г. Мартенса. На нашу думку, його слід перевезти до Дніпропетровського Музею.

Могила № 2, так само безназванна, на 30 м. у північний бік од першої, такої само височини, та меншого діаметру (13,7 м.). По колі підшви—60 метрів.

Могильний насип знесено до підшви.

На поверхні насипу й у верхньому шарі його трапилися численні кавали битого каміння б. м. великих розмірів (0,55—0,40 × 0,45—0,30 × 0,30—0,10). Як і в попередній могилі, вони скупчувалися все ж у центральній частині насипу, обіймаючи східну частину могильної ями із заокругленими вужчими краями, розмірами 3,35 на 2,10 (О) та 1,70 (Е), орієнтованої з SOO на NEE. Після розчистки ями від меншого каміння виявилось, що найбільші кавали каменю було викладено у формі неправильного чотирикутника, наблизно, розмірами 0,80 (N-S) на 1,40 (О—Е). У NO куті цього чотирикутника руба стояла кам'яна брила суб-трикутних контурів, розмірами 0,85 × 0,55 × 0,20. Яма повільно меншала до глибини 1 метра од рівня поля, де вона мала розміри 2,65 × 1,55 (О) та 1,40 (Е). Її контури трохи змінилися; зберігаючи заокруглені кінці (О та Е), з північного боку вона була обрисована кривою лінією, а з південного—мало не зовсім рівною.

На глибині 1,85 од рівня поля, просто на дні ями, лежав кістяк літньої (біля 40 років) особи, орієнтований по лінії SOO — NEE, головою на захід, у витягнутому положенні на спині, з випростаними вповздож тіла руками; ноги, трохи зігнуті в колінах, покладено на праву сторону. Череп поруйнований і побитий на дрібні дрозочки, виявлено вище дна ями на 0,20 м. Нижній щелеп знайдено над кістяком на висоті кисти правої руки. Ліктеві кості лівої руки зрушено з місця; їх виявлено вище кістяка на 0,15 м. на висоті грудної клітки. Це переміщення окремих кісток пояснюють численні кротовини, що йдуть у різних напрямках. По суті, кістяк зберігся добре: права рука, ключиці, ребра, хребет, миска, плече та кисть лівої руки й обидві ноги лишилися в нерушеному стані.

Поховання супроводив бідний інвентар. Поправоруч голови виявлено олив'яний (?) важок конічної форми з дірочкою через висоту (діам. 0,018, вис. 0,011; діам. дірочки 0,005); біля західньої стінки ями—бронзовий тригранний площик без рурочки, дрібні рештки якоїсь дерев'яної речі, збитої тоненькими бронзовими цвяхами, і поржавілу залізну кульку; трохи ближче трапились окремі дрібні грудочки фарби (реальгар); біля правої ключиці—дві намистинки у формі врізаної високої пірамідки з дірочкою вгорі з сильне ірізованого синього скла (вис. 0,011; сторона бази—0,006); в області миски — бронзовий площик без рурочки і рештки тоненької (0,003) шкіри, змотаної в формі чотирикутника (0,025 × 0,020).

З правого боку біля голови лежало сім дрібних кісточок товарячих, серед них овечий астрагал.

Підстилки на дні ями, так само, як і слідів зрубу, чи бодай застигання могильної ями, не виявлено. А втім дерева, якоюсь мірою, було вжито в збудованні могили. Зовсім незначні кавалочки потрухлого дерева м'якої породи виявлено в двох точках: з О. краю ями по лінії N—S і в SE куті могили в напрямі О—Е.

Могила № 3, на 12 метрів од попередньої у бік NO, з невисоким (усього на 0,55 м.) із западиною в середині висипом малого діаметру (6,5 м.), що мав по колі підосви біля 40 метрів. Насип знято увесь.

На поверхні насипу — досить численні, б. м. великі, кавали каменю, накидані без системи. У верхньому шарі насипу серед каміння трапилися черепки від амфор, дрібні уламки товарячих кісток та кінський зуб.

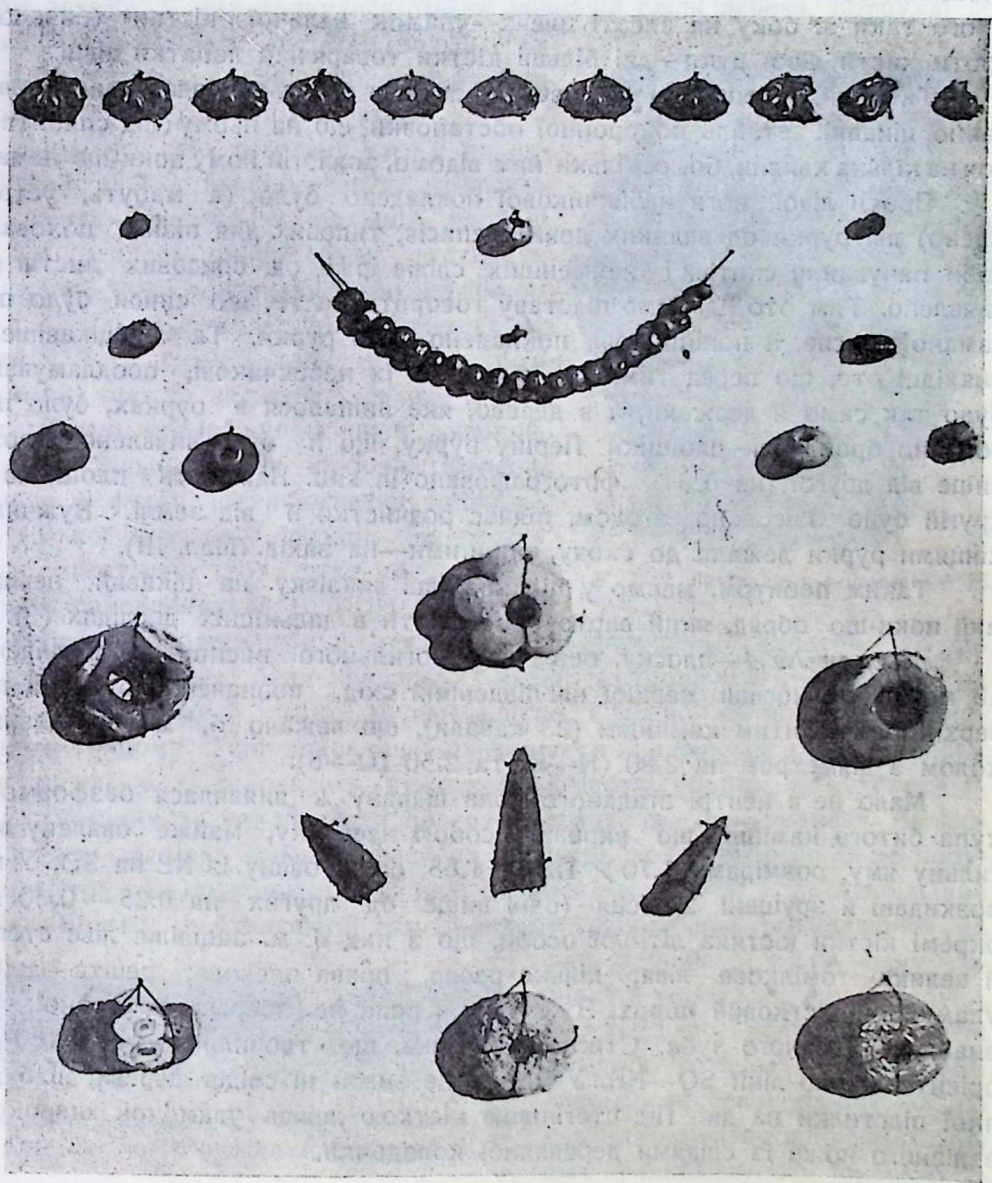
Бите каміння, накладене в центрі насипу, вкривало середину могильної ями. Основна група каміння, викладена б. м. чотирикутником, розмірами 1,20 (О—Е) на 0,90 (N—S), обіймала східню половину могили і була висипана, як виявилось, над ногами покійника. Великий камінь (впод. 0,90) лежав руба по лінії N—S із східнього боку; один брилуватий — з боку півдня, третій — по західньому краю.

Могильна яма в напрямі SOO—NEE мало не овалевої форми (північну стінку обрисовує б. м. рівніша лінія, південну — крива; кінці заокруглені) має 2.10 м. уподовж, 1.10 (O) та 0.97 (E) — упоперек та 1.70 м. — углиб. Підчас розчистки ями, в західньому краї її, відзначено незначні сліди (цяточки) потрухлого дерева.

На дні ями, без усякої підстилки, лежав кістяк молодої (біля 30 років) особи, здається, жінки, у витягнутому положенні, на спині, з SOO на NEE, головою на захід (відхил у бік півдня всього на кілька градусів). Руки випростано впоздовж тіла, ноги покладено рівно, п'ятками до купи, пальцями на боки. Ліву кістку миски, ребра й кістки рук (головне ліктьові кістки) зрушено з місця (наслідок роботи якогось б. м. великого хижака, чи не чекалки бува?). Череп так само зрушено з місця; черепок, сильно потрощений, виявлено вище костяка на 0.15 м., нижній щелеп на висоті лівого плеча в NO куті ями. А втім, кістяк, можна сказати, зберігся непогано. Хребет, права мискова кістка й обидві ноги лишилися в нерушеному стані.

Поховання супроводив цікавий і багатий інвентар. При похованому виявлено: поправоруч черепа — поржавілу залізну кульку й уламочок залізної речі; на тому місці, де лежав був череп, і в області грудної клітки — вісім цілих і три бракових золотих штампованих бляшок у формі сидячого трусика; сімнадцять електрових і чотири видувані круглі намістинки з якогось сплаву; дві великі намістини жовтої пасти з біло-блакитними очками і одна велика намістина без очків; пастові — темно-зелені, біла позлотиста та чорна скляна (?) різної форми; в області миски — велику гранчасту аквамаринової барви скляну намістину; уламок ще

одної великої жовтої намистини з подвійними очками знайдено біля правої гомілки. Проти коліна правої ноги було покладено величенький кавалок маси червоної барви, грубо обточений у формі неправильної пі-

Мал. 1. Бляшки, намиста, вістря до стріл, важок з могили № III.

рамідки. Біля правої ступні плоскоденцевий горщечок, з виразно вигнутим на двір вінцем, а коло нього олив'яний (?) важок врізано-конічної форми з дірочкою через висоту (діам. бази—0.018; діам. горішн. площ.—0.013; вис.—0.010; діам. дірочки—0.005). Проти лівої гомілки—дві рурки

од великих залізних списів, із вбитими в середину їх (у дерево держаків) двома й одним бронзовими площиками, та уламок якоїсь залізної речі у формі цвяха. З лівого боку на висоті ліктевих кісток—два бронзові площики; третій площик знайдено в грудній клітці, біля лівої ключиці. З лівого таки ж боку на висоті плеча—уламок великої кістки (бичачої), проти кисти лівої руки—дві більші кістки товаричі й лопатки вівці.

Типовий, кінець-кінцем, інвентар могили третьої подає один незвичайно цікавий деталь похоронної обстановки, що на ньому слід спинитися хоч на кілька хвилин, бо, оскільки нам відомо, аналогій йому поки-що немає.

Проти лівої ноги небіжчикової покладено було (а мабуть, устроєно) дві рурки од великих довгих списів, типових для пізніх поховань доби панування скитів. І найменших слідів іржі од списових листів не виявлено. Тим ото й маємо підставу говорити за те, що списи було поламано умисне, а покійникові покладено сами рурки. Та найцікавіше в знахідці - те, що перед тим, як покласти їх небіжчикові, поодламувано було так само й держаків, а в дерево, яке лишилося в рурках, було повбивано бронзові площики. Першу рурку, що її було виявлено трохи вище від другої (на 0.04), фотографовано *in situ*. Наявність площиків у другій було з'ясовано згодом, підчас розчистки її від землі. Вужчими кінцями рурки лежали до сходу, ширшими—на захід. (Мал. III).

Таким побитом, маємо у цій знахідці вказівку на цікавий, невідомий поки-що обряд, який варто простежити в дальніших дослідях (2).

Могила № 4—плоску, без слідів могильного висипу—у віддаленні 13 метрів од могили першої на південний схід, позначено було на поверхні землі битим камінням (23 кавали), що лежало б. м. правильним колом з діаметром на 2.80 (N—S) та 2.50 (O—E).

Мало не в центрі згаданого кола відразу ж виявилася безформова купа битого каміння, що вкривала собою невелику, майже овальну могильну яму, розмірами $1.70 \times 1.20 \times 1.65$, орієнтовану із NE на SO. У ній розкидані й зрушені з місця (одні вище од других на 0.25—0.30 м.) окремі кістки кістяка літньої особи, що з них б. м. заціліли: ліве стегно й велика гомілкорова ліва, кілька ребер, права плечова; решта—дрібні уламки й кістковий порошок. З кісток черепа не збереглося жодної; не знайдено й одного зуба. Стегно й гомілка, що tworили кут на 160° ,—орієнтовані по лінії SO—NE. У могилі не знати ні слідів дерева, ні будь-якої підстилки на дні. Під стегновою кісткою лежав уламочок широкого залізного ножа із слідами дерев'яної колодочки.

Підсумовуючи спостереження над дослідженими могилами, ми не допустимося, здається, помилки, коли скажемо, що належать вони до одної культури, ба навіть до одного часу.

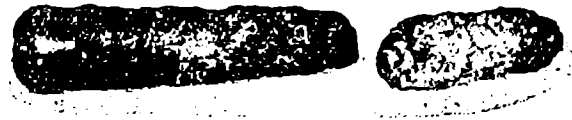
Будування могильних камер і устрій висипу над ними мають спільні риси. Могильні ями середньої глибини (наймільша—1.65 м.) наближаються формою до суб-овалу чи близької до нього фігури, витягнутої з O на E;

розміри ям меншають до дна дуже мало. Іноді в яму було впущено зруба з грубих деревин. На жаль. б. м. виразно зберігся зруб тільки в могилі № 1, де для нього було вжито обпаленого дерева. Ні друга, ні третя могили не дали підстав говорити за зруб або застилання ями деревом зверху. У них трапилися тільки незначні сліди дерева, потрухлі до краю. Треба згадати, що й у другій і в третій могилах ці сліди констатовано в західньому кінці могильної ями.

Можливо, що могильну яму й не застилювано зверху заспіль. Чи не говорять оті рештки дерева в західній частині ям, що деревом могли бути заститати тільки цей край могильної ями (над обличчям та грудьми небіжчиків), а центральну частину її та східній край (над тулубом і ногами) просто засипати землею? У цій частині ями клали купою бите каміння, при чому більші кавали чи брила каменю кладено у формі чотирикутника чи близької до неї вугластої фігури. На всяку увагу заслуговує той факт (одзначений у трьох похованнях—I, II й III), що кістки ніг збереглися краще, або й зовсім не були порушені; тимчасом, усі черепи в цих могилах були зрушені з місця, потрощені й розтаскані на дрозочки. Знов же й кістки грудної клітки і великі кістки рук знайдено в гіршому стані заховання, ніж кістки кінцевостей рук, що іноді, як у могилі № 2, заховалися дуже добре. Мабуть цього не сталося б, коли б каміння та накладалося поверх настилу, що був укривав би могильну яму заспіль. Провалюючися на дно ями, воно не могло б не порушити кісток і не потрощити їх, як це й сталося в могилі № 1, де найбільший камінь-менгир, поставлений над гомілками небіжчика, посунувшись на дно, зрушив з місця одну гомілку й унівець потрощив другу.

Мал. 2. Посудка з могили № III.

Що до накладання купи каміння, то знов же перша могила подає певну одміну. У ній каміння вкривало собою могильну яму великою купою, ширшою за

Мал. 3. Рурки залізних вістрів на списи із бронзовими площиками з могили № III.

неї (певну аналогію цьому можна бачити, здається, в могилі № 4). У могилі другій, а надто в могилі третій, воно підносилося купою над східньою частиною ями, обіймаючи просторінь, меншу за обріз могильної ями.

Друга спільна риса обрядова—наявність при похованих кісток великої худоби й овечих. Окремі кістки коня—в двох випадках—трапилися вище, серед купи каміння (могили № 1 та № 3).

Насамкінець, третя риса, що ізв'язує між собою всі досліджені могили,—це речі обихідку, покладені з небіжчиками.

Звичайні для пізніших поховань так зв. скито-сарматської доби тригранні бронзові площики, мало не всі без рурочки, уламок залізного ножа, рурки залізних списів, штаповані золоті бляшки у формі трусиків, електрові кулькуваті намистинки, великі жовті намистини з білоблакитними очками та гранчаста скляна намистина—все це разом близько нагадує інвентар полтавських могильників епохи IV—III століттів (3).

Проте, окремі речі з могил другої і третьої порушують суцільність враження. Особливо стосується це до інвентаря могили другої. З одного боку—типові речі, які не викликають жодного запитання що до визначення культури поховання: бронзові площики й реальгар, з другого—скляні пірамідальні намистинки (4), які не часто трапляються в могилах епохи, олив'яний (?) важок, рештки якоїсь деревляної речі, ізбитої бронзовими цвяшками, намотана клубочком шкура—промовляють за пізніші часи й присувають добу поховання до нашої ери.

Найяскравіше характеризує культуру досліджених кичкаських могил мало не повна відсутність посуду, цього неодмінного супровідника похоронної обстановки «скитських» могильників Полтавського (Мачухи, Вел. Будища), Лохвицького (Городище), Лубенського (Лиса Гора) й Роменського районів.

Що-правда, кількість і різноманітність посуду з бігом часу пропорційно меншають, і мала кількість його в інвентарі окремих могил і там говорить за пізню добу культури.

Знайдена в могилі № 3 посудка, поставлена, відповідно до усталеного звичаю, біля ніг покійника, уявляє собою типовий для пізньої доби культури високий горщечок з плоским денцем, б. м. добре викругленими боками й різко вигнутим на двір вінцем, прикрашеним по краю низкою витисків пальця. Кінець-кінцем, посудинка груба, якість глини невисока, випал слабкий. Найцікавіше в ній чорний колір поверхні—наслідок не самого матеріялу й випалу, а й задимлення посуду. Такі закурені димом посудки виявлено в похованнях епохи з тілопаленням, що поширюється із впливами латенської цивілізації (5).

У цій близьості латенських впливів до культури кичкаського могильника нас переконують і дві знахідки, що трапилися в могилах другій та третій—олив'яні (?) важки конічної та врізано-конічної форми. Цікаво, що в інвентарі цих могил трапилися й залізні кульки, які мали, здається, дірочку, посередині. У могилі другій їх знайдено одну близько одної. Можливо, що вони творять частини якогось пристрою. Аналогічні знахідки виробів з білого металу (?) трапилися в могилах із тілопаленням, що їх розкопав свого часу А. Бобринський (6).

Ці ознаки пізнього часу—і форма посудки, і олив'яні важки—якось незвичайно пасують до кичкаських могил другої категорії, без могильних висипів, позначених на поверхні поля битим камінням.

До цього часу найдавніші поховання з тілопаленням, які треба віднести до доби Латени, виявлено або ж у насипах давніших могил скито-сарматської доби (Ф. Каминський, розкопи р. 1881 в ур. Замок біля Лубень) чи бронзової доби (А. Щербачов, розкопи р.р. 1897—1890 на Кременчуччині), або в могилах без висипів по так званих «полях похованнів» (В. Хвойка, Зарубинці).

На думку автору, в тих кичкаських могилах без насипів, раніше чи пізніше, ми повинні натрапити на поховання, що з більшою виразністю покажуть нам ці західні впливи латенські¹⁾).

У них, в отих плоских могилах, і полягає вага кичкаського могильника для нашої археології.

На жаль, вони найбільше зазнали від земляних робіт Дніпрельстану. За всяку ціну їх слід дослідити, і то в найближчому часі

5/VII-1927. с. Волоська.

П Р И М І Т К И.

І. Інвентар могили № 3.

1—8. Бляшки золоті, штаповані, овальові, у формі трусика, що сидить. Виображення в профіль, уліво; звірятко зчулилося, вухо пригнуте до спини. По кінцях бляшки (писок, зад) по одній дірочці, щоб пришивати. Розміри 0.011 × 0.007 × 0.003.

Пор. Древности Приднепровья, II, Табл. VIII, № 447. А. Бобринской, Курганы близъ Смелы; III, стор. 62, та табл. VI, 4. В. Е. Данилевич. Розкопки курганов около хут. Покровского, Валковского уезда, Харьковской губ. Труды Московского Предв. Комитета по устройству XIV Арх. С'езда. Вып. II, стор. 10.

9—11. Бляшки бракові такі самі, з дірочками для пришивання.

12—28. Намистинки кулькуваті, виливані, з електра, з двох половинок, злитованих по колі перпендикулярно до осі. Діам. 0.004, вісь—0.003.

29—32. Намистинки такої самої форми, іншого складу топленини, менші. Діам. 0.002. Вісь—0.002.

33—34. Уламки таких самих намистинок.

35. Намистинка малісінька жовтової барви. Діам. 0.002.

36—37. Намистинки металеві, сильне окисовані, здається, біконічної форми. Вис. 0.003.

38. Намистинка пастова, ясно-жовтавої позлотистої барви, плесковата. Діам. 0.006.

39—40. Намистинки пастові, густо-зеленої барви, біконічні. Діам. 0.008, і 0.009. Вис.—0.007 і 0.008.

41. Намистинка такої самої форми, складу й барви, менша. Діам. 0.006. Вис.—0.005.

42. Намистинка пастова, ясно-жовтавої барви, біконічної форми (два врізані конуси з угнутими боками). Діам. 0.008. Вис.—0.005.

43. Намистинка чорної склистої маси, циліндрична. Впод. 0.006, діам. 0.004.

44. Намистинки пастової уламок. Поверхня звітрилася. На зломі—чорної барви.

¹⁾ Ця думка—про латенські впливи—знайшла собі потвердження в пізніших розкопах П. І. Смолічева. (Прим. автора).

45. Намистина велика, пастова, ясно-жовтої барви, з чотирма невеликими очками, яких—два кола синьої барви й синя крапка посередині. Діам. 0.019. Вис. 0.011. Діам. дірочки—0.009.
45. Намистина така сама з грубішими стінками. Діам. 0.018. Вис. 0.011. Діам. діроч.—0.008.
47. Намистини ясно-жовтої пасти з подвійними очками білої маси з синьою краплиною посередині й тоненьким синім колом уламок. Діам. 0.019. Вис. 0.012. Діам. дірочки—0.011.
48. Намистина кругляста, сплющена, ясно-жовтової барви, сильне патинізована. Діам. 0.017. Вис. 0.013. Діам. діроч.—0.004.
49. Намистина скляна аквамаринової барви, велика, гранчаста (на шість скибок). Діам. 0.019. Вис. 0.014. Діам. дірочки—0.005.
50. Важок олив'яний (?), врізано-конічної форми. Діам. бази—0.018. Діам. гор. площини—0.013. Вис. 0.010. Діам. дірочки—0.005.
51. Грудка маси червонової барви у формі неправильної врізаної пірамідки. Вис. 0.021. База: 0.022 × 0.016.
52. Вістря на стрілу, бронзове, тригранне, без рурочки. Впод. 0.024. Діам. отвору—0.004.
- 53—54. Вістря на стріли, бронзові, тригранні, короткі, з маленькою рурочкою. Впод. 0.017. Діам. отвору—0.003.
55. Рурка вид списа залізного, з одним бронзовим тригранним вістря до стріли, вбитим у середину, в дерево держака. Впод. 0.132. Діам. більший—0.033, діам. менший—0.025.
56. Рурка від списа залізного, з двома бронзовими тригранними вістрями до стріл, повбиваними в середину, в дерево держака. Впод. 0.100. Діам. більший 0.025.
57. Горщечок темної глини, зроблений від руки, з плоским денцем, б. м. тонкими стінками й широким вінцем, вигнутим на двір, що його прикрашено по краю низкою витисків пальця (нігтьовий орнамент). Вис. 0.165. Отвір.—0.115. Діам. денця—0.085.

II. Посилки.

1. Пор. могильник біля сл. Волоської, на Дніпропетрівщині, що формами могильних висипів нагадує Кичкаський. М. Макаренко (Археологические исследования. 1907—1909 год, СПб., 1911, стор 80—81) відносив його до татарського періоду (? М. Р.).
2. В інвентарі могил пізнішої доби панування скитів двоє залізних вістрів на списи (до того ж неоднакової довжини) річ звичайна. Пор. А. Бобринский. Курганы и случайные находки близ Смелы, т. I, 92, 117; т. II, 90, 124. Д. Богалей. Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии. Труды XIII арх. Съезда, т. I, стор. 373—374. Про залізні списи, умисне поламані, говорять Бобринський та Е. Зноско-Боровський (Бобринський, Смела, II, 105; III, 111).
3. Окрім давніших розкопів на Полтавщині, пор. здобутки розкопів В. Щербаківського біля м. Круполя на Переяславщині та речі з колекції гр. Горвиців, з околиць м. Городище на Лохвичині, що переходять у археологічному відділі Полтавського Музею. Див. М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського Музею. Збірник, присвячений 35-річчю Музею. Полтава, 1928, стор. 45.
4. Д. Багалей I. cit. Колекції Харківського Археологічного Музею.
5. Пор. посуд з могили в уроч. Замок біля Лубень, що її розкопав р. 1881. Ф. Каминський Труды VIII Археологического Съезда в Москве, т. IV, табл. LXXXII. М. Рудинський. Археологічні Збірки Полтавського Музею, стор. 50 і табл. V, 17, 19.
6. А. Бобринський, Смела, II, стор. 46, могила LXXIII. Колекції Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка в Києві. Що до залізних кульок, пор. В. Данилевич. Раскопки курганов около хутора Покровского, Валковского уезда, Харьковской губернии, летом 1903 года. Труды Московского Предв. Комитета по устройству XIV Археолог. Съезда. М. 1908. Вып. II, стор. 12.

Resumé

L'auteur expose les résultats de ses fouilles préliminaires d'un cimetière protohistorique aux environs SO du v. Kytchkass (distr. Iekatérinoslav, maintenant Dnipropetrovsk) découvert au cours des recherches de l'expédition archéologique «zaporogulenne» sous direction de Prof. D. Evarnytzky 12/VI 1927.

Le cimetière occupe env. 4 hectares du plateau de la rive droite du Dnieper, près du village des ouvriers de «Dniprelstan» construite au SO de Kytchkass, et se compose de deux catégories de tombes: de plus grandes aux tertres demisphériques et de plus petites aux tertres comblés avec des blocs en granit de dimension diverse ou sans aucune trace de tumulus, qu'on ne pouvait distinguer que grâce à ces blocs réunis en groupes sur la surface de la terre.

C'est pour cela qu'on n'a découvert qu'une partie de tombes. Selon l'auteur le cimetière comprend probablement de 50 à 60 tombes.

Les tombes de la première catégorie indiquaient clairement l'époque scythique, celles de la seconde présentaient quelque chose de tout à fait nouveau, inconnu jusqu'à ces temps aux antiquités du territoire des rapides du Dnieper.

L'auteur explora quatre tombes du coin NE du cimetière: trois tombes au tertre et une tombe «plate» indiquée sur la surface du champ par un cercle irrégulier des blocs en granit.

Le plus intéressant à constater dans la construction des tombeaux — pour la plupart à fosses aux contours irréguliers, aux côtés arrondis, en général pas profondes (de 1 m. 95—1 m. 65) — c'est l'amoncellement d'un amas de blocs en granit au dessus des jambes du défunt.

Un intérêt exceptionnel présente l'amas de pierres dans la tombe № 1; au milieu de ce grand amas de pierres (dont le poids égale 12,5 lannes), qui couvre la vaste fosse tombale (3 m. 55 × 2 m. 85) a charpente en bois, a été placé un grand pilier en pierre mesurant 2 m. 06 de hauteur 0 m. 55 de largeur (en bas) et 0 m. 35 (en haut).

Dans les tombeaux № 2 et № 3 les amas de pierres étaient moindres. Ces tombeaux n'avaient point de charpente en bois. Les traces minimales du bois, trouvées dans des parties SO des fosses tombales, portent l'auteur à penser que probablement on mettait des planches en bois seulement dans une partie du tombeau, précisément au dessus de la tête et de la partie supérieure du corps.

Les sépultures découvertes appartiennent à la population indigène de l'époque scytho-sarmate avancée.

Les squelettes sont placés étendus sur le dos. La tête vers SO, les mains étendues le long du corps.

L'inventaire des sépultures est pauvre: pointes triangulaires de flèche en bronze (tomb. I, II, III), fragment d'un couteau en fer (tomb. IV), les

douilles de pointes de lance en fer (tomb. III), perles diverses (tomb. II et III), les perles en or et les plaques d'or en forme d'un petit lièvre assis (tomb. III), le poids en plomb et des petites balles en fer (tomb. II et III), un petit pot (tomb. III).

L'inventaire le plus riche a été trouvé dans le tombeau № 3 (v. fig. 2 et fig. 3).

Les trouvailles faites dans ces tombeaux rapprochent les sépultures découvertes des sépultures de l'époque scythique avancée au gouv. de Khar-kiv (distr. Koupiansk, distr. Vovtchansk), d'un côté, et de celles au gouv. de Poltava (distr. Romén), de l'autre.

La présence des poids en plomb, des grandes perles et la forme du pot annoncent l'époque La Tène.

Selon l'auteur cette époque pourrait se manifester plus clairement au cours de fouilles approfondies du cimetière et précisément des tombes «plates» sans tumulus, typiques pour les enterrements postérieurs à incinération.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ АРКАДІЙ.

Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927.

(Околиці с. Кічкасу Запорізької округи).

(МАТЕРІЯЛИ).

Побудова електростанції на Дніпрі, в зв'язку з величезними земляними роботами в околицях с. Кічкаса і по другий бік Дніпра проти нього, а також і в зв'язку з затопленням величезної кількості землі, звичайно, поставили на порядок денний питання й про археологічне дослідження цієї території.

Наукова експедиція під керівництвом акад. Д. І. Яворницького, що в червні місяці р. 1927 об'їхала весь цей простір, майже на кожному кроці виявила об'єкти стародавньої матеріальної культури, а на самому місці дніпрельстанівських робіт навіть побачила вже й руйнацію цих пам'яток. Підчас недовгого перебування на території Кічкасу експедиції довелося навіть почати археологічні розкопки тих могил, які руйнувалися підчас грабарських робіт по плануванню місцевості.

Обмеженість коштів, а тим самим, звичайно, і часу, не дала можливості експедиції розгорнути роботи, але видима загрозовість положення цього вимагала обов'язково й невідкладно.

Необхідно також було мати на Дніпрельстані постійного археолога, який би досліджував пам'ятки старовини, що руйнувалися підчас земляних робіт.

Що більше розгорталися роботи, то частіше виявлялися ті чи інші археологічні об'єкти, а грошей на оплату праці постійного археолога не було.

І от тоді акад. Д. Ів. Яворницький, як голова наукової експедиції по дослідженню Дніпрельстану, звернувся до Дніпропетровського Окрвику, пояснив надзвичайно кепський стан справ у зв'язку з руйнацією пам'яток старовини й прохав відпустити грошей, щоб можна було запросити постійного археолога, який би, по можливості, зараз же й розпочав систематичне дослідження території Дніпрельстану в археологічному відношенні.

В наслідок цього прохання Дніпропетровський Окрвик відпустив 500 карб., і акад. Дм. Ів. Яворницький у згоді з ВУАК'ом мав можливість запросити мене для робіт на місяці липень та серпень.

Коли я прибув до Дніпрельстану, то руйнація пам'яток старовини йшла вже повним ходом.

Руйнували могильники I та II, руйнували селище з землянок—XI. Зо всіх боків було чутно про ті чи інші археологічні знахідки підчас робіт.

Треба було вживати героїчних засобів як на те, щоб припинити цю руйнацію, так і на те, щоб здобути робочої сили для наукових розкопів (на це ж грошей не було).

Дякуючи адміністрації Дніпрельстану, яка в цій справі пішла врешті назустріч, вдалося одержати п'ять чоловіка робітників, з якими я й переводив розкопи протягом двох місяців.

Правда, підчас особливої гостроти ситуації щастило одержувати й більшу кількість робітників, але це були випадкові дні.

Обміркувавши становище, я вирішив перш за все виявити всі археологічні об'єкти, які було видно на поверхні землі, а також прохати адміністрацію сповіщати мене про всі археологічні знахідки підчас робіт.

Далі вирішив зараз же приступити до дослідження поруйнованих пам'яток, а також негайно переводити розкопи в тих місцях, де пам'яткам загрожувала руйнація. В моменти ж, що не викликали цих екстрених заходів, переводити систематичні наукові рокопи інших об'єктів.

Складання планів та розвідку довелося переводити виключно в дні відпочинку.

Все це дало можливість, нарешті, припинити руйнацію, а далі й можливо стало розпочати систематичні досліді деяких об'єктів (I могильника, неолітичної стації—IX та частково селища з землянок—XI).

У надзвичайно важких умовах довелося працювати, особливо протягом першого місяця.

Як то говорить: «один у полі не воїн», але тут якраз одному доводилося бути саме таки воїном, інакше все загинуло б безслідно.

Пробування з самого ранку до 4-х годин кожен день на розкопах, далі впорядкування записів, розбірка, запис і пакування речей, а іноді й перемивка їх (посуд зі стації) протягом двох тижнів забирали ввесь день часто-густо до 10 годин вечора.

А тут ще не було й помешкання для мене самого, довелося більше місяця жити в Г. Г. Мартенса в одній кімнаті з його сім'єю, працювати було ніде, а вже про обробку матеріалів, звичайно, і говорити не доводилося.

Одна була думка, як би не заплутатись, як би все записати та запакувати, накреслити та нанести на план своєчасно.

А тут ще одні обставини надзвичайно не сприяли роботі. Необхідно було знайдене поховання обов'язково в той же день і розібрати, бо інакше його б розібрали «аматори», і от іноді, бувало, відпустиш уже робітників, а сам починаєш розчищати кістки. Навколо набирається до сотні робітників, кожен з них цікавиться, задає запитання, відповідаєш і так затягнеш роботу аж до самого вечора.

А на другий день знов так само...

Дуже багато допоміг мені в роботі молодий археолог, учитель м. Никополя Т. М. Киранів, який протягом місяця допомагав мені безплатно виключно з бажання вивчити техніку археологічних розкопів.

У серпні місяці працював також (з перервою) два тижні інспектор охорони пам'яток старовини Дніпропетровської округи П. А. Козар, який багато допоміг, головним чином, у галузі врегулювання справ з адміністрацією Дніпрельстану, а також брав участь і в розкопах.

Щось із тиждень працював також співробітник ВУАК'у Кістяківський Л. Е., який брав участь у розкопах; чотири дні був на розкопах співробітник Київського Музею І. М. Самойлівський та три дні—зав. Артемівського Музею І. А. Часовників.

У наслідок цих робіт складено загальну схематичну мапу археологічних пам'яток на території сьогорічних робіт Дніпрельстану. У ній зазначено XV окремих об'єктів, серед яких більшість, звичайно, колективні пам'ятки.

I—могильник в складі 42 могил; II—могильник з 9 могил; III—могильник з 11 могил; IV—дві могили; V—окреме поховання в дерев'яній труні; VI—окрема могила; VII—чотири могили; VIII—піскові бугри з культурними залишками; IX—неолітична стація на скелі «Середній Стіг»; X—окрема могила; XI—селище з землянок (57 землянок); XII—окрема могила; XIII—знахідка кісток копальної тварини; XIV—запорізьке поховання в дерев'яній труні (Таблиця I—схематичний план).

Дніпро до с. Кодака, що трохи нижче Дніпропетровського, тече спокійно, ніщо не порушує його «величавого» бігу. Але біля Кодака перегороджує йому шлях перший поріг—Кодацький. Дніпро піднімає свої води, стає грізним і з ревом перебігає через поріг. За порогом він знов втихомирюється й знов тече з якимсь особливим спокоєм, все далі й далі женучи свої води. Цілих дев'ять порогів перегороджує йому шлях протягом від с. Кодака до с. Кічкаса, всіх їх він переборює й, нарешті, виходить до Кічкаського залізничного мосту, вигинаючись в цьому місці півколом. Тут його зразу стискують дві скелі, через які й перекинуто міст, і звужують його широчінь всього до півтори сотні метрів. Це передостанній іспит Дніпра. Тут він бурлить, стиськується й прискорює свій біг і, прорвавшись між цих скель, зразу ж заспокоюється й плавко та широко розливається біля самого Кічкасу.

Але попереду ще іспит, і це вже остання перепона течії Дніпра.

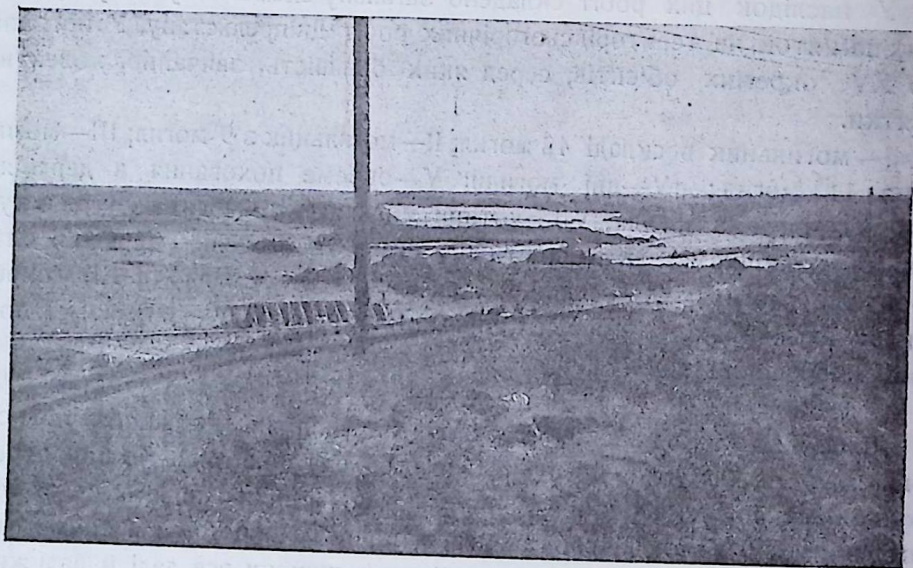
Трохи нижче Кічкасу, назустріч Дніпру, виступають два подовгуваті гранітові острови: Чорний (Федорищів) та Стрільцевий. Дніпро легко їх обходить, розділившись на три рукави, і біжить далі, але ще трохи нижче зразу йому перегороджує дорогу ціла низка гранітових скель-островів, які тягнуться з правого берега Дніпра аж на лівий. Ще на правому березі стояла скеля «Багатир» (вже її зірвано); далі, вже на деякому віддаленні від берега, виступають три скелі, що носять назву «Три

Стоги»; ще далі, майже посередині Дніпра, піднімається скеля «Середня», за нею—«Дурна» й, нарешті, вже на лівому боці—скеля «Сагайдачного» (табл. I, схем. план, мал. 1).

Дніпро проривається між цими скелями окремими рукавами й, упершись у мис острова Хортиці, розділяється на два рукави, які носять назви «Старого» та «Нового» Дніпра.

Старий тече праворуч, у напрямкові до с. Хортиці, а Новий—ліворуч до міста Запоріжжя.

Біля с. Хортиці до Дніпра збігає великий яр, що має напрямок з NW до SO. Цей яр дуже глибокий і широкий і, звичайно, в давні часи був річищем доплива Дніпра. (Табл. I—схем. план).

Мал. 1.

Таким чином, с. Кічкас розташовано ніби то на SO схилі миса, який з О обмежується поворотом Дніпра, з SO боку—тим же Дніпром, з SW—Старим Дніпром і, нарешті, з W та NW боків—великим яром с. Хортиці.

Ось на цьому миску й розгорнулися в 1928 році головні роботи Дніпрельстану, на ньому й занотовано найбільше археологічних об'єктів. Тут, на ньому, знайдено могильники: I, II, III, IV, окреме поховання в дерев'яній труні—V, окремі могили—X та XII; ціле селище з землянок—XI, кістки копальної тварини—XIII та запорізьке поховання—XIV.

На скелі «Середній Стіг», яку також необхідно віднести до цього ж берега, знайдено чудову неолітичну стацію—IX.

Цей мис, звичайно, до Дніпра та яру похилий, але в той час, як до Дніпра скрізь (крім лише самого місця розташування с. Кічкасу) досить крутий, до яру він спускається дуже поступово.

В Н частині цей мис поземно цілком вирівнюється й зливається зі степом.

Середина цього миса досить уже рівна, і от на ній то й розташовано всі могильники, лише селище з землянок розташовано на схилі до Дніпра, між скелями «Велика» та «Багатир».

Горішній ґрунт тут піскуватий, завглубшки приблизно від 080 до 1,00 м.; під ним залягає прошарок міцного жовтого льосу, до якого в глибину все більше й більше домішується піску, і, нарешті, приблизно на глибині вже 2,00 метрів, залягає щирий жовтий пісок, який скрізь тут вкриває граніт та гнейси.

Надзвичайна кількість решток матеріальної культури, і при тому різних часів, починаючи від неоліту й закінчуючи останніми часами, свідчить безумовно про те, що ця місцевість приваблювала до себе населення.

Я гадаю, що та низка скель, яка перегороджує тут Дніпро, за давніх часів служила переправою через Дніпро, і це й була перша причина заселення цієї місцевості. З другого боку, ліси, що вкривали ще не так давно береги Дніпра в цьому місці (їх нащадки ще й зараз є в с. Кічкасі у вигляді окремих дубів), острів Хортиця з його рослинністю й тваринами, нарешті, води самого Дніпра, які давали у великій кількості рибу для їжі (це ми бачимо в рештках археологічних пам'яток),—звичайно, приваблювали сюди населення у всі часи.

Тому й не дивно, що майже на кожному кроці, підчас земляних робіт, тут натрапляють на різні археологічні об'єкти, іноді надзвичайно цікаві й важливі в науковому відношенні.

Можливість переведення археологічних дослідів на цій території, за що ми маємо дякувати виключно акад. Дм. Ів., Яворницькому, який вжив усіх заходів, щоб дістати грошей, врятувала для науки цілу низку пам'яток старовини, які в протилежному випадку загинули б остаточно, як це вже й почалося було.

Але в 1928 році пощастило зробити мало: надзвичайно цікаві пам'ятки, як от землянки, могили з кистами, два могильники, а також всі острови вгору по Дніпрі, залишилися недослідженими, так само, як і вся територія, що буде затоплена водою. Необхідно все це охопити, необхідно до Дніпрельстану на майбутній рік надіслати цілу експедицію археологів, організувати роботу, як слід, науково, а не кустарно, як це було в 1928 році, необхідно врятувати для культури всі ті залишки, що zostавили малокультурні предки своїм культурним нащадкам.

МОГИЛЬНИК I

(див. табл. I—план та табл. II—план).

Цей могильник складається з 42-х могил і розташований на досить рівному місці цілинної землі, до SW від будівлі Головної Контори Дніпрельстану, приблизно на віддаленні 150 м. від неї. Загалом ці могили досить скупчено, і займають вони простору не більше однієї десятини.

Як можна було виявити, W частина простору могильника частково вже розорювалася, приблизно $\frac{1}{4}$ всього могильника, так що розорювалися й насипи могил, а останні $\frac{3}{4}$ й зараз ще являють цілину землю, яка служила пасовиськом для скоту колонії Кічкасу.

Примітити будь-якого скупчення могил в одному місці не можна, але все ж таки в SO частині їх ніби то рясніше накидано, ніж у NW.

Останньою з NW боку стоїть досить значна могила № 35, височінню в 3,00 м., а з SO—№ 16, височінню в 1,50 м.; насипи останніх значно нижчі—від 1,20 м. і до 0,30 м., а деякі й зовсім насипу ніби то не мають і визначаються лише камінням, що видно на поверхні землі (напр., №№ 10, 11, 26).

Одноманітності у формі насипу помітити теж не можна. Є й округлі, є й подовгуваті—які мають в основі еліпсоподібну фігуру, є й такі, насип яких ніби то складається з двох насипів—нижнього еліпсоподібного, а посеред нього піднімається другий, меншого діаметру—півсферичний. Цей півсферичний насип ніби то зв'язується з пограбованими похованнями ще в найдавніші часи й, на мій погляд, пояснюється тим, що грабіжник після грабування намагався замести сліди, для чого засипав знов пограбовану могилу, а землі, яка не вміщала в яму, надавав форму півсфери (напр., №№ 25, 42, 19, 20).

На насипах деяких могилок зараз росте шипшина, глід або терен.

Інші насипи носять на собі сліди різних розкопів; так, наприклад, № 35 та № 16 у насипу мають досить глибокі шанці часів громадянської війни, а також № 16 та № 15—ще й сліди неглибоких розкопів скарбошуків.

Могили № 6 ще в 1907 р. розкопав краєзнавець м. Запоріжжя Я. Новицький, і в ній було знайдено поховання з бусами пастовими, простягнуте.

Ґрунт у цьому місці, як і взагалі в цій місцевості, також піскуватий. Приблизно завгрубшки до 0,80—1,00 м. угорі йде пісок, з домішкою гумусу; далі починається прошарок з жовтого льосу, досить міцного, завгрубшки всього в 0,10—0,15 м., а ще далі до нього все більше й більше домішується піску й, нарешті, приблизно вже на глибині 1,80 мтр. від поверхні землі, залягає вже щирий жовтий пісок, що вкриває тут скрізь ґрунт з гранітів та гнейсів.

Деякі могили, як, напр., № 7, 8, а частково й № 9, містяться досить далеко від могильника, але безумовно їх необхідно зв'язувати якраз із цим могильником, також, очевидно, як і могили (скоречних), що в мене на плані позначені, як окремі—X та XII. Ці останні могили також ніби то зовсім насипу не мали, як і могили №№ 10, 11, 26, і визначалися лише камінням на поверхні землі.

Діаметр основи могил тут звичайно різний, і я б сказав, що він не завжди залежить від височини їх, а скоріше від форми. Так, наприклад, насипи, що мають овалоподібну основу, завжди мають і більший

діаметр, порівнюючи з округлими, які мають однакову з ними височінь насипу.

Загалом також треба ще зазначити, що більшість насипів дуже розпливчата й пласкувата.

Крім № 35, жодної могили немає, яка б мала виїмку навколо насипу, відкіля брали землю підчас насипання могили.

Правда, це можна пояснити ще й тим, що для цих насипів землі треба було небагато, тому ці виїмки могли легко заплисти землею.

Я взагалі думаю, що після засипки могильної ями земля вибиралася тут же навколо й нею підвищувався насип, але ці виїмки згодом запливали й зовсім інколи зникали, якщо насип бував невеликий. Не думаю, щоб цю землю носили здалека.

Характерною ознакою всіх цих могил є присутність каміння в насипах, при чому це каміння в центрі насипу, під горішнім шаром каміння, набирає майже завжди однієї форми прямокутньої кладки, по довжині, орієнтованої з W до O. Воно лежить лише на поверхні землі, вкриває могильну яму, і зрідка лише буває каміння й у землі, що заповнює й саму могильну яму, але завжди в якомусь розкиданому вигляді, а це скоріше всього можна пояснити тим, що підчас грабування його туди було зсунуто зверху при загортанні ями.

Коли ж могилу не поруйновано або поруйновано було збоку, тоді ця фігура з каміння завжди ціла лежить на поверхні землі, лише трохи поглиблюючись в яму. Я гадаю, що ця фігура якраз відповідала формі ями вгорі; форму ж цю не було ніякої можливості виявити в зв'язку з пісковим ґрунтом, через що й запливали всі обрізи.

Більшість із цих поховань пограбовано ще в стародавні часи, особливо поховання, які, очевидно, треба застосувати до так званої скитської доби, і які характеризуються простягнутим положенням у могилі, знахідками пастових бус та трьохреберними бронзовими вістрями на стріли.

Правда, і частину скорчених поховань, що знайдено в цьому ж могильникові, теж зруйновано, але ця руйнація відбулася, очевидно, підчас пізніших похорон других мерців у тій же могилі, тоб-то тут було вже не грабування.

У цьому могильникові М. Я. Рудинський розкопав 4 (1, 2, 3, 4) могили, Я. Новицький—1 (№ 6) та я розкопав—15 (5, 10, 11, 15, 17, 18, 19, 20, 25, 29, 33, 35, 36, 41, 42). Грабарі ще до мого приїзду зруйнували—6 (7, 9, 37, 40, 28, 23); у могилах №№ 24, 30, 31, 39 було зруйновано лише частину насипів.

МОГИЛА № 5

(табл. II—план № 5).

Ця могила міститься останньою в південній частині могильника. Насип в основі має коло й піднімається півсферично, але в зв'язку з тим, що

височінь її багато менша за діаметр основи, тому могила здається досить пласкою й розпливчастою.

Складається насип з піску, змішаного з чорноземлею. По поверхні насипу скрізь видно каміння, при чому сім досить значних каменів, покладених по периферії насипу на деякому віддаленні один од другого, утворюють собою ніби то коло.

Височінь насипу в центрі має 0,30 м., а діаметр основи—5,20 м.

Розкопується циліндричним колодязем діаметром у 5,00 м., так що насип майже весь здимається. Каміння по поверхні насипу лежить лише одним шаром і далі зникає, лише в центрі йде округлою купою в глибину. Між цим камінням знайдено фрагмент від простої грецької амфори. Ця купа каміння якраз на поверхні землі (тоб-то цей шар каменів ще теж перебуває в насипу) перетворюється в прямокутню фігуру, яка по більшій своїй осі орієнтована з SOO до NWW.

Складено цю фігуру з досить пласких каменів-гнейсів, на боках заокруглених, і однієї досить значної плахи. Усе це каміння було покладено на ребро впоперек і рядком, а у W частині закінчувалося плахою, теж поставленою на ребро, але в той час, як усе це каміння мало схил до W, плаха, навпаки, схилялася до O. З боків уздовж теж лежало таке ж каміння, по два з кожного боку. Довжина всієї цієї кладки мала 2,10 м., а ширина—0,80 м. Під цим камінням уже починався супісок (горішній шар ґрунту в цьому місці). Після того, як усе це каміння було знято, під ним виявилася могильна яма у формі півкола; її прямим боком було повернуто до S, а півколом—до N. Якраз по межі прямого боку й лежало каміння, що вкривало цю яму, але півколо трохи виступало поза межі каміння, бо його радіус був приблизно 1,20 м.

Поглиблюючись, це півколо все більше й більше випрямлялося й звужувалося.

На глибині 1,20 м. від поверхні землі воно закінчувалося знов камінням у вигляді купи, яка посередині була грубша, ніж по краях (ніби то могилу було закидано камінням). У середині каміння лежало в два ряди, а по боках—в один ряд.

Коли й це все каміння було знято, то під ним уже в жовтому льосі виявилася могильна яма прямокутньої форми з трохи заокругленими боками й кутами. Орієнтовано її було з O до W. Завдовжки вона була 1,80 м., завширшки—0,70 м. у західній частині й 0,65—у східній.

Поглиблюлася ця яма ще на 0,80 м., тоб-то до широкого піску, який і служив дном ями; на ньому й було знайдено поховання. Таким чином, це поховання лежало вже на глибині 2,00 м. від поверхні землі, або 2,30 м. від вершини насипу. Могильну яму в західній частині було засипано супіском, а в східній—жовтим льосом з піском. У західній частині ями траплялося досить дрібного каміння, між яким знайдено також шматочки перегнилого дерева, але це дерево ніби то вже було порушене, бо воно не являло собою ніякої фігури. Дно могильної ями посередині було трохи

увігнуте. На дні, очевидно, без усякої підстилки (бо ніяких слідів її тут не помічалось), лежав простягнутий кістяк на спині, головою—до NWW, ногами—до SOO. Слідів одягу теж не було видно. Увесь кістяк лежав на своєму місці, крім черепа, який стояв на нижній своїй частині в SWW частині ями, трохи вище від решти кісток (на 0,10 м.) просто в землі, що заповнювала могильну яму. Нижня щелепа лежала в NWW частині ями зубами до низу. Обидві руки було простягнуто уздовж тулуба. Деяких частин кістяка не вистачало—не було лівої крижової кістки, китиці правої руки, гомілок правої ноги.

Біля черепа, на віддаленні 0,12 м. до 0, знайдено фрагменти якоїсь бронзової прикраси, зробленої з розпласканого дротика. Цей дрітик було зігнуто в оваловидні кільця, від яких одходили по діагоналі ніби парості. Ці парості з'єднували кільця між собою. Розмір цих колець приблизно 0,015 м. $\times$ 0,0075 м., а ширина дротика 0,003 м. Таких колець було, очевидно, 4—5 шт. і вся ця прикраса завдовжки була приблизно 0,05—0,06 м.

У середині цих колець знайдено дерево, на яке, певно, ці кільця й надівалися. Фрагменти, очевидно, цієї ж речі знайдено також і біля щелепи, де лежав також і безформний шматок заліза. З другого боку щелепи лежав ще маленький заокруглий залізний стрижень, зламаний натрое. Біля правої тазової кістки знайдено половинку бронзового кільця з заокруглого дроту (діаметр кільця 0,03 м.).

Взято:

1. Фрагмент грецької простої амфори.
2. 3 фрагменти залізного стрижня.
3. Половинку бронзового кільця.
4. Шматочок заліза.
5. 11 дрібних фрагментів від бронзової прикраси (крупин).
6. 21 дрібних фрагментів від тої ж прикраси (більших).
7. 4 пласкуваті обручки від тої ж прикраси.
8. Череп людський.
9. Частину нижньої щелепи з зубами.
10. Велику берцову кістку.

МОГИЛА № 10

(табл. II—план).

Міститься ця могила в північній частині могильника і так, як і № 11, тулиться на самому краю до О. Насипу зовсім вона не має, але на поверхні землі було видно каміння, штучно покладене у вигляді площі кола, діаметр якого 3,00 м. Розкоп поведено циліндричним колодязем діаметром теж у 3,00 м. Шляхом розкопу виявлено, що це каміння лежало лише в один ряд, а далі під ним ішов супісок глибиною в 1,00 м. У цьому супіскові нічого не знайдено. Під супіском лежав вже нерушений жовтий льос. Розкоп припинено.

МОГИЛА № 11

(табл. II—план).

Міститься поруч з № 10 у тій же північній частині могильника. Насипу теж не має й визначається лише камінням, яке видно в поверхні землі у вигляді кола діаметром у 3,00 м. Це каміння більше скупчується до центру, а на периферії визначається лише поодиноким камінням. Розкоп ведеться циліндричним колодязем діаметром у 3,00 м. На периферії каміння лежало в один ряд і зараз же й зникло, а в центрі воно ще поглиблювалося у вигляді безформної купи до глибини 0,95 м. від поверхні землі. Далі каміння вже не йде, а під ним, якраз у центрі, знайдено череп чоловіка, який лежав на лівому боці, лицем до N. Ніяких кісток більше не було знайдено. З S боку, біля черепа, лежав маленький горщик на боці, отвором до NW. Горщик роздушений землею, і деяких фрагментів не вистачало. Безумовно його й покладено було вже розбитим, а земля остаточно його роздушила. Зроблено його з простої гірної глини без ганчарського кола. Орнаментований він по вінчику й на плечиках невеличкими подовгуватими ямочками. Денце пласке, плечики досить заокруглі, боки конічно спускаються до денця.

Череп дуже розпласканий і роздушений каменем, що на ньому лежав. Треба думати, що це поховання було вже порушено раніше.

Взято:

1. Череп людський.
2. Горщик орнаментований у фрагментах.

МОГИЛА № 15

(табл. II—план).

Ця могила міститься майже в центрі могильника, більше до O його боку. Насип в основі овальний, розміром 7,00×5,00 м., по більшій осі зорієнтований з O до W. Височінь насипу 0,50 м. у центрі. Цей насип складається ніби то з двох послідовних насипів—нижнього, загалом досить плаского, і горішнього, який міститься якраз посередині нижнього насипу й півсферично піднімається догори, маючи основу в 3,00 м. діаметром. У центрі цього насипу зверху видно заплилу яму. Це слід не дуже давнього розкопу. По поверхні насипу скрізь видно каміння, але воно лежить не в порядку, а як попало. Розкоп ведеться циліндричним колодязем діаметром у 4,00 м., якраз у центрі насипу.

У півсферичному насипу знайдено лише каміння без усякого порядку. У нижньому насипу по периферії каміння лежало лише в один рядок, а в центрі йде до поверхні землі. Тут це каміння набирає вигляду прямокутної фігури, розмірами 2,10 м.×1,30 м., і по більшій осі розташовано його з O до W.

Каміння, що складає цю фігуру, досить велике й являє собою довгі бруски з заокругленими ребрами. Ця заокругленість, на мій погляд, є на-

слідок роботи дніпрової води. Усе каміння, що й зараз лежить тут по берегах Дніпра, також заокруглене й ніби то пошліхтоване.

Фігура ця складається так, що декільки таких каменів лежить рядком уперек; з W боку вона закінчується плахою, яку поставлено на ребро, а по боках покладено ще по два таких же камені, але вже, звичайно, здовж.

Уся ця фігура в центрі трохи запала, ніби то провалилася. Під цим камінням у глибину йде ще каміння, але воно вже такої фігури не утворює, а лежить купою. На глибині 0,60 м. від поверхні землі вона зникає і під ним являється могильна яма, але форму її точно виявити не вдається.

Лише вже на ґрунті з жовтого льосу, тоб-то на глибині 0,80 м. від поверхні землі, виявляється могильна яма овальної форми розміром 1,70 × 0,80 м., орієнтована більшою віссю з О до W.

Ця яма ще поглиблюється через жовтий льос і закінчується в жовтому піску на глибині 1,40 м. від поверхні, і тут на її дні лежить уже поховання.

У тій землі, що заповнювала могильну яму, знайдено шматочки дерева, людських кісток і окреме каміння. Дно могильної ями було вже в чистому піску й до середини трохи увігнуте. На дні ями лежав кістяк чоловіка, дуже розкиданий. В О частині ями лежав цілком окремо череп на правому боці. Біля нього ще більше до сходу знайдено кістки тварин. На черепові, якраз у тому місці, де є вушна дірка, лежав фрагмент бронзової прикраси, цілком однакової з прикрасою з могили № 5, з такого ж плаского дротика й з такими ж шматочками дерева в кільцях.

Нижче від черепа, трохи далі на південь, лежали частини ребер тварин. Подовж S частини ями, майже посередині, лежали кістки рук; тут же лежала й права лопатка. Трохи далі, до середини ями, знайдено нижню щелепу зубами до низу. Теж посеред ями, але трохи до SO та NW, лежить частина позвонків (розкиданих) і біля них частина крижової кістки, а під ними гомілка. Тут же лежала й частина ліктевої кістки й обидві лучеві. У W частині ями лежало вздовж стегно, а біля нього біконічна заокругла бусина зеленого кольору (очевидно, пастова), без глазків, з дірочкою до нанизання.

Біля крижової кістки з обох боків знайдено фрагменти тієї ж бронзової прикраси. Частину цієї ж прикраси знайдено й біля стегна.

Не може бути сумніву в тому, що це поховання було пограбовано ще в стародавні часи,—про це свідчать яскраво обставини знахідки, але того ходу, яким до нього дібрався грабіжник, виявити ніяк не вдалося: пісок запливає, заглажує всі обрізи ями. У всякому разі, очевидно, вкопувався він не зверху, бо кам'яна фігура, що вкривала яму на поверхні землі, була безумовно не порушена. Треба думати, що поховання пограбовано ходом з боку.

Взято:

1. Бусу пастову.
2. Фрагменти бронзової прикраси.
3. Кістки тварин.
4. Людські кістки.
5. Людський череп.

МОГИЛА № 17

(табл. II—план).

Ця могила міститься з SO боку могильника. Її насип всього височінню в 0,50 м., в основі овальної форми, розміром 10,00 м. $\times$ 8,50 м., орієнтований більшою віссю з O до W.

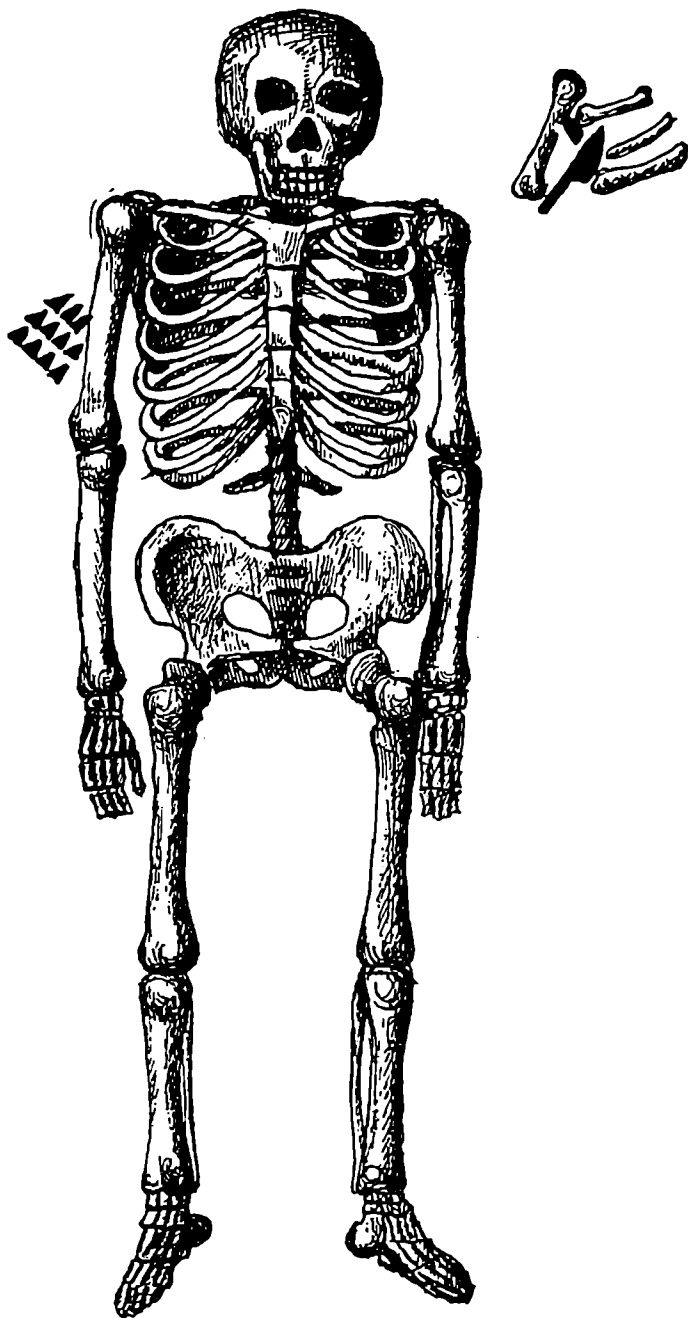
У зв'язку з тим, що височінь насипу, порівнюючи з розміром основи, мала, і могила ця здається розпливчастою й пласкуватою. По поверхні насипу видно каміння. Розкоп ведеться циліндричним колодязем діаметром у 7,00 м. По периферії каміння зникає зараз же, бо воно лежало лише одним рядком, але в центрі воно залишається й далі й поглиблюється на 0,30 м. від поверхні землі, у вигляді не досить правильного кола, а потім зникає. Серед цього каміння, майже в центрі, на глибині 0,20 м. від поверхні землі, знайдено маленький фрагмент від простого чорного посуду. На глибині 0,50 м. від поверхні ж землі, вже в SW частині розкопу, знов знайдено каміння, але цим разом у вигляді овальної фігури, розміри якої 1,20 м. $\times$ 1,00 м., орієнтоване по більшій осі з NW до SO.

Це каміння поглиблюється в ґрунт з жовтого піску, і ніби то його сюди накидано без усякого порядку; закінчується воно лише на глибині 3,20 м. від поверхні землі. Уже на глибині 2,70 м. між цим камінням траплялися шматочки перегнилого дерева у вигляді стовбуриків діаметром у 0,01 м., заокруглі, покладені поземно. Ці шматочки зустрічалися до самого низу каміння, але виявити їх призначення не можна було. Тут треба ще додати, що чим нижче, то каміння було більше, і на самому кінці знайдено великого каменя, поставленого на ребро трохи похило до NW. Під камінням уже йшов чистий пісок без усяких культурних залишків.

Коли почали зачищати дно цього розкопу, то в SO частині його було знайдено, нарешті, поховання, яке лежало осторонь від каміння (мал. 2).

Форму ями виявити не можна було. Кістяк лежав простягнуто, на спині, головою до SO, ногами до NW, на піщовому ґрунті. Череп лежав правильно, лицем догори, руки простягнуто вздовж тулуба, ноги випро-стані рівно. Під кістяком помітно сліди якогось перегною. На плечовій кістці правої руки, якраз посередині, вістрями до грудей, купкою лежало 40 бронзових трьохреберних з руркою стріл. У рурочках ще залишилися коротесенькі залишки від деревок (0,03 м.). Цікаво те, що слідів перегною деревок не було, тому треба думати, що стріли покладено з відламаними деревками.

З лівого боку, на височині грудей, ближче до голови, на віддаленні 0,20 м. від кісток руки, лежали кістки вівці (з ніг передніх, лопатка та

Мал. 2.

нижня щелепа), а між ними лежав залізний ніж без усякої колодки (слідів дерева або будь-якої обмотки не було). Довжина кістяка 1,55 м. Нижче скрізь уже був непорушений ґрунт із піску.

Взято:

1. 40 бронзових трьохреберних стріл.
2. Залізний ніж (зламаний надвое).
3. Кістки тварин (4 шт.).
4. Людський череп із щелепами.
5. Людські кістки.
6. Фрагмент черепка простого виробу.
7. Два фрагменти дерева.

МОГИЛА № 18

(табл. II—план).

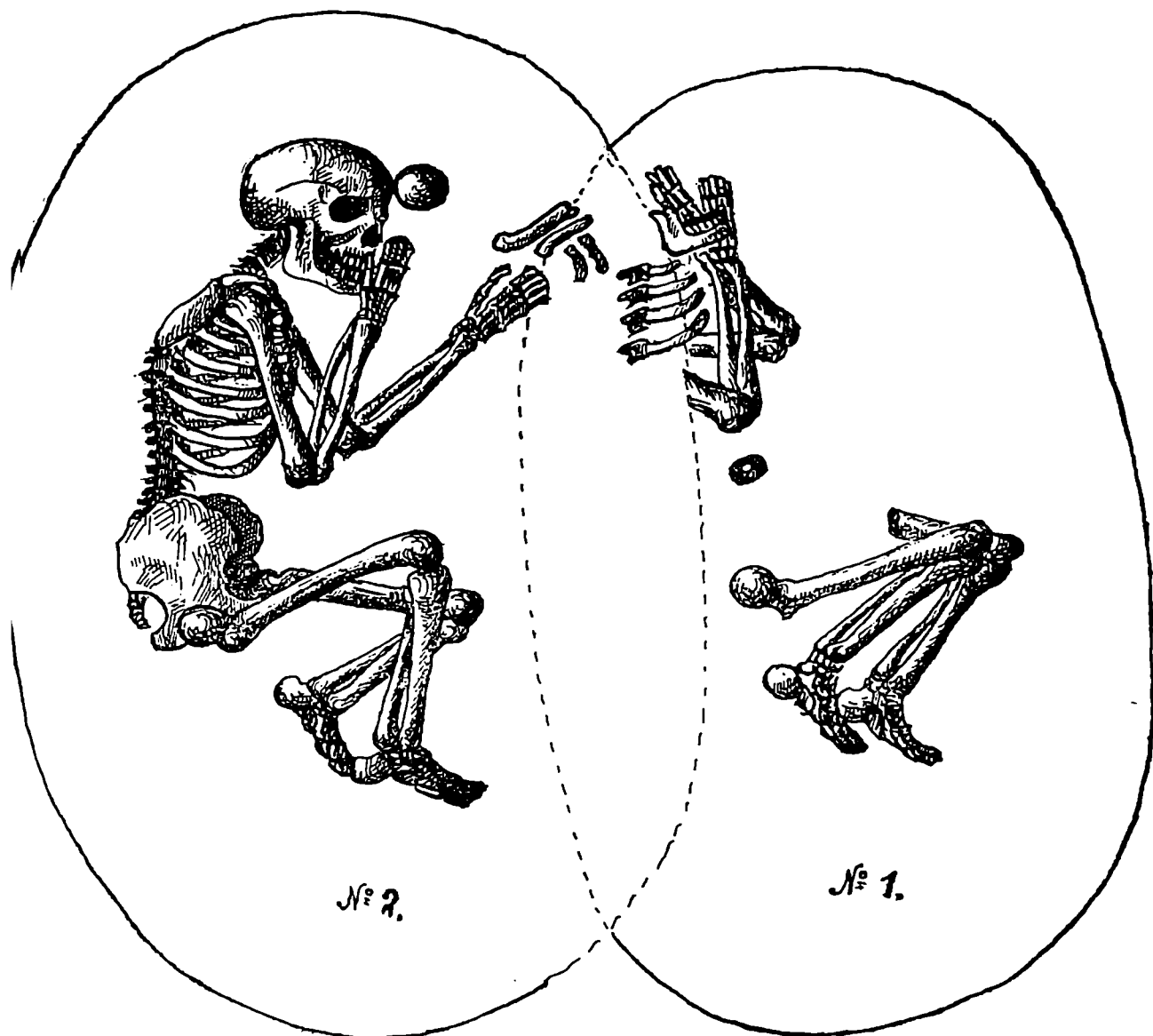
Ця могила міститься в S частині могильника, трохи до SW від № 17. Насипу зараз не видно, і могила відзначається лише камінням, що лежить на поверхні у вигляді площі кола діаметром у 5,8 м.

Розкоп ведеться циліндричним колодязем діаметром у 6,00 м. По периферії каміння лежало в один рядок і далі зникало, але в центрі поглиблюється у вигляді невеличкого прямокутника, розміром 1,00 м. $\times$ 1,00 м. Між цим камінням траплялися окремі шматки від людських кісток. На глибині 0,80 м. від поверхні землі це каміння зникає й під ним вирисовується могильна яма, яка складається з двох овалів, що заходять трохи один на другий (мал. 3). Овали ці орієнтовано з W до O. Розмір лівого овалу (№ 2)—1,70 м. $\times$ 1,10 м., а правого (№ 1)—1,60 м. $\times$ 1,20 м. Таким чином, каміння, що лежало поверх цих ям, не вкривало їх цілком і скупчене більше над ямою № 2. На глибині 1,00 м. від поверхні землі каміння знов з'являється, але вже ніби то накидане без усякого порядку й більше в могильній землі ями № 1.

На глибині 1,40 м. каміння знов зникає й далі йде піскувата земля, а на глибині 1,50 м. знайдено в ямі № 1 поховання. Дно цієї ями трохи увігнуто в середину (мал. 3).

Поховання № 1.—Поховання це скорчене з досить сильно підігнутими до крижових кісток ногами, злегка пофарбоване (в деяких місцях). Лежав кістяк на лівому боці головою до O, ногами до W (мал. 3). Обидві руки китицями покладено під ліву щоку. Череп (судячи по нижній щелепі) лежав на лівому боці, лицем до S, але його немає, залишилася на своєму місці тільки нижня щелепа. У ногах цього поховання лежало дрібне каміння. Черепа, частини позвонків, частини ребер, горішніх частин від кісток рук, лопаток, ключиць, крижових кісток та половини лівого стегна зовсім не було. Нижче ліктя правої руки знайдено кісткове овальне кружальце з діркою посередині й маленькою дірочкою збоку. Довжина кістяка (приблизно) 1,52 м. (по залишках *in situ*). Як далі виявилось, частину цього поховання (якраз у тому місці, де бракувало кісток) було зруйновано під час копання могильної ями № 2, в якій теж лежало скорчене, але вже ціле, поховання, приблизно на 0,05 м. нижче від поховання № 1 (мал. 3).

Поховання № 2.—Лежало воно в такій же овальній ямці. Кістяк цілий, скорчений, на лівому боці; череп теж на лівому боці, лицем до S, головою до O, ногами до W. Ноги досить підігнута до тазу. Праву руку в лікті зігнуто й ніби то китицею піднесено до носа, а ліву теж у лікті

Мал. 3.

зігнуто й простягнуто до чотирьох кісток якоїсь тварини, що лежали на рівні голови, на деякому віддаленні до S. Безумовно, що ці кістки було покладено біля поховання № 2, а не № 1, бо вони лежали нижче кістяка № 1 і в тому місці, де було вибрано частину кісток поховання № 1. До

лоба кістяка № 2 було притулено невеличкого заокруглого камінця. Кістяк пофарбовано в багатьох місцях рожевою фарбою. Особливо це помітно на сугубах. Речей не знайдено ніяких. Довжина кістяка 1,63 м. Як під кістяком № 1, так і під № 2 ніякої підстилки не знайдено, слідів перепоною також не було помітно.

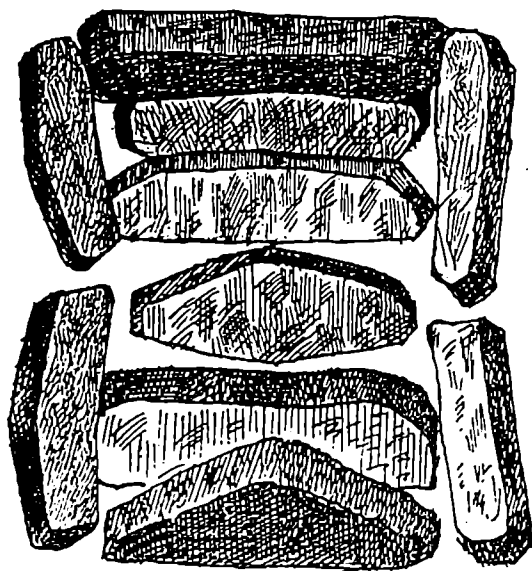
Взято:

1. Дві людські кістки.
2. Кісткове кружальце.
3. Чотири тваринні кістки.
4. Шість людських кісток.
5. Череп людський.

МОГИЛА № 19

(табл. II—план).

Ця могила теж міститься в південній частині могильника. Насип еліпсовидний, розмірами в основі 12,00 м. $\times$ 8,00 м., зорієтований по більшій осі з W до O. Височінь насипу 0,50 м., по поверхні видно ка-

Мал. 4.

міння як у центрі, так і по периферії. У зв'язку з тим, що височінь насипу порівнюючи з осями основи мала, вона здається досить розпливчастою—пласкуватою.

Розкоп ведеться циліндричним колодязем діаметром у 6,00 м.

Каміння по периферії лежало в один рядок, а в центрі поглиблювалося далі й на поверхні вже землі приймало вигляд прямокутної фігури завдовжки в 2,50 м., завширшки в 1,30 м., зорієтованої по довжині з W до O. Східня частина цієї фігури складається з подовгуватих, майже квадра-

тових у перекрої, каменів, покладених упоперек, а з західнього краю обмежується досить значною плахою неправильної форми (майже трикутної), поставленою сторч на ребро й трохи схиленою до O. Південний та північний краї цієї фігури теж уздовж обкладено подовгуватим камінням по два з кожного боку (малюнок 4). Усе це каміння лежить трохи похило до W. Треба думати, що земля тут осіла, тому каміння й похилилося. Пересічний розмір каміння 0,50 м. $\times$ 0,15 м. $\times$ 0,15 м. Це каміння покладено в один рядок і зникає далі. Під ним у поверхні землі могильної плями теж не помічалось.

На глибині 0,80 м. від поверхні землі каміння знов з'являється, але вже більше до NW від центру й цим разом у вигляді простої купи. Серед цього каміння знайдено шматки окремих людських кісток. На глибині 1,00 м. від поверхні землі це каміння знов зникає, і під ним уже починається жовтий льос. У цьому льосі видно неглибоку овальну ямку, розміром в 1,80 м. $\times$ 1,00 м., зорієнтовану по більшій осі з О до W. Дно ями трохи увігнуте до середини, в ній знайдено поховання № 1 (мал. 5).

Кістяк лежить на спині головою до W, ногами до О. Череп обернуто лицем догори, але трохи схилено до N. Коліна ніг було піднято теж догори, але

Мал. 5.

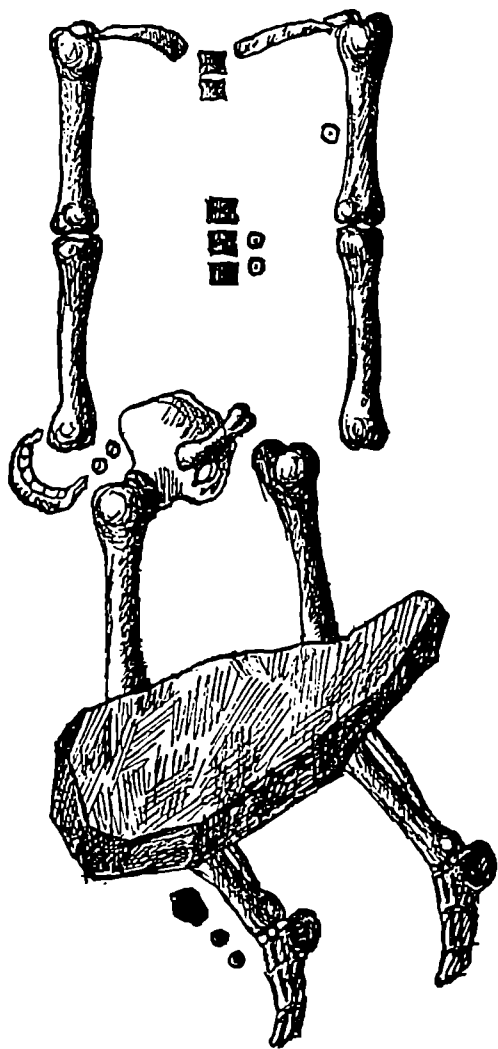
під натиском землі підчас похорон вони звалилися до S і повернулись трохи й тазові кістки у цей же бік (див. мал. 5). (Це так зване скорчене поховання з піднятими догори колінами). Ліву руку покладено китицею на таз, а права йде спершу рівнобіжно тулубові, а потім у лікті трохи зігнуто й одвернуто вбік. Коліно лівої ноги лежить на гомілі праві ноги.

Біля лівого плеча, трохи осторонь, знайдено дві товарячих кістки, а між ними—залізного ножа, досить короткого, без усяких залишків будь-якої колодочки чи ремінців.

Навколо шиї підібрано сім бусинок і одну підвіску. Бусинки зроблено, очевидно, з пасти, а підвіска скляна. П'ять бусинок мали біконічну заокругловату форму, невеликі розміром, зеленуватого кольору, але цей

колір на повітрі зараз же й зник і перетворився на якийсь каламутно-сіруватий. Чотири з цих бусинок лежали з лівого боку шиї рядком, при чому одна з них була аж на грудях, а п'ята лежала з правого боку останньою.

Скляна підвіска мала форму тягарця від терезів, лише трохи подовгуватої форми. Зверху вона мала дужку, а знизу—форму зрізаного конусу;

Мал. 6.

лежала вона другою по черзі з правого боку. Посередині, майже під самим підборіддям, лежало дві бусинки, теж невеличкі (всі ці бусинки мали діаметр не більше, як на 0,0075 м.), оранжевого кольору, з синіми очками по боках. Очко в середині—синє, заокругле, його оточує біло-синє поле, досить широке, далі йде дуже вузьке синє поле, яке оточує ще досить широке біле поле, а все очко тоне в оранжевому (чи жовто-брунатному) полі бусинки. У другій бусинці біло-синього поля немає.

Під кістяком було помітно перегній брунатного кольору.

Довжина кістяка 1,65 м.

Поховання № 2 (мал. 6).

Поруч з ямою першого поховання до S виявлено могильну пляму другого поховання, теж овальної форми, розміром 2,00 м. × 1,00 м., зорієнтовану по більшій своїй осі з О до W. Вона засипана землею й забита камінням. Проти дна ями першого поховання вона поглиблюється ще на 0,15 м., тоб-то загальна глибина її вже від поверхні землі була 1,15 м. У цій ямі на дні, що знаходилося вже, таким чином, у жовтому

льосі й було трохи до середини увігнуте, лежав кістяк на спині, простягнутий головою до W, ногами до О. Руки простягнуто вздовж тулуба. На колінах ніг лежав уперек на ребрі камінь, і від його ваги кістки ніг переломилися й кінці їх трохи піднялися догори. Черепа, ребер, китиць рук, лівої частини крижової кістки та деяких позвонків зовсім не було. Нижня щелепа лежала зубами догори біля правої руки, на тому місці,

де повинна була бути китиця руки. На правій частині крижових кісток лежала товаряча кістка.

Біля правої стегнової кістки знайдено безформний шматочок заліза, крупину бронзи та пастову біконічну, зеленого кольору бусинку. Між щелепою та тазом лежало дві таких же бусинки. Таку ж бусинку знайдено ще й біля лівої плечової кістки (з унутрішнього боку).

Цікаво тут те, що такі ж саме бусинки було знайдено й біля першого поховання цієї могили, яке відноситься до типу скорчених поховань.

Біля грудних позвонків (три з них залишилися на місці) з лівого боку знайдено дві дуже маленькі еліпсоїдні, дуті, срібні бусини (діаметр їх 0,003 м.).

У різних місцях кістяка знайдено також дуже дрібні крупини бронзи (мал. 6).

Поховання цієї могили надзвичайно цікаві. Зверху ми маємо напів-скорчене поховання з таким же інвентарем, як і нижнє—простягнуте, і обидва в умовах буття часів грецького впливу на наші степи. Немає ніякого сумніву в тому, що нижнє поховання було зруйновано підчас похорон горішнього.

Взято:

Поховання 1:

1. Шість бус пастових біконічних, з них дві більш заокруглих, з синіми очками.
2. Підвіска скляна у вигляді грузика.
3. Залізний ніж.
4. Фрагмент простого чорного глянцевого черепка.
5. Покришка людського черепа.
6. Дві товарячі кістки.
7. Фрагмент нижньої щелепи.

Поховання 2:

1. Чотири пастові бусини біконічні, зеленого кольору.
2. Дві срібні маленькі бусини.
3. Крупини бронзи.
4. Шматочок заліза.
5. Товаряча кістка.
6. П'ять людських кісток.

МОГИЛА № 20

(табл. II—план).

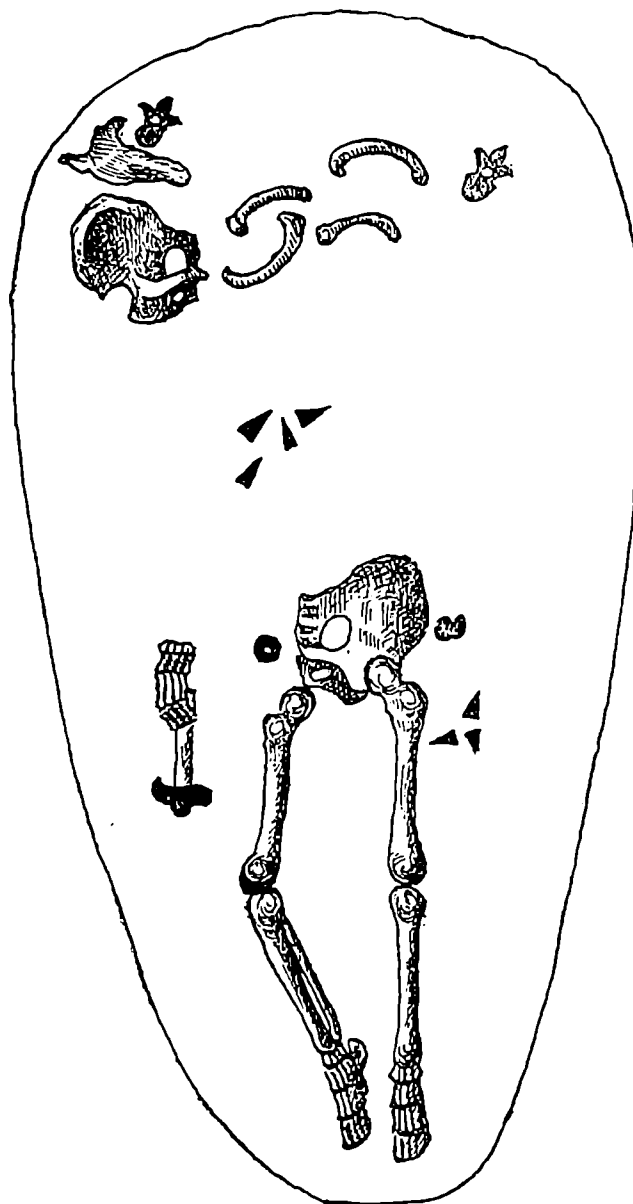
Ця могила міститься також у S частині могильника, лише трохи до W від № 19. Насип півсферичний, заокруглий, діаметром у 4,20 м., височінню 0,30 м.

Увесь насип було обкладено камінням лише в один рядок зверху, далі в глибину каміння вже не траплялися. Розкопано циліндричним колодязем діаметром у 4,00 м., до глибини 2,00 м. Ніяких культурних залишків не знайдено.

МОГИЛА № 25

(табл. II—план).

Ця могила міститься в SW частині могильника. Ще до мого приїзду грабарі знищили О частину насипу й знайшли фрагменти грецької простої амфори.

Мал. 7.

Насип цієї могили в основі мав коло діаметром у 10,00 м., а по периферії був розпливчастий, але в центрі насипу піднімається ніби то ще й другий півсферичний насип, діаметром у 4,50 м., і тоді насип загалом досягає височини в 0,70 м.

На поверхні в деяких місцях видно каміння. Це каміння поглиблюється й у насип, але будь-якої більш-менш правильної фігури не утворює. Деяке каміння стоїть навіть сторч.

Якраз на поверхні землі все це каміння зникає, і вирисовується могильна пляма овальної форми, але з поширенням у W частині (див. табл. II, мог. № 25, похов. 1). Розміри цієї плями на поверхні землі 2,20 м. × 1,20 м. Орієнтовано її з О до W.

Засипано її чорнуватою піскуватою землею, і в ній знов (особливо у W частині) починає траплятися каміння, іноді навіть досить велике,

якось випадково розкидане. У землі, що заповнювала цю яму, починаючи майже з самої гори, знайдено шматок людської кістки від руки, шматочок заліза (безформний), шматочок якоїсь яскраво-червоної маси (здається,

пасти) і дзвоникovidну (форма зрізаного конусу) бронзову ворворку з досить великим нижнім діаметром, порівнюючи з діаметром горішнім.

Далі, в W частині ями, лежав упоперек (через усю яму) досить великий і довгий камінь, на ребрі й під ним уже лежало поховання, на глибині 1,60 м. від поверхні землі (мал. 7).

Лежало воно на дні тієї ж овальної ями, яка тут ще збільшується, особливо у W частині, а також і по довжині, і досягає довжини в 2,50 м. Дном цієї ями служив уже ґрунтовий пісок.

Під кістяком було помітно перегній брунатного кольору.

Коли кістяк було зачищено, то виявилася ось яка картина. Усю горішню частину кістяка було зруйновано, деяких кісток не вистачало, а решта хоча й лежали тут же, але були розкидані по всій W частині могильної ями. У W частині ями лежали без жодного ладу: права частина крижових кісток, лопатка, два позвонки та декільки ребер. Усі ці кістки безумовно було знято з їх місця й знов покинуто тут же.

Посеред ями зовсім не було кісток, тут лежали чотири бронзові вістря на стріли, трьохреберні, з рурочками. Вістрями їх було розкидано в різні боки. Це свідчить також про те, що їх було знято з первісного місця й покинуто тут.

У цій частині ями траплялося також багато надзвичайно дрібних шматочків заліза, цілком окисненого.

Нижня частина кістяка була ціла—непорушена: ліва частина крижових кісток, ноги й китиця правої руки лежали на своєму місці.

Таким чином, це поховання в горішній частині було безумовно пограбовано й при тому ще в дуже далекі від нас часи.

Умови знахідки кісток нижньої частини дають можливість запевняти, що кістяк лежав на спині, простягнуто, головою до W, ногами до O, при чому китиці ніг не були одвернуті вбік, як це звичайно буває, а лежали випростано, рівнобіжно кісткам ніг.

Руки було простягнуто здовж тулуба. Праву берцову кістку було трохи одвернуто до S, але це сталося безумовно під натиском землі, очевидно, підчас самого похорону, і нічого, звичайно, спільного з типом скорчених не має.

З правого боку, біля крижової кістки знайдено другу таку ж саме бронзову ворворку, як і в могильній землі, що лежала *in situ*.

Очевидно, і перша лежала тут же, але її грабіжник встиг узяти, а потім загубив або викинув підчас засипки могили землею (про що нижче). Оці саме ворворки, на мій погляд, надівалися на кінці очкура, про це ніби то й свідчить місце, в якому одну з них і знайдено, біля крижової кістки, тоб-то в тому місці, де знаходився очкур.

З другого боку крижової кистки навіть уже під крижовою кісткою, знайдено заокруглу, теж бронзову пряжечку у вигляді сильно стилізованої голови хижої птиці. Ця пряжечка із зовнішнього боку має дужку діаметром приблизно 0,025 м.

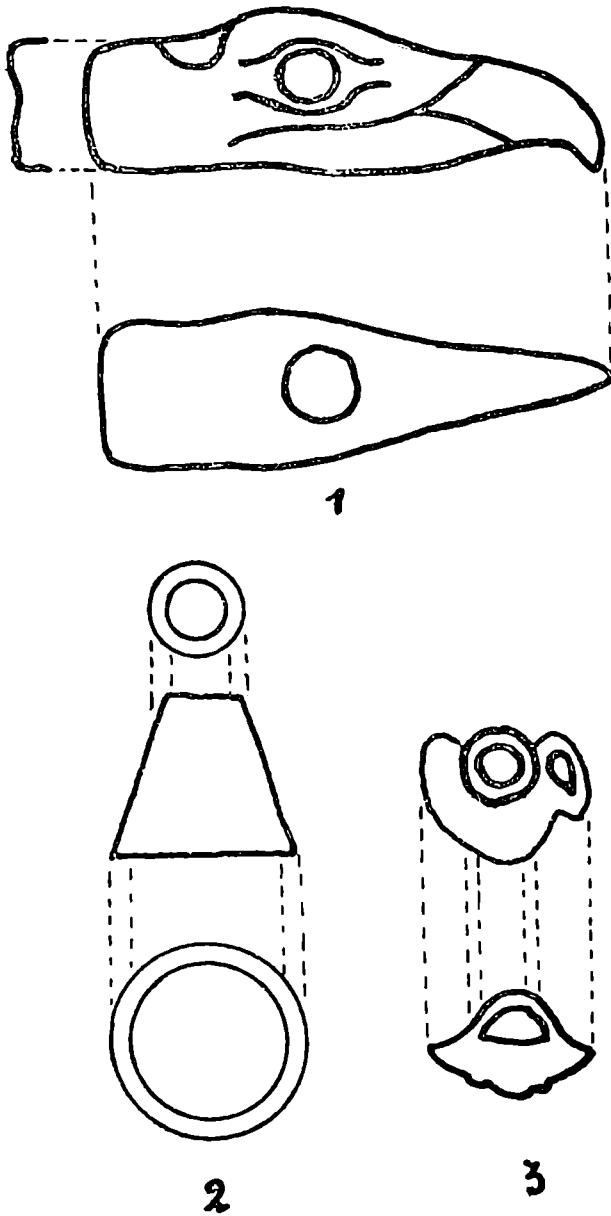
Біля китиці правої ноги знайдено залізну рурочку від списа (фрагменти), а біля лівого стегна—ще три бронзові вістря на стріли, як вістрями лежали в різні боки. Безумовно, їх порушив грабіжник, бо як-

раз у цьому місці він узяв якісь речі, що слід від них залишився на тому ж стегні у вигляді доситьширокої (через усю кістку) зеленої плями від окиснення якоїсь бронзової речі, що тут лежала, а нижче, зараз же під цією плямою, ішла пляма брунатного кольору від окисненої залізної речі, яку теж забрав грабіжник.

В О частині ями теж було знайдено багато дуже дрібних шматочків заліза, цілком уже окиснених. Нарешті, в китицю правої руки, що залишалася на своєму місці й була непоруйнованою, вставлено між пальцями дерев'яне держальце у вигляді заокруглої палички діаметром у 0,015 м., завдовжки в 0,10 м.

На 0,03 м. це держальце заходило в китицю руки між указним та середнім пальцями. На протилежному кінці цього держальця було настромлено чудовий бронзовий молоточок, а в деревко, що на декільки міліметрів виходило поза молоточок, було вбито ще залізного цвяшка чи заплішку (мал. 8).

Довжина цього молоточка всього 0,08 м., його форма являє собою стилізовану головку хижої птиці із зігнутим донизу дзьобом. У тому місці, де проходить держальце, тоб-то якраз посередині, з обох боків ви-

Мал. 8.

з одігнутими вбік кінцями. Дзюб від голови відокремлено теж з обох боків двома рівчачками. Обушок молоточка циліндричний, діаметром в 0,02 м., і в тильній частині має увігнуту западину.

Якщо взяти на увагу всі ці обставини, то стає очевидним, що це поховання пограбовано, і пограбовано його, звичайно, ще за давніх часів. На великий жаль, місцевий горішній ґрунт (піскуватий) не дає можливості прослідити обрізи, тому дуже важко виявити спосіб пограбування могили.

Але в цій могилі якраз є можливість зробити, здається, найбільш правдиве припущення.

Уже сама форма насипу (горішня-півсферична) говорить про те, що ця опуклина є, очевидно, пізніший нанос на первісному насипу.

Далі, відсутність кам'яної фігури, що помічалася в усіх могилах цього типу, розкиданість та сторчове положення каміння як у самому насипу, так і в могильній ямі, знахідка деяких речей та шматків людських кісток ще в землі, що заповнювала могильну яму і, нарешті, розкиданість самого кістяка в горішній частині,—все це свідчить про те, що його порушено було згори, сторчовою ямою, яка й прийшлася, треба думати, за цілком свідомим обрахунком якраз до горішньої частини мерця.

Усі поховання цього типу в даному могильникові головою повернуть до W, речі при них лежать, головним чином, і при тому кращі, біля голови й рук, тому той, хто грабував цю могилу, знав це й ішов напевно й повів розкоп до голови.

Але пограбовано його було все ж таки через досить значний час після похорону, і от чому це я так припускаю.

По всій ямі було розкидано багато дуже дрібних шматочків заліза, цілком уже окиснених. Це безумовно наслідок грабування. Але це якраз свідчить і про те, що коли це грабування відбувалося, залізні речі вже були цілком окиснені, інакше вони не розпалися б на шматки; а це останнє свідчить про те, безумовно, що грабування відбулося через досить значний час після похорон, коли залізні речі вже цілком окиснилися й зруйнувалися. Про це ж свідчать також і сліди бронзи та заліза на стегні, мерця—підчас грабування ці речі вже були досить окиснені також. Про це ж свідчить і розкиданість самих кісток; якби пограбовано було трупа, то, звичайно, такої розкиданості кісток не могло б бути, тоб-то пограбовано було не трупа, а вже кістяка.

Але все ж таки треба гадати, що грабування це робилося під острахом. Про це ніби то свідчить отой півсферичний насип, що міститься часто-густо на насипу пограбованих могил. Я гадаю, що грабіжник, аби заховати слід грабування, засипав могилу, а землю, що, звичайно, не вміщалася в ту яму, зарівнював у вигляді півкулі якраз на місці розкопу.

Взято :

1. Бронзовий молоточок із залишком дерев'яного держальця.
2. 2 бронзові ворворки.

3. Бронзову пряжку.
4. Фрагменти від простої грецької амфори.
5. 3 фрагменти залізної рурочки від списа.
6. Багато дрібних фрагментів заліза.
7. 7 бронзових вістрів на стріли.
8. Шматочок яскраво-червоної маси.
9. 3 людські кістки, на двох з них є окисень бронзи, на одній— заліза.

МОГИЛА № 29

(табл. II—план).

Ця могила міститься вже у W частині могильника й так само, як і могили №№ 33 та 34, займає невеличке природне підвищення, при чому могилу № 34 розташовано між могилами № 29 та 33. Насипи всіх цих могил сходяться між собою.

Насип в основі має форму овала, більша вісь якого 10,00 м., а менша—7,00 м., орієнтований по більшій осі з SO до NW. Височінь насипу 1,20 м.

Насип по периферії і майже до середини цілком обкладений камінням, яке, таким чином, ніби то оточує кільцем низ насипу. Завширшки це кільце 3,00 м. У NO та SW боках каміння дуже велике, а в останній частині—більш дрібне.

У центрі насипу, вгорі, каміння немає; тут є поглиблення, що зараз уже заплигло, і в ньому ростуть глід та шипшина.

Земля насипу була надзвичайно тверда, і навіть кайлами її нелегко було розбивати.

Розкопується могила циліндричним колодязем у діаметрі 6,00 м. Каміння по периферії поступово зникає (його тут лежало декілька рядків), і в ньому було знайдено одне бронзове трьохреберне вістря на стрілу з рурочкою, між тим як каміння в центрі все поглиблюється й на глибині 0,50 м. від поверхні насипу вириковується фігура з каменю у вигляді неправильного прямокутника, довжина якого досягала 3,00 м., а ширина—2,30 м., орієнтовано цю фігуру по більшій осі з W до O (мал. 9).

На глибині 0,80 м. (тоб-то ще в насипу) це каміння знов зникає й виявляється лише вже на глибині 1,45 м. від поверхні насипу, тоб-то вже на глибині 0,25 м. від поверхні землі в ґрунті з супіску, у вигляді фігури більш заокрулої форми, розміром 2,80 × 2,30 м. Від цієї фігури в напрямкові до W ще відходило три камені, поставлені на довге ребро. Це каміння лежало лише одним рядком.

Якраз у центрі могили, на глибині 1,30 м. від поверхні землі, починає вириковуватись овальна яма, розмірами 2,30 м. × 1,00 м., по більшій осі орієнтована з NW до SO. Яму цю засипано більш чорною землею, порівнюючи з жовтим льосом, що її оточував і в який цю яму було вже

поглиблено на 0,30 м. Таким чином, дно цієї ями було вже на глибині 1.60 м. від поверхні землі. Дном ями служив чистий пісок.

Земля, що заповнювала цю яму, була надзвичайно тверда, і лише кайлом її можна було розбивати. У цій землі в різних місцях і на різній височині було знайдено декілька шматочків кісток тварин, фрагмент тонкостінного, зробленого на ганчарському колі, посуду червоного кольору (очевидно, грецького) і декілька кісток людських у шматках.

На самому дні ями кістяка не знайшлося.

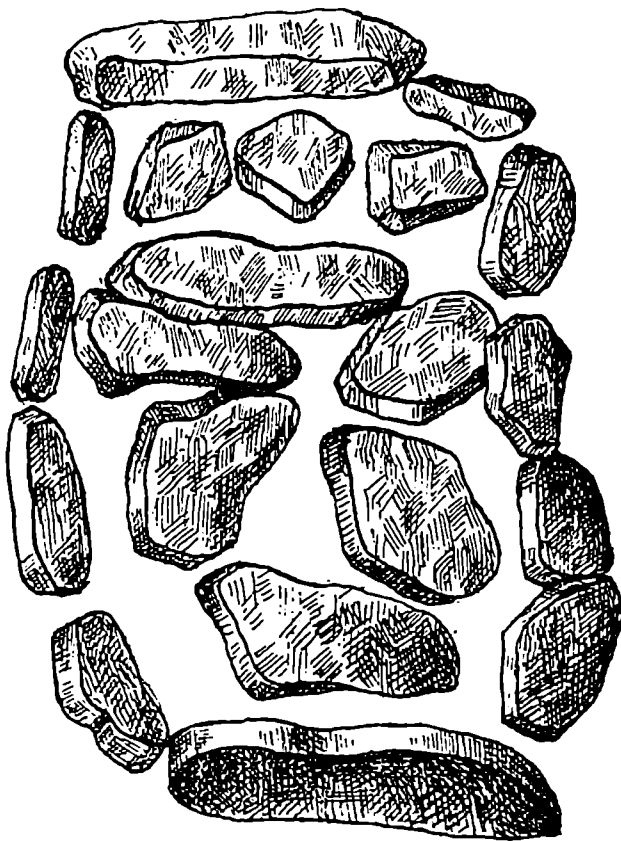
Трохи до SW від цієї ями й вище, ще на ґрунті з жовтого льосу, тоб-то на глибині 1,00 м. від поверхні землі, знайдено скорчене поховання № 2.

Лежало воно на ґрунті з жовтого льосу, в якому ніякого поглиблення не можна було примітити, а також і форму самої ями виявити.

Лежало воно головою до NO, ногами до SW; ноги досить сильно було підігнуто до крижових кісток. Праву руку було простягнуто вздовж тулуба, і китиця її лежала під правим стегном, спираючись пальцями в ліве коліно; ліву руку трохи зігнуто в лікті, і китицю її покладено під крижові кістки. Череп був на правому боці, лицем до N. Позвонки й ребра лежали так, що, очевидно, мерця було покладено на спині. Усе дно під кістяком посипано рожевою фарбою досить густо, кістки в різних місцях теж мають рожеві плями. Земля, що вкривала кістяка, теж має рожевий колір. Речей ніяких при ньому не знайдено. Довжина кістяка 1,65 м.

Взято:

1. Бронзове трьохреберне вістря на стрілу.
2. Фрагмент посуду червоного кольору (певно, грецького).

Мал. 9.

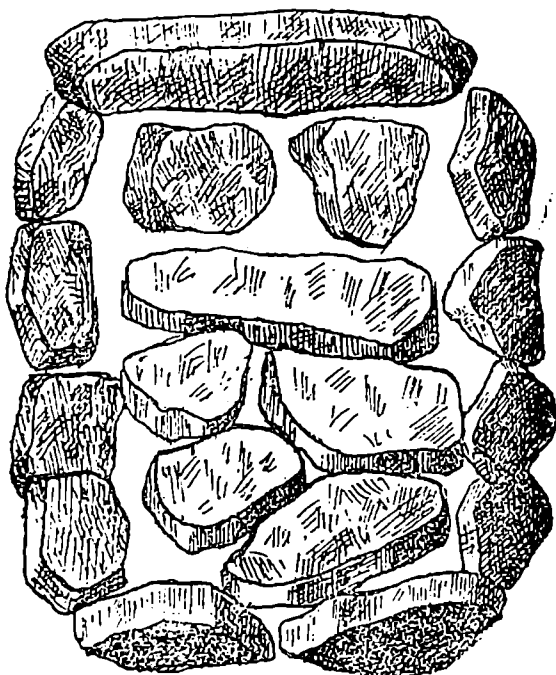
МОГИЛА № 33

(табл. II—план).

Це сама крайня могила з W боку могильника. Насип її заокруглий, досить розпливчастий, діаметром у 12,00 м. Височінь насипу—0,50 м., але в зв'язку з тим, що могилу насипано на природному підвищенні, вона здається досить високою.

У центрі насипу на поверхні землі видно досить велике каміння, на периферії не помічається його. Розкопується циліндричним колодязем діаметром у 8,00 м.

Каміння в центрі насипу починається у вигляді простої купи, іде аж до поверхні землі, де й набирає вже вигляду прямокутної фігури з трохи опуклими боками (мал. 10). Розмір цієї фігури 2,00 м. $\times$ 0,75 м., і по довжині орієнтовано її з W до O.

Мал. 10.

Під цим камінням починається вже поверхня землі, і далі каміння немає. Тут вирисовується овальна могильна пляма, дуже витягнута по довжині. Розмір її 2,00 м. $\times$ 0,70 м., орієнтована вона з W до O. Заповнено її чорнуватою землею.

Ще в насипу з W боку на глибині 0,30 м. було знайдено два фрагменти від простого чорного посуду, неорнаментованого, зробленого без ганчарського кола, і декілька шматочків кісток тварин.

У землі, що заповнювала могильну яму, траплялися шматочки згнилого дерева й знай-

дено шматок оленього рогу. Ця могильна яма поглиблювалася до жовтого льосу на глибину 1,20 м. від поверхні землі й мала трохи увігнуте до середини дно.

На дні її лежало поховання № 1.

У W частині ями, займаючи половину всієї ями по довжині, лежала одна вітка рогів оленя, ріжками до низу й до сходу, а корінцем—до W.

Другу частину ями (східню) займало сильно скорчене поховання, що лежало на лівому боці, головою до O, ногами до W.

Праву руку кістяка було простягнуто вздовж тулуба, так що китиця її лежала між горішніми окостами рогу, а ліву простягнуто трохи косо

осторонь, і китиця її лежить майже під п'яткою правої ноги. Ліве стегно піднято догори, і воно лежало майже рівнобіжно тулубові.

Черепа, багатьох позвонків, лівих гомілок та ступні зовсім не було.

У головах лежало дві товарячі кістки навхрест (мал. 11).

Могильну яму було дуже перерито ховрашками, і біля кістяка знайдено чотири їхні кубла.

Взято:

1. 2 фрагменти чорного простого посуду.
2. Оленій ріг (розсипався).
3. Людські кістки.
4. Дві кістки тварин.

МОГИЛА № 35

(табл. II—план).

Це найбільша могила в цьому могильникові; вона має височінь 3,00 м., і насип її має більш-менш конічну форму зі зміщеною до W вершиною. У той час як її ONW частина досить крута, WSO—відлога, тому й основа її яйцевидна й більш гострим кінцем повернута до S. Це той тип могил, що в наших степах взагалі дають скорчені поховання.

Розкопавши основи насипу 40,00 м. × 45,00 м. Розташовано її в NW частині могильника.

WNO частина схилу насипу по периферії обкладена камінням, але каміння це невелике й його не багато. Навколо насипу видно поглиблення, відкіля, звичайно, брали землю підчас будови цієї могили.

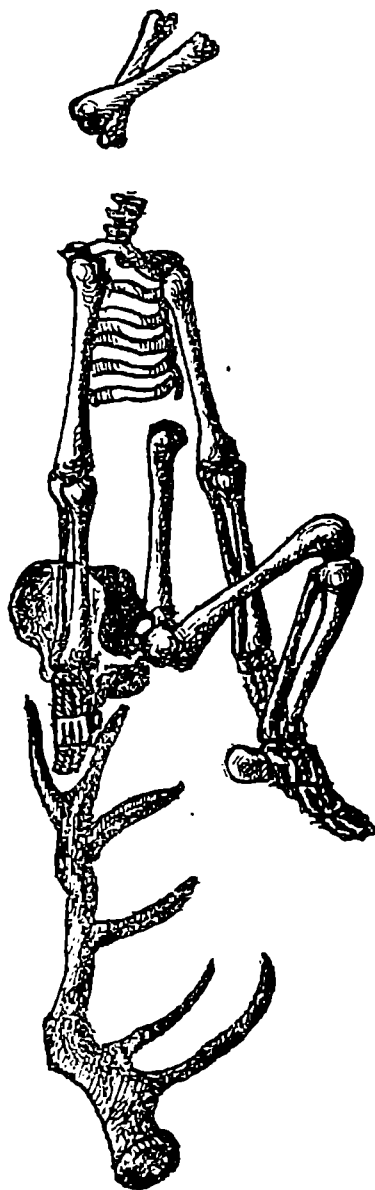
Угорі, якраз у вершині насипу, видно поглиблення, яке ще й зараз не поросло як слід травою,—це шанці часів революції. Цей розкоп для шанців мав глибину в 1,20 м. У землі, що зараз його заповнює, знайдено цеглу, патрони, вугілля, а на самому дні—кістки індики та поросяти.

Насип знято цілком. Трохи до S від вершини насипу знайдено на глибині 0,60 м. три шматки досить великої грецької простої амфори. Ще трохи нижче, в тому ж таки місці, але вже на глибині 0,80 м., знайдено частину вінця від простого чорного посуду, зробленого без ганчарського кола й оздобленого по вінцю пальцьовим орнаментом із відтиском нігтя. Тут же знайдено й кремінь чотирьохкутної форми й ще один фрагмент від того ж посуду.

На віддаленні 2,00 м. до S від центру насипу, на глибині 2,10 м. від поверхні вершини насипу, знайдено поховання № 1 (табл. IV, схем. профіль, похов. № 1).

Могильна яма в насипу гарно визначалася, тому це поховання необхідно визнати впускним. Мала вона овальну форму, розміром 1,50 м. × 1,10 м., орієнтована по довжині з SO до NW. Дном служила земля насипу.

Кістяк лежав скорчено, на лівому боці, лицем до W, головою до SO, ногами до NW. Праву руку простягнуто вздовж тулуба, і китиця її лежала на правій частині тазу, а ліву теж простягнуто вздовж тулуба, але китицю покладено між ніг.

Мал. 11.

Кістки дуже потіли, в деяких місцях помітно пофарбовання червоною фарбою. На дні ями були залишки якогось брунатного перегною.

На глибині 2,40 м. від вершини насипу з'являється каміння, але так, що в самому центрі немає його, і у вигляді кільця воно похило відходить до периферії. Загальний діаметр основи цього каміння 18,00 м., а завширшки це кільце 3,00 м. Каміння це лежало лише в один рядок. Те каміння, що було ближче до центру, лежало на висоті 0,60 м. від поверхні землі, а решта його похило йде до периферії, де й лежить уже на самій поверхні землі.

Як раз в цьому місці в насипу було гарно видно прошарування й виявилось, що насип цієї могили складався з двох послідовних насипів. Перший, нижній мав основу в діаметрі 18,00 м. й височінь в центрі 0,60 м. По поверхні її було вкрито камінням в один рядок.

Другий, горішній, мав розмір уже 40,00 м. × 45,00 м. й височінь у центрі 2,40 м. Укривав він собою нижній насип і складався вже з чистої землі, і лише її WNO частина по периферії була обкладена камінням.

Таким чином, загальна височінь двох цих насипів була 3,00 м. Перше поховання й було впущено в горішній насип.

Якраз на нижньому насипу, в S частині, на віддаленні 5,00 м. від центру, було знайдено поховання № 2 (табл. IV, схем. профіль, похов. № 2). Гадаю, що не для нього було насипано горішній насип, а для поховання № 3 (про яке нижче). Поховання № 2 було впускним у цей насип так само, як і поховання № 1.

Кістяк лежав безпосередньо на камінні нижнього насипу (а це свідчить про те, що каміння було покладено раніш за це поховання), скор-

чено, на лівому боці, головою до SOO, ногами до NWW. Череп лежав на лівому боці, лицем до S. Праву руку було простягнуто вздовж тулуба, ліву теж, але китиця її лежала під коліном лівої ноги. Біля голови стояв маленький посуд, з простої чорної глини, помережений сторч хвилястими лініями. Посуд цей було розбито ще за давніх часів, бо деяких фрагментів не вистачало. Біля крижових кісток, з правого боку, знайдено заокругле кістяне кружальце з досить значною діркою посередині й маленькою збоку. Кістяк не пофарбований. У самому центрі могили, в тому місці, де не було в нижньому насипу каміння (тоб-то якраз у центрі), з'явилася могильна пляма, що досить гарно відзначалася м'якістю землі, але ця пляма не мала сталої форми.

У цій м'якій землі на поверхні було, очевидно, вогнище, діаметром приблизно в 1,00 м., яке відзначалося шматочками дерев'яного вугілля.

Під вогнищем пляма ще поглиблювалася, і, нарешті, вже на глибині 3,50 м. від вершини насипу, або 0,50 м. від поверхні землі на дні ями, яка мала форму еліпсоїду, розміром 2,00 м. $\times$ 1,70 м., знайдено поховання № 3 (табл. IV, схемат. профіль, похов. № 3).

Кістяк лежав на спині, з піднятими догори колінами, які під натиском землі впали до N, з головою до O, ногами до W. Руки було простягнуто вздовж тулуба, при чому китиця правої руки лежала під стегном правої ноги, а китиця лівої руки—на гомілці правої ноги (поховання № 4, про яке нижче). Череп лежав на правому боці, лицем до N. Біля ліктя правої руки знайдено маленьке серцевидне кремінне вістря на стрілу, повністю патиноване й гарно ретушоване з усіх боків дрібною ретушшю. Біля голови, з правого боку, знайдено дві товарячі кістки.

Кістяк дуже пофарбовано рожевою фарбою, особливо череп та китиці ніг. Земля під кістяком теж мала рожевий колір. По N обрізу ями, траплялися шматочки потлілого дерева, але призначення цього дерева з'ясувати не можна було. Це поховання лежало ще в супіску, не доходячи до ґрунту з жовтого льосу.

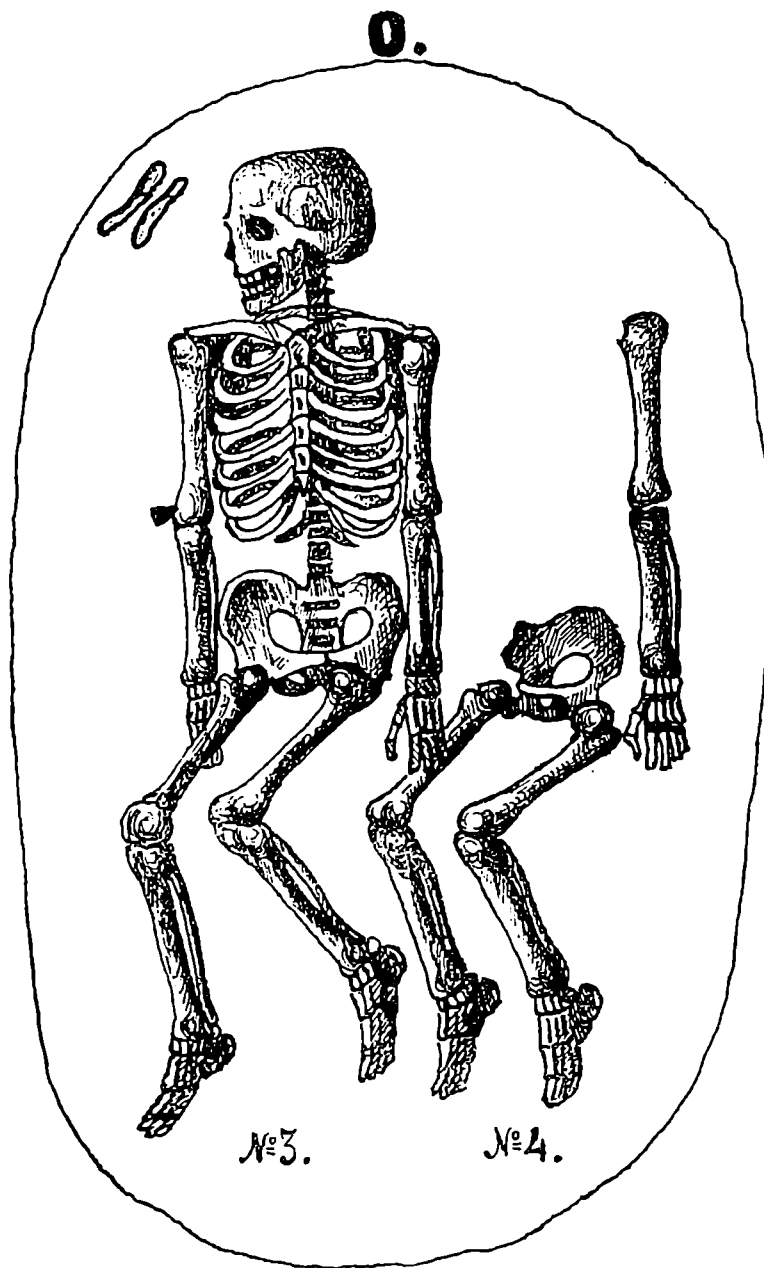
Зараз же під цим кістяком, але трохи до S, уже на ґрунті з жовтого льосу, на глибині 0,60 м. від поверхні землі, знайдено поховання № 4 (табл. IV, схемат. профіль, похов. № 4).

Цей кістяк лежав в овальній ямі, розміром 1,80 м. $\times$ 1,20 м., орієнтований з O до W. Якраз на W боці цієї ями й лежав кістяк № 3. Ясно, що коли ховали мерця № 3, то натрапили на кістяка № 4, частково його зруйнували й поруч з ним, але трохи вище, поклали мерця № 3 (мал. 12).

От для цього поховання № 3, я гадаю, і було насипано горішній насип після того, як його було впущено в насип нижній. Для цього, я гадаю, було розібрано й кам'яну броню в центрі, що вкривала нижній насип; її й не було знайдено під час розкопу.

Поховання № 4 найдавніше в цій могилі,—для нього було насипано нижній насип.

На великий жаль, від цього кістяка залишилася тільки ліва рука, ліва частина крижових кісток та ноги, але, судячи по цих залишках, усе ж

W.

Мал. 12

таки можна сказати, що це поховання лежало теж на спині з піднятими колінами, які під натиском землі впали до N. Голова лежала до O, ноги—до W, ліву руку простягнуто вздовж тулуба.

Цей кістяк теж було пофарбовано рожевою фарбою, особливо китиці ніг.

Взято:

У насипу:

1. 3 фрагменти від грецької амфори.
2. Кремінь чотирьохкутньої форми.
3. Орнаментований (вінце) фрагмент чорного простого посуду.
4. Фрагмент такого ж посуду.

Поховання № 1:

1. Горщик простої чорної глини у фрагментах без орнаменту.

Поховання № 2:

1. Кісткове кружальце (зламане надвоє).
2. Фрагмент чорного посуду, орнаментований хвилястою лінією.

Поховання № 3:

1. Кремінне вістря на стрілу.

Поховання № 4:

1. Дві людські кістки.

МОГИЛА № 36

(табл. II—план).

(Розкопав співробітник ВУАК'у—Кістяківський Л. Є.).

Ця могила міститься поруч із могилою № 35, але трохи до NO. Насип мав форму півсферичну, височінню в 1,20 м., діаметром у 12,00 м.

NO частину раніш знесли грабарі, і в ній було знайдено частину грецької амфори. Розкопується циліндричним колодязем у діаметрі 6,00 м.

У N та W секторах виявляється каміння, яке лежало без усякого порядку, далі воно зникає. На глибині 1,20 м. від поверхні землі вирисовується могильна пляма овальної форми розміром 2,40 м. × 1,20 м., орієнтована по довжині своїй з SW до NO. Заповнено її чорнуватою землею. У цій землі траплялися шматки окремих кісток тварин, а також і людських. Далі в глибину ця пляма все зменшується й заокруглюється й на глибині 1,70 м. від поверхні землі закінчується в піскуватому ґрунті у вигляді маленької заокруглої ямки. Нічого не знайдено.

МОГИЛА № 41

(табл. II—план).

Ця могила міститься у W частині могильника. Насип зняли грабарі до розкопів. Могила визначалася лише тим камінням, що видно в землі. Це каміння ніякої форми не має і йде вглиб на 1,70 м. від поверхні землі. Тут вирисовується могильна пляма чотирьохкутньої форми розмірами 1,60 м. × 1,10 м. і орієнтована по своїй довжині з W до O.

Ця яма все поглиблювалася в ґрунт, і на глибині 3,00 м. від поверхні землі уже почався непорушений пісок. У землі, що заповнювала яму, знайдено каміння, яке стояло сторч, шматки окремих кісток людей та тварин. Розкоп припинено.

МОГИЛА № 42

(табл. II—план).

(Розкопав Інспектор Охорони Пам'яток Старовини на Дніпропетровщині Козар П. А.).

Міститься в S частині могильника. Насип в основі овальний, досить розпливчастий, розміром—8,00 м. $\times$ 7,00 м, височінню—0,30 м. Каміння видно по всьому насипу, але воно лежало в один рядок і зникає. Розкоп ведеться циліндричним колодязем у діаметрі 5,00 м.

На глибині 0,40 м. від поверхні землі з'являється досить довгий камінь, що стояв посеред могили сторч, трохи похило до О. Під цим каменем, на глибині 0,90 м. від поверхні землі, знайдено поховання, цілком розкидане й зруйноване (окремі кістки), частина черепу лежала в О частині могили.

Знайдено покришку людського черепа з щелепою.

* * *

Таким чином, у цьому могильникові знайдено два типи поховань: скорчені та простягнуті. Лише скорчених знайдено в могилах №№ 18 (два), 33 (одне) та 35 (чотири); лише простягнутих знайдено в могилах №№ 5, 15, 17, 25; у могилах же №№ 19 та 29 знайдено й скорчених, простягнутих, а могили №№ 10, 11, 20, 36, 41, 42 були остільки зруйновані ще в давніші часи, очевидно, грабіжниками, що в них або зовсім нічого не знайшлося (№№ 10, 20), або лише окремі кістки, що не давали можливості зорієнтуватися в типі поховання, лише ями могил №№ 20, 36, 41 дають можливість віднести їх до типу простягнутих.

До чисто скорченого типу поховань цілком відноситься й найбільша могила з цього могильника № 35. Треба зазначити також, що могили, які репрезентували виключно скорчені поховання, не були розташовані сумісно: в той час, як могили №№ 35 та 33 містилися в NW частині могильника, № 18—у S його частині, при чому могила № 19, в якій знайдено й скорчене, і простягнуте поховання, була поруч із № 18, а № 29 того ж типу була близько групи № 35 та 33.

Усі ці скорчені поховання були в овальних могильних ямах, дном яких завжди служив жовтий льос; ніколи ями льосу не пробивали, а треба зазначити, що цей льос у даній місцевості надзвичайно міцний, хоча прошарок його й дуже тонкий (усього 0,10—0,15 м.). Під цим льосом іде сумісь льосу з піском, і цей ґрунт уже легкий до обробки. Я гадаю, що ця міцність льосу й зупиняла скор-

чених копати глибше яму, і тому глибина їхніх могильних ям і не перебільшує ніколи 0,80—1,00 м. Знахідки біля цих скорчених надзвичайно рідкі й одноманітні: кісткові кружальця (два); кремінне серцевидне вістря на стрілу (одне); дуже зрідка посуд, але майже біля кожного покладено їжу й при тому завжди біля голови.

Усі ці поховання лежали головою більш-менш до О (з малим ухилом до S та N), лише поховання № 19 лежало головою до W. З дев'яти цих поховань п'ять лежало на лівому боці (№№ 18—два, 33, 35 пох. № 1 та 2) та чотири на спині з упалими набік колінами (№№ 35 похов. 3 та 4, № 19 пох. 1 та № 29). З них п'ять було пофарбованих (№ 18 похов. 1 та 2, № 29, № 35 похов. № 3 та 4) і чотири непофарбовані (№ 19 похов. 1, № 33 та 35 поховання 1 та 2). Посуд було знайдено лише в могилі № 35 біля поховання 2.

Слідів будь-якого одягу не було помітно.

Окремо треба висловитись відносно могили № 19 похов. 1. Воно перш за все лежало на спині, головою до W; ноги тут у колінах було піднято, і під натиском землі вони упали вбік. Ніякого сумніву в тому, що це представник скорчених поховань, не може бути. Ноги могли прийняти таке положення лише в тому випадкові, якщо їх колінами було піднято до гори, і вони під натиском землі упали вбік. Якби ноги цього поховання підчас похорону були простягнуті, то, звичайно, земля, якою засипали яму, ні в якому разі не мала б можливості їх так зрушити (мал. 5).

Ліве коліно лежить на правому стегні; це могло скоїтись лише тоді, коли воно вільно впало в цей бік, а не посунулося по поземній площі. Цей тип досить відомий і поки що завжди відносився до типу скорчених. Але похоронний інвентар його надзвичайно цікавий. На ший пастові буси й скляна підвіска, біля товарячих кісток залізний ніж, лежить воно на жовтому льосі. Таким чином, являючись ніби то представником скорчених поховань, воно пробуває в обставинах (інвентар, орієнтовка) похоронних уже другого типу поховань цього могильника—простягнутих поховань. Інвентар і орієнтація дають можливість відносити його до часів простягнутих поховань цього могильника й навіть найбільш пізніх часів, бо, треба думати, нижнє поховання простягнуте (№ 19 похов. 2) було зруйновано підчас похорону цього мерця. У цьому відношенні дуже цікаве також і поховання могили № 29 похов. 2, але тут, звичайно, нічого певного не можна сказати, яке з них раніше й яке пізніше; у всякому разі поховання 2 залишилося цілим, а поховання 1—пограбоване.

Поховання мог. № 35 та 18 з певністю свідчать, що скорчені любили ховати своїх мерців у старі могили, але тоді випадок у могилі № 29 свідчить, очевидно, і про те, що й простягнуті цього могильника не гидували могилами скорчених, а в могилі № 19 ніби то й навпаки.

Характерною ознакою всіх могил цього могильника є присутність у насипу каміння, а також і фігур з каміння у вигляді прямокутника,

ПОХОВАННЯ І-ГО МОГИЛЬНИКА

№№ могил	№№ поховань	Простягнуте на спині	На спині з піднятим колінами, що потім упали надік	Скорчене на лів. му боці	Скорчене на прав. боці	Орієнтація голови	Орієнтація ніг	Височина насипу в метрах	Рештки їжі	Залізні ножі	Бронзові вістря на стріли	Кременне начиння	Буси біконічні (настові?)	Буси срібні—дуги	Піаівіски скляні	Буси з синіми очками	Залишки бронзових прикрас	Бронзові кільця	Кісткові кружальця	Олений ріг	Бронзові молотки	Бронзові ворворки	Бронзові пряжки	Залізні ґрунки від списів	Неформні залишки заліза	Посуда або його фрагменти (прості—чорні)	Посуда або його фрагменти інший	Попарбовання	Х зазначено присутність речі в даному похованні, аботвердженнн заголовку цієї таблиці.
5	1	X				NW	SOO	0,30									X	X	X						X				
15	1	?				?	?	0,50	X	X	X		X				X	X	X										
17	1	X				SO	NW	0,50	X	X	X																		
18	1			X		O	W	—	X	X	X																		
"	2		X	X		O	W	—	X	X	X																		
19	1		X			W	O	0,50	X	X	X		X																
"	2	X				W	O	0,50	X	X	X																		
25	1	X				W	O	0,70			X																		
29	1					—	—	1,20			X																		
"	2		X			NO	SW	1,20			X																		
33	1			X		O	W	0,50	X											X									
35	1			X		SO	NW	3,00																					
"	2			X		SOO	NWW	"				X																	
"	3		X			O	W	"	X																				
"	4		X			O	W	"																					
—	15	4	4	5	—	—	—	—	7	2	3	1	3	1	1	1	3	1	2	1	1	1	1	1	3	2	1	7	

якими вкривалися після засипки землею вже на поверхні землі могильні ями (№№ 29, 33); але цікаво те, що й могильні ями простягнутих поховань укрито такими ж кам'яними фігурами (прямокутник).

Звичайно, в цьому місці по березі Дніпра є багато гарних гнейсів та гранітів, які й використовувалися для цього; ними дуже гарно й легко було закрити яму, а тим самим і досягнути мети схоронення мерця, але пояснювати цю одноманітність лише випадковістю, здається, неможна.

Простягнуті поховання знайдено в могилах №№ 5, 15, 17 та 25; всі ці могили мали в собі по одному похованню. Всі вони лежали в овальних ямах, але ці ями були глибші за ями скорчених; вони всі поглиблювалися за жовтий льос і деякі, наприклад, № 17 були надзвичайно глибокі (3,20 м.), решта ж від 1,40 м. до 2,10 м. Як я вже й зазначив, під льосом починався пісок, який надзвичайно легко можна було вибирати,—цим, очевидно, і треба пояснити досить значну глибину цих ям. Усі простягнуті лежали вже головою до W, на спині. Жодного пофарбованого з них не було. Звичайний інвентар біля них такий: жіночі мали буси пастові, якісь бронзові прикраси з кілець, що нанизувалися на дерев'янки, а чоловічі — бронзові трьохреберні вістря на стріли, а № 25, крім того, ще, очевидно, і ознаку влади — молоток та набір до очкура, теж бронзовий.

Але ці поховання біля голови мали ще і їжу, серед якої траплялися також і залізні ножі.

Знайдено непорушеними з цих поховань лише одне № 17, усі інші, хоча й частково, а поруйновано. До цих же поховань безумовно треба віднести й могили № 20, 36, 41, 42, але вони зруйновані цілком, і лише форма могильної ями дає можливість віднести їх до цієї групи.

Біля простягнутих поховань не знайдено жодного посуду: безумовно, цього звичаю в них не було.

Зруйнованість майже всіх поховань цього типу свідчить про існування могильного грабіжництва ще в давні часи, а обставини поховання могили № 25 говорять за те, що грабіжник, очевидно, здобував і досить значної коштовності речі, але обставини того ж таки поховання говорять і за те, що це грабування відбувалося не зараз після похорон, а через деякий і, очевидно, досить значний час.

МОГИЛЬНИК II

(табл. I—план; табл. V—план).

На віддаленні приблизно на півкілометра до північ-сходу від головної контори Дніпрельстану розташовано могильник II, що складався з дев'яток могил. Його розташовано на цілинній землі вже по схилі, що поступово спускається до с. Кічкасу.

Вісім могил цього могильника (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) містяться на миску між двома невеликими ярами, що в цьому місці перерізають ґрунт у напрямку просто до течії Дніпра, а дев'ята міститься вже поза яром, що обмежує перші могили з N боку.

№№ 6, 7, 8 та 9 мають височінь насипу до 2,00 м., круглясті, але досить усе ж таки розпливчасті в цілому; №№ 1, 2, 3, 4 та 5—невеличкі могили, височінню не більше 0,50 м., теж круглясті й розпливчасті.

Основою насипу всіх цих могил є коло, при чому діаметр його, порівнюючи з височінню насипу, досить значний, тому вони всі здаються низенькими й здалека ледве помітні.

Могильні насипи № 9 та 8 мають свіжі ямки, в яких видно окремі плахи від кромлехів, а в одній—0 ямці № 9 видно й частину великої кам'яної кисти. Ці ямки покопано вже зараз, підчас дніпрельстанівських робіт.

Цей могильник земляними роботами цього року ще до мого приїзду було досить поруйновано. Так, наприклад, зруйновано було цілком могили №№ 1, 2 та 3, а також і № 6, але цю останню все ж таки пощастило в деякій мірі дослідити геологові Е. К. Яковлеву та П. А. Козареві, які перевели археологічний дослід цієї могили підчас її руйнації грабарями, навіть, Е. К. Яковлев склав щоденника, який я й мав можливість використати.

Це могильник надзвичайно цікавий, бо до складу його входять могили в кам'яних кистах, досить рідкі в нашій місцевості й важливі в археологічному відношенні. На щастя, три могили ще не порушені, і на них доведеться в майбутньому звернути найбільшу увагу. У цьому році поки що їм руйнація від земляних робіт не загрожувала, а брак часу, в зв'язку з більш спішними роботами, не дав можливості мені їх дослідити.

МОГИЛА 1

(табл. V, могил. № 1).

Цю могилу вже зруйнували були грабарі ще до мого приїзду. Насип було ввесь знято і на поверхні землі залишилися на своєму місці тільки декілька досить значних пласкуватих каменів від кромлеху. Тут же таки стояла напівзруйнованою невеличка кам'яна киста, а посеред цього спорудження залишався грабарський стовпець, який точно вказував височінь колишнього насипу могилки в 0,80 м. Узнявши на увагу залишки кромлеху, діаметр його можна було означити приблизно в 5,00 м. Каміння, з якого складено цей кромлех, пересічно мало височінь 1,05 м., широчінь—0,30 м. і грубінь—0,20 м. Воно було вкопане нижньою своєю частиною в землю приблизно на 0,45 м., а горішня частина його, таким чином, піднімалася над поверхнею землі приблизно на 0,60 м., і стояло майже сторч, лише з невеликим ухилом у середину. Таким чином, насип лише на 0,20 м. укривав кромлех.

У північній частині могили було знайдено маленьку кисту, складену з чотирьох плах, орієнтовану по довжині своїй до SO. Плахи, що складали її, зламали були грабарі, так що залишалася тільки та їх

частина, що була вкопана в землю приблизно на 0,20 м. (південна та західня). У середині цієї кисти земля була непорушена (в тій частині, що залишилася) і в ній, в SO куті кисти, знайдено маленький пласко-денний горщик (0,10 м. височінь) з простої чорної глини, зроблений без ганчарського кола. На плечиках його оперізує невеличкий валик, по якому нанесено пальцевий орнамент з відтиском нігтя. Зовнішня поверхня його жовтувата від обпалу. Стояв він отвором догори, і в ньому була земля. Кістяка не знайдено. Чи його витягли грабарі, чи його зовсім уже не було—вияснити не пощастило.

Мал. 13.

Трохи ближче до центру могили стояла друга теж маленька киста, уже розкрита, але плахи, що складали її, були всі на місці, не порушені. По довжині її було орієнтовано з S до N.

Південний, північний та західний боки її було складено кожний з однієї плахи, а східній—з двох.

Плахи тонкі, всього грубінню в 0,07 м. Нижні кінці плах цієї кисти було вкопано трохи в поверхню землі. Розміри її вгорі: довжина—0,77 м., ширина—0,65 м., глибина—0,80 м. Дном служила земля (супісок). Розміри дна трохи менші за горішній край. Землю з середини цієї кисти вибрали грабарі, в ній, за їх оповіданнями, було знайдено лише невеличкий горщечок (звичайно, ними розбитий), фрагмент від якого я

знайшов у середині кисти. Ніяких слідів поховань тут більше не знайдено (мал. 13).

Взято:

- 1) Невеликий посуд орнаментований.
- 2) Фрагмент від посуду.

МОГИЛА № 2

(табл. V, мог. № 2).

До SO від могили № 1, на віддаленні 15.00 м., знайдено могилу № 2. Насипу вже не було, його знесли грабарі підчас планування місцевості.

Мал. 14.

На поверхні землі було видно кромлех більш як до половини своєї височини. Діаметр цього кромлеху вгорі 1,90 м., внизу—2,80 м. Плахи дуже схилено в середину могили. Вражіння було таке, що ніби то, коли поховали мерця, насипали невеличку могилку, потім її обклали навколо плахами, при чому нижні кінці цих плах ще й вкопали в поверхню землі (мал. 14). У середині кромлеху земля була рушена, і в ній, на глибині 0,40 м. від поверхні землі, почалося купкою каміння, площа якої мала розміри $0,75 \times 0,55$ м. Це каміння закінчується в ґрунті з жовтого льосу на глибині 1,00 м. Нічого не знайдено.

МОГИЛА № 3

(табл. V, мог. № 3).

Ця могила містилася на віддаленні 20,00 м. від № 2 в напрямкові до SO. Насип було знято грабарями. У землі видно досить дрібне каміння, яке собою визначало частину еліпсиса розміром 7,20 м. × 5,80 м. Розкопом виявлено лише NW частину цього кромлеху, SO частини не було. Орієнтовано було цей кромлех по довжині з SO до NW. Складався він із заокруглих невеликих валунів, довжиною приблизно в 0,15 м. Це каміння лежало так, що горішній край було відхилено зовні. Землю всередині кромлеху було вибрано аж до жовтого піску, але в ній нічого не знайдено, крім невеличкої купки каміння, що лежала на глибині 0,40 м., майже в самому центрі могили.

МОГИЛА № 4

(табл. V, мог. № 4).

Ця могила міститься до SO від № 3 приблизно на віддаленні 20,00 м. Частину насипу її зняли грабарі. Могили цю не розкопано.

МОГИЛА № 5

(табл. V, мог. № 5).

На віддаленні приблизно 50,00 м. від № 4, в напрямкові до SSO, видно на поверхні землі таке ж каміння, як і в могилі № 3. Не розкопано.

МОГИЛА № 6

(табл. V, мог. № 6).

Цю могилу розташовано до SOO від могили № 5, приблизно на віддаленні 50,00 м. Підчас грабарських робіт було знесено її насип, але, дякуючи присутності геолога Е. К. Яковлева та краевого інспектора по охороні пам'яток старовини на Дніпропетровщині—П. А. Козаря, вдалося поховання цієї могили дослідити, і навіть Яковлев склав щоденника, який я тут і подаю.

Насип має подовгувату—еліпсоподібну форму, височінню в центрі 1,50 м. Розміри основи 100,00 м. (?) × 20,00 м. (?). Насип збирається штихами У першому штиху нічого не знайдено, в другому траплялося окреме каміння, а навколо центру виявився кромлех. У третьому штиху в центрі кромлеху знайдено кам'яний ящик (кисту), який складено було з семи гнейсових плах і вкрито вгорі такими ж плахами. Довжина кисти—2,65 м., ширина по середині—0,96 м., по краях—0,83 м. У ній була дуже м'яка земля. У цій землі лежав кістяк чоловіка головою до SO, ноги його було зігнуто дугою, а череп лежав на правому боці. Земля в кисті була пофарбована в червоний колір. Біля ніг знайдено три бусини з

кісток зі скрізними дірочками, ці бусини по краю орнаментовано трикутними вирізами. Довжина кістяка 1,82 м.

Поруч із цією кистою, але трохи праворуч, знайдено другий кістяк, орієнтований головою до NW. Кістяк скорчений, лежав без кисти. Біля нього нічого не знайдено. Поруч із цією ж такою кистою, але вже з лівого боку, знайдено невеличку кисту, довжиною 1,00 м., завширшки—0,45 м., з гнейсових плах, вкрити такими ж плахами і вгорі. У ній знайдено лише череп дитини в SO частині. Тут же таки лежав і шматок червонуватої вохри вагою приблизно в 0,5 кгр. Уся земля в кисті мала теж червонуватий колір. Траплялися шматочки дерев'яного вугілля. Речей ніяких не знайдено.

У сьомому штиху знайдено дерев'яну труну з кістяком недавніх часів.

Приблизно в шостому штиху, якраз посередині могили, знайдено шість каменів, які було поставлено в коло.

У середині цього кам'яного кола стояв горщик із чорної глини височінню в 0,105 м.

МОГИЛА № 7

(табл. V, мог. № 7).

Цю могилу розташовано на SO від могили № 6, приблизно на віддаленні 50,00 м. Насип її заокруглий, діаметром приблизно 25,00 м. і височінню до 2,00 м. У ній було викопано декілька ямок підчас робіт Дніпрельстану, і в них видно окремі плахи від кромлеху. Не розкопано.

МОГИЛА № 8

(табл. V, мог. № 8).

Приблизно на віддаленні 80,00 м. від могили № 7 у напрямкові до NO, понад вирізом старої соші с. Кічкасу, міститься могила № 8. Діаметр основи її приблизно 20,00 м., височінь до 1,50 м. Не розкопано.

МОГИЛА № 9

(табл. V, мог. № 9).

Ця могила міститься в напрямкові до О від № 8 і на віддаленні приблизно 60,00 м. Насип її в основі заокруглий, діаметром у 25,00 м. і височінню в центрі до 2,00 м.

У чотирьох місцях насипу викопано глибокі ямки (тут хотіли ставити пожежну башту), і в них видно плахи кромлеху, а в одній, яку викопано в О частині насипу, видно й частину великої кам'яної кисти.

В один із моментів тиші я задумав дослідити цю кисту (всієї могили розкопати за браком робочої сили я не міг), для цього й повів розкоп просто до кисти квадратним колодязем, розміром 2,00 м. × 2,00 м.

Зараз же під поверхнею насипу, на глибині 0,40 м., було знайдено посуд з чорної простої глини, зроблений без ганчарського кола, невеличкий (височінь його 0,08 м.), конічної форми, з пласким денцем. Отвір у ньому ширший за денце. Зараз же, трохи нижче краю горла, на боках іде оперезуючий орнамент у вигляді пірамідок, зроблених пальцями так, що відтискувався й ніготь. До S від нього, в насипу, видно кістки людини (це поховання залишено нерозкопаним). Горщик цей безумовно відноситься до цього поховання.

Унизу розкопу, на поверхні землі, виявлено велику кисту, складену з багатьох гнейсових плах, при чому її ще й обкладено було по кутах такими ж плахами. Горішню її частину було вкрито теж такими плахами. По довжині її орієнтовано з S до N.

У зв'язку з тим, що розібрати її не можна було (розкоп малий, а плахи дуже великі й при тому на досить значній глибині, тому то треба було б зробити ще окремий розкоп), а також і в зв'язку з тим, що розкопати всієї могили я не міг, як уже сказано, за браком робочої сили (а цікаво було виявити взаємне відношення всіх поховань цієї могили), розкоп було припинено.

Крім того, в близький час руйнацією цієї могили не загрожувало, тому я вирішив свій розкоп знов засипати, не розбираючи кисти, й чекати кращого для цього часу.

Але цей час не наступив для мене, і, від'їжджаючи, я звернув на неї увагу мого наступника П. І. Смолічева.

Безумовно, це дуже цікавий могильник, розкопати його конче необхідно, але в мене весь час були більш спішні завдання, які й не дали мені можливості його дослідити остаточно.

МОГИЛЬНИК III

(табл. I—план, табл. VI—план).

На віддаленні приблизно 1,5 клм. від Головної Контори до NO розташовано могильника, що складається з одинадцяти могил.

Цей могильник уже за залізницею, біля Нового Кічкасу, що зараз будується, і міститься серед ораного поля, так що й насипи всіх могил, крім лише № 1, розорані.

Основи насипів мають різну форму, деякі—форму кола, а деякі еліпсо-видні.

Найбільшою могилою тут є № 1, височінь якої досягає 3,00 м., а інші—від 1,00 м. до 0,50 м. Деякі з насипів цих могил мають запливлі поглиблення, очевидно, наслідки роботи скарбошукавців.

Могильник цей не розкопано, і йому в цьому році руйнація не загрожувала.

МОГИЛЬНИК IV

(табл. I—план).

Приблизно на віддаленні 1,5 клм. до SW від Головної Контори є дві могили, що розташовані теж серед ораного поля. З них одна (№ 1) досить значна й височини досягає 3,50 м., її насип з SW боку досить відлогий, а з NO—крутий.

Поруч із нею є друга могила, меншого розміру, височинню до 1,50 м. Насип цієї меншої могили цілком заорюється, а більшої—лише по периферії. Не розкопано.

ПОХОВАННЯ в дерев'яній труні V

(табл. I—план).

Недалеко від скелі «Багатир» у напрямкові до N на схилі, що збігає тут до Дніпра, підчас грабарських робіт, було знайдено поховання в дерев'яній труні. Труну цю було закопано в землю на глибину 1,00 м. Труна в головах була ширша, в ногах вужча, зроблено її було з соснових дощок і збито залізними цвяшками. Покришка рівна. Орієнтовано її з W до O по довжині, при чому ширший край орієнтований до W.

Таким чином, її кістяк у труні лежав головою до W. Ніяких речей при ньому не знайдено, навіть не видно було слідів ані одягу, ані будь-якої підстилки.

Під голову було покладено впоперек дощечку.

Безумовно, це пізнє християнське поховання. Можна думати, що це поховання утоплого, бо за старих часів їх ховали на тому ж місці, де знайдено. Цим, здається, можна пояснити й відсутність одягу й інших атрибутів християнського поховання.

ОКРЕМА МОГИЛА VI

(табл. I—план).

Ця могила міститься вже на лівому березі Дніпра, зараз же трохи нижче залізного мосту. Основа її насипу—коло, височінь 1,20 м. Не розкопана.

МОГИЛЬНИК VII

(табл. I—план).

Теж на лівому березі Дніпра, недалеко від могили № VI сторч до берега Дніпра, круто збігаючи, прорізують ґрунт декільки ярів. Між двома першими ярами, рахуючи від мосту, на мисикі розташовано чотири підвищення, які можна було б визнати за природні бугри, але досить правильна форма цих бугрів, а особливо те, що в поверхні їх видно каміння, дає можливість визнати їх штучними насипами-могилами.

Три з них мають досить значну височінь, приблизно понад 2,00 м., а одна нижча. Цікаво також ще й те, що їх розташовано дуже близько одна біля другої. Не розкопано.

ДВА ПІСКОВІ БУГРИ—VIII

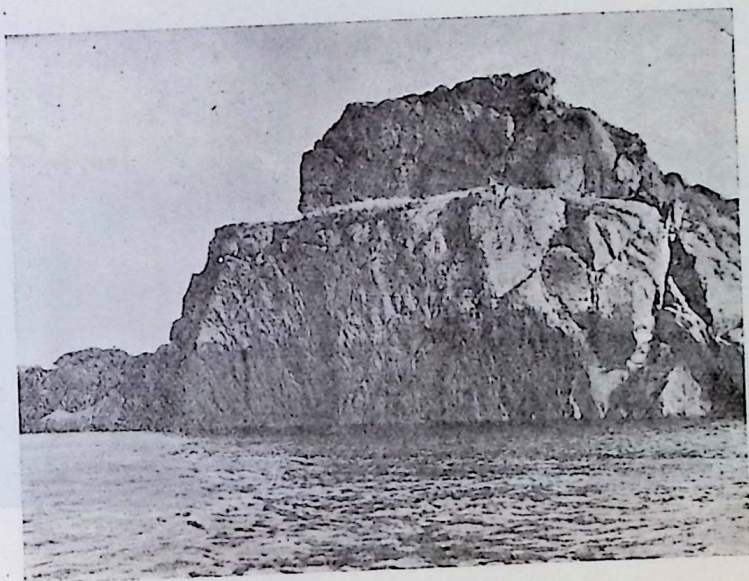
(табл. I—план).

Ще трохи далі до S, якраз у тому місці, де зараз вибирають землю для шлюзів, на високому березі Дніпра, містяться два досить значні, але дуже розпливчасті піскові бугри. Місцевість тут, правда, також піскувата зверху, але вже досить вкрита рослинністю, тому припустити, що ці бугри є пізнього дюнного походження, на мій погляд, не можна. До того ще треба додати, що в них знайдено фрагменти посуду пізніх часів (татарських). Не розкопано.

НЕОЛІТИЧНА СТАЦІЯ—IX на скелі «Середній Стіг»

(табл. I—план, табл. VII, рис. 1)

Зараз же, трохи нижче с. Кічкасу, на правому березі Дніпра стояла гнейсова скеля «Велика» (тепер уже її зірвано), а ще трохи нижче, на

Мал. 15.

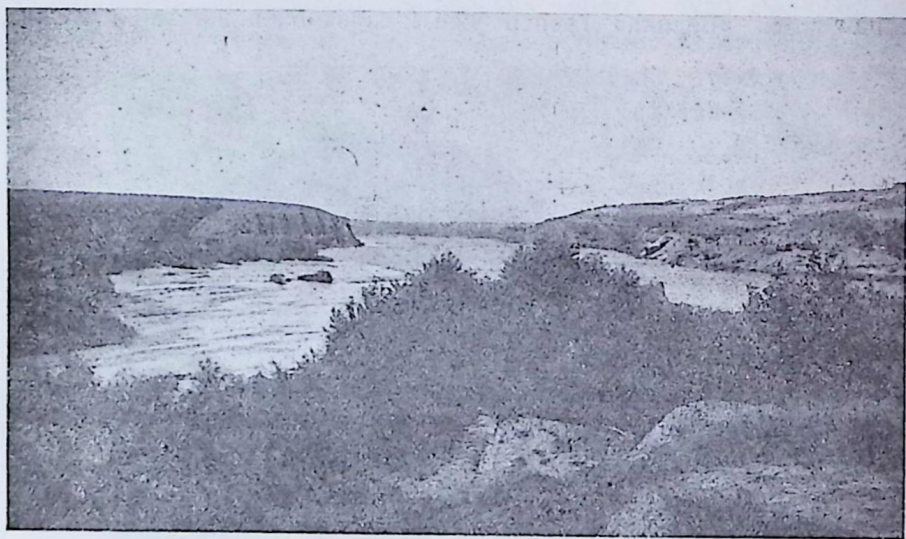
тому ж таки березі, розташовано й скелю «Багатир» (теж уже немає її). Якраз напроти цієї скелі, але вже на Дніпрі, приблизно на віддаленні 60 метрів від берега, піднімаються з води три гранітові скелі, що носять назву «Три Стоги», при чому перша, найближча до правого берегу Дніпра, має окрему назву «Крісло Катерини». Дійсно, північний її бік піднімається сторч з води, потім переходить у рівний майданчик, далі знов піднімається догори сторч і більш-менш поступово вже схиляється до SO (мал. 15). Фігура горішньої частини скелі й нагадує крісло. Народне оповідання говорить про те, що Катерина II, під час своєї мандрівки на південь, ніби то сиділа на цій скелі; відцїля пішла й ця її назва.

Середня скеля окремої назви не має й зветься або «Середній Стіг», або «Другий Стіг», також і третя зветься тільки «Третій Стіг».

Ще далі в Дніпро, майже вже посередині його, піднімається з води величезна скеля «Середня», але її розташовано вже трохи нижче по течії Дніпра. За нею красується ще більша скеля, що носить назву «Дурної». Вона міститься ще трохи нижче, навскоси від «Середньої» скелі. Нарешті, вже на лівому боці Дніпра стоїть скеля «Сагайдачного», від якої починається й урочище такої ж назви (мал. 1). Зараз скеля «Сагайдачного» теж майже вже не існує...

Ці всі скелі ніби то утворювали природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий.

Дніпро, упираючись у «Три Стоги», розподіляється на два рукави. Один повертає праворуч і, під назвою «Старого Дніпра», обмиває N берег

Мал. 16.

острова Хортиці й бере напрямом до села тієї ж назви, потім повертає до S і, оббігши W берег Хортиці, зливається нижче Запоріжжя знов з Дніпром (мал. 16).

Другий рукав повертає ліворуч, проходить трьома рукавами між скелями зливається з ними в один рукав і, обмиваючи східний берег острова Хортиці, бере напрямом на Запоріжжя (табл. VII).

Підчас весняного розливу всі ці скелі являють собою острови, але пізніше, коли вода в Дніпрі спадає, «Три Стоги» піськовою обміллю з'єднуються з островом Хортицею й утворюють собою мис цього острова (табл. I—план; табл. VII; мал. 17).

Я гадаю, що цими островами користувалися люди ще за доісторичних часів, як найкращим місцем до переправи. Різні примітивні знаряддя

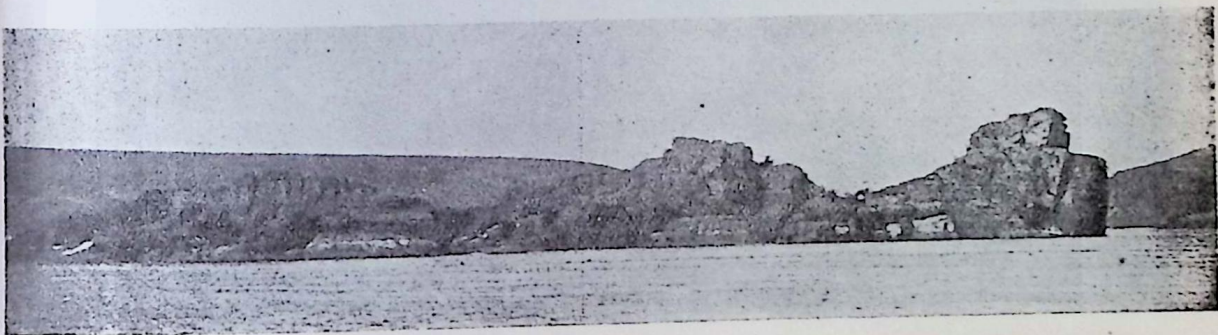
давали можливість перепливати від острова до острова й, таким чином, перебиратись на другий бік (табл. VII, рис. 3).

На всіх цих скелях знайдено ті чи інші культурні залишки: біля скелі «Сагайдачного» знайдено гарно ретушованого кремінного ножа; на скелях «Дурній», «Середній» та «Креслі Катерини» знайдено фрагменти посуду різних часів, а на скелі «Середній Стіг» — чудову неолітичну стацію в надзвичайно чистому вигляді, в якій культурні нашарування лежать *in situ* без будь-яких сторонніх домішок.

Перше, ніж описати цю неолітичну стацію, необхідно детально описати саму скелю, на якій її розташовано, бо в залежності від цього, на мій погляд, стоїть у деякій мірі й зрозуміння її.

Скеля «Середній Стіг», як і «Крісло Катерини», з північного боку встає сторч з води метрів на п'ятнадцять. Знімаючись угору, ця скеля до середини все звужується й, нарешті, закінчується у вигляді шапки (мал. 18).

Нагорі ця частина скелі має більш-менш рівний майданчик, розміром приблизно в 30 кв. м. Південний бік цієї «шапки» зразу теж сторч уривається униз метрів на п'ять, далі йде майже поземно, лише трохи

Мал. 17.

вгинаючись у середину, ще далі знов виступає у вигляді невеликих скель з дуже згладженою водою поверхнею й, нарешті, досить круто спускається до води вже з південного боку.

Східний бік теж відлого спускається до води, але по самому краю його піднімаються невеликі скелі, що приймають на себе тиск дніпрові води. Західня частина скелі досить круто зразу спускається до піскової обміли, що з'єднує зараз цю скелю з островом Хортицею.

От якраз посередині цієї скелі, таким чином, є майданчик з трохи увігнутою до середини поверхнею, розміром приблизно в 150 кв. м.

Цей майданчик зараз засипано піском, у південно-західній частині він має більш-менш поземну поверхню, а до О та NO похило спускається донизу (мал. 19).

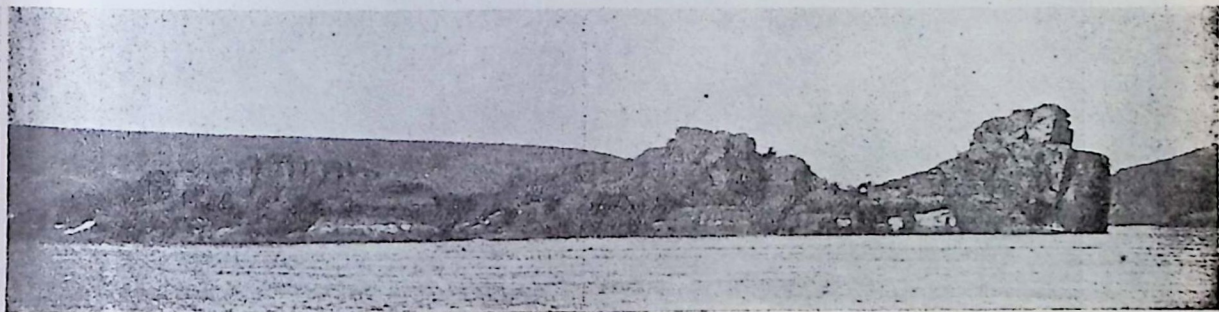
давали можливість перепливати від острова до острова й, таким чином, перебиратись на другий бік (табл. VII, рис. 3).

На всіх цих скелях знайдено ті чи інші культурні залишки: біля скелі «Сагайдачного» знайдено гарно ретушованого кремінного ножа; на скелях «Дурній», «Середній» та «Креслі Катерини» знайдено фрагменти посуду різних часів, а на скелі «Середній Стіг» — чудову неолітичну стацію в надзвичайно чистому вигляді, в якій культурні нашарування лежать *in situ* без будь-яких сторонніх домішок.

Перше, ніж описати цю неолітичну стацію, необхідно детально описати саму скелю, на якій її розташовано, бо в залежності від цього, на мій погляд, стоїть у деякій мірі й зрозуміння її.

Скеля «Середній Стіг», як і «Крісло Катерини», з північного боку встає сторч з води метрів на п'ятнадцять. Знімаючись угору, ця скеля до середини все звужується й, нарешті, закінчується у вигляді шапки (мал. 18).

Нагорі ця частина скелі має більш-менш рівний майданчик, розміром приблизно в 30 кв. м. Південний бік цієї «шапки» зразу теж сторч уривається униз метрів на п'ять, далі йде майже поземно, лише трохи

Мал. 17.

вгинаючись у середину, ще далі знов виступає у вигляді невеликих скель з дуже зглаженою водою поверхнею й, нарешті, досить круто-спускається до води вже з південного боку.

Східний бік теж відлого спускається до води, але по самому краю його піднімаються невеликі скелі, що приймають на себе тиск дніпрові води. Західня частина скелі досить круто зразу спускається до піскової обміли, що з'єднує зараз цю скелю з островом Хортицею.

От якраз посередині цієї скелі, таким чином, є майданчик з трохи увігнутою до середини поверхнею, розміром приблизно в 150 кв. м.

Цей майданчик зараз засипано піском, у південно-західній частині він має більш-менш поземну поверхню, а до О та NO похило спускається донизу (мал. 19).

Коли весняна вода спадає, то прохід між «Кріслом Катерини» та «Середнім Стогом» зі східного боку перегороджується скелями, що виступають з води, в той час, як з західного боку таких скель немає, тому то тут і утворюється вузька затока з боку Старого Дніпра, яка має надзвичайно гарний вигляд між скелями (мал. 20).

Між «Середнім Стогом» та «Третім Стогом» теж є затока, але вона має вхід уже зі східного боку, а в західній своїй частині обмежується піськовою обміллю (мал. 21).

Мал. 18.

На цій скелі є багато місць, в яких можна захиститись підчас непогоди. Це різні куточки під навислими скелями, які розкидано в різних місцях острова, в них то можна сховатись і захиститись, з якого б боку не заходила негода.

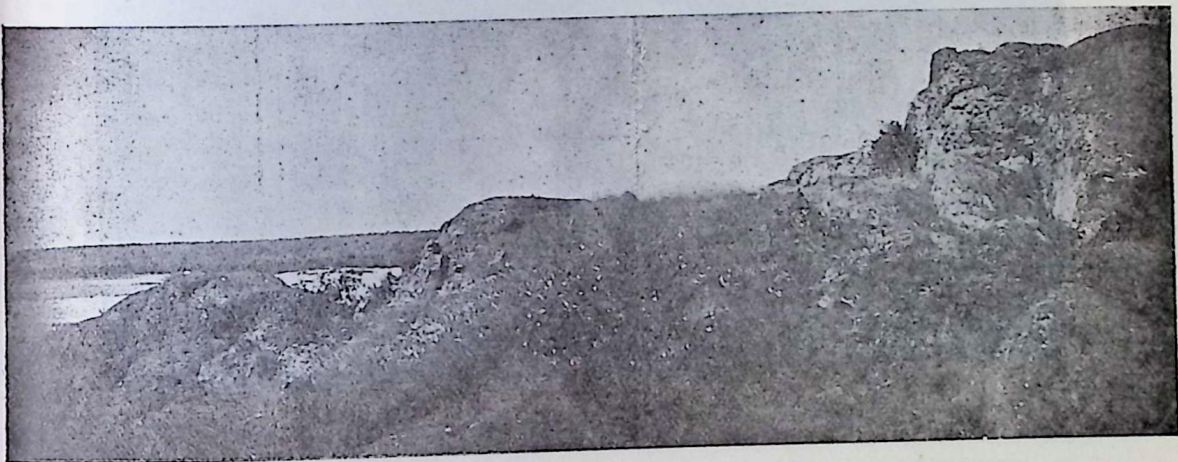
У нижній, північно-східній частині скелі є поглиблення у вигляді середини миски. Безумовно, це наслідок роботи води, але, звичайно, зараз вона вже зветься «Запорізькою мискою».

По периферії скелі граніти теж мають більш-менш великі поглиблення, в яких крайки, після спаду води в-осени, виходять з води, а в одному, а іноді й у декількох місцях, залишаються вільні виходи в Дніпро. У ці вибоїни заходить риба грітися на сонці, і от тоді ми закривали вихід і виловлювали всю рибу, з якої можна було зварити добру юшку. Треба гадати, що й стародавній мешканець цієї скелі

так само використовував ці вибоїни, щоб ловити рибу, як це робили й ми зараз.

За дуже давніх часів «Середній Стіг» був голою скелею; на ній не могло бути ніякої рослинності. Це, звичайно, було в ті дуже далекі часи, коли Дніпро ніс свої води ще дуже високо, коли навіть в-осени ще не піднімалася з води піскова обміль, що лежить зараз між цією скелею та островом Хортицею.

Зараз уже всю западину скелі заповнено піском, який має декільки нашарувань, у тому числі й двоє культурних нашарувань, але самий нижній шар його, треба думати, ще осадкового (водяного) походження, який відклав тут Дніпро в ті часи, коли води його по весні ще досягали цієї височини скелі¹⁾. Що цей пісок осадкового, а не пізнього еолового походження, свідчать такі дані: поземне верстування, знахідки в його грубіні шматків червоного залізняка, які іноді досягають ваги

Мал. 19.

в 100—200 гр., а також і знахідки окремих, завжди цілих мушлів *paludina*.

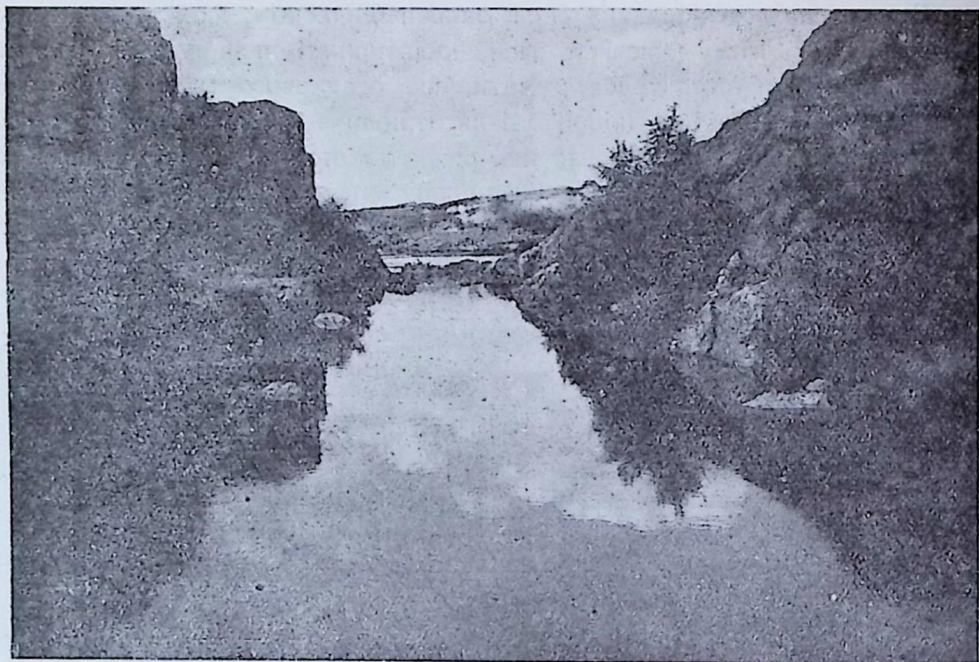
Дальніші нашарування піску на цій скелі безумовно вже пізнього еолового походження (діагональне верстування, мікроскопічні шматочки мушлів); він вкриває весь майданчик грубінню приблизно біля метра й заповнює також усі сучасні западини в скелі.

Цей пісок мав можливість попасти сюди лише з обміли, що зараз зв'язує цю скелю з островом Хортицею, а це могло трапитися лише тоді, коли в-осени ця обміль уже стала підніматися з води, тоб-то тоді, коли води Дніпра досить обмілили.

¹⁾ І зараз Дніпро підчас розливу відкладає пісок у поглибленнях низової частини скелі.

Зараз в-осени вітер несе з обмілі пісок на цю скелю і з південно-західного боку вже досить її присипав; звичайно, частина його підніма-лася досить високо й попадала й на майданчик, і таким способом потроху і його вкриває піском і зараз.

Цей пісок зберіг для нас і залишки неолітичної людини, що ко-лись мешкала на цій скелі, при чому так добре й любовно вкрив їх,

Мал 20.

що не будь у даному разі допитливого ока місцевого краєзнавця-аматора Г. Г. Мартенса, мабуть, ця стація ще надовго б залишилася не-відомою для науки.

Цей пісок дав можливість скелі вкритися й деякою рослинністю, звичайно, бідною, одноманітною, а дякуючи цій рослинності закріпився й горішній ґрунт і ще краще приховав залишки неолітичної стації від при-родної руйнації.

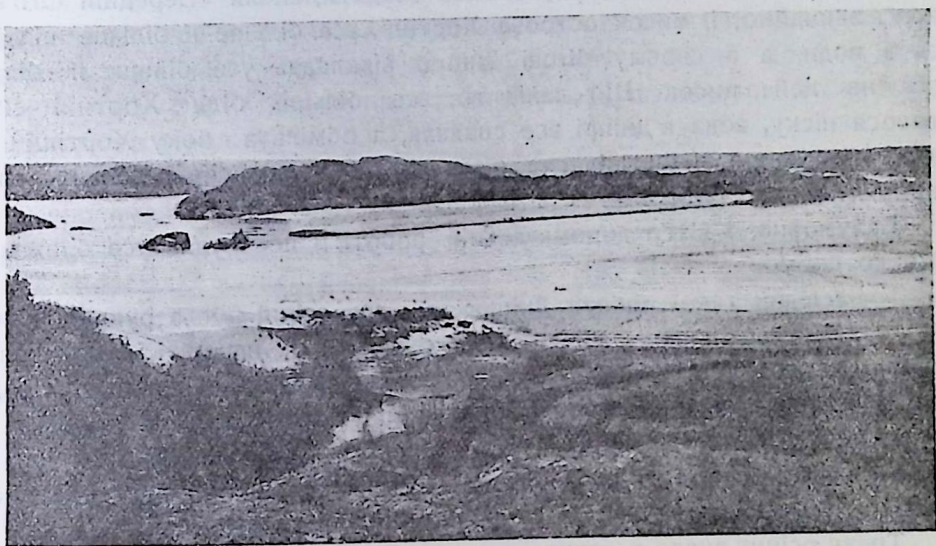
Представниками флори цієї скелі являються: 1) *Linaria genistifolia* Mill. 2) *Aster salicifolia* Scholles. 3) *Iurinea cyanoides*. 4) *Inula cordata* Boiss. 5) *Helichrysum arenarium* DC. 6) *Centaurea arenaria* MB. 7) *Androsace ma-xima* Z. 8) *Ballota nigra* Z. 9) *Artemisia maritima* Z var *fragrans* Wild¹⁾.

По скелях туляться також різні мохи та лишайники; південно-захід-ній схил скелі зараз вкриває шелюга, що посаджена на обмілі в недавні

¹⁾ Рослинність визначила зав. Херсонського історично-природничого музею Тихонова П. Б., якій тут і складаю щирю подяку.

часи; на самій скелі, у вибоїнах, ростуть і окремі деревця диких груш, осока, кущики шипшини та глоду (*Crataegus monagina* Jacq), але всі вони надзвичайно малі й невисокі. Є тут навіть і один дубок, але він також дуже малий на виріст, не дивлячись на те, що, мабуть, нараховує собі вже досить років.

Дощі, звичайно, теж робили свою справу: вони потроху розмивали пісок і зносили його по схилу вниз, і от якраз в одному місці дощові води розмили ґрунт, при чому відкрили й культурний шар стації, що складався з мушлів *unio* та *paludina*, фрагментів посуду, кременів, то-що.

Мал.. 21.

Г. Г. Мартенс підчас розвідок і побачив ці залишки, обережно зібрав їх і, монтувавши на кардоні, повісив у себе в хаті. У нього я їх побачив і зразу ж зацікавився їх особливим характером, ще невідомим у нас на півдні.

Ця стація не давала мені спокою... Хотілося як можна скоріше її дослідити, але руйнація пам'яток на материку весь час тут приковувала мою роботу, і лише наприкінці перебування в Кічкасі мені пощастило, нарешті, підчас відносної тиші, приступити й до розкопу цієї стації.

Тут я ще вважаю за необхідне зазначити, що залишки, здається, стації такої ж культури знайдено й на острові Хортиці, але відсутність вільного часу не дала можливості розвідати її. Деякий інвентар з цієї стації переховується в Педтехнікумі Запоріжжя.

Необхідно також звернути увагу ще на питання про утворення обмілі, що зараз з'єднує цю скелю з островом Хортицею.

Коли води Дніпра ще були дуже високими, коли Дніпро мав можливість відкладати пісок на майданчикові скелі, обміль, безумовно, ще не

могла існувати. Дніпро чотирма рукавами проривався між правим берегом та «Кріслом Катерини», між цим останнім та «Середнім Стогом», між ним та «Третім Стогом» і, нарешті, між цією скелею та скелею «Середньою». Усі ці рукави зараз же за скелями з'єднувались в один, і вода бігла просто на острів Хортицю, але острів своїм східним краєм зустрічав ці води й розподіляв їх знов на два рукави: Старий та Новий Дніпро. Звичайно, під час бігу води й наносився пісок на берег острова в тому місці, де розділялися води, і тут утворювався поступово пісковий намул, який, врешті, і утворив мисок так, як і за самою скелею.

Але далі, коли води Дніпра стали спадати, скеля «Середній Стіг», а також, звичайно, і мисок острова Хортиці, все більше й більше піднімалися з води, а в своєму бігові Дніпро відкладав усе більше й більше піску на цей мисок. Що далі, то все більше біля Хортиці скупчувалося піску, вода в Дніпрі все спадала, а обміль з боку Хортиці все більше й більше наближалася до скелі, а з боку скелі збільшувалася в напрямку до о. Хортиці.

Безумовно, і вітер допомагав цій роботі й посовував усе ближче ці піски до скелі.

У наслідок такої роботи Дніпра та вітру осінні русла рукавів Дніпра між скелями все більше міліли й звужувалися, і, нарешті, було зовсім засипано піском осіннє русло, що йшло поза «Третім Стогом». Процес засипання піском осіннього русла Дніпра, що проходить між «Третім» та «Середнім» стогами, не закінчився ще й зараз, бо зі східного боку й тепер є ще затока, про яку я говорив вище; лише західня частина цього русла приблизно на $\frac{2}{3}$ цілком уже засипана піском.

Трете осіннє русло з деякого часу почало перегороджуватися скелями, що в-осени стали виступати понад водою. Це русло пісок з західного боку не може засипати, бо «Середній Стіг» своїм масивом його захищає.

Ще й зараз усю цю обміль весною вода вкриває цілком, і тоді «Три Стоги» перетворюються в окремі острови.

Найбільше зараз нагромаджено піску біля самого острова й до лівого берега середнього русла, а також і понад скелею. Нагромаджено його також багато й по березі русла, що йшло поза «Третім Стогом», і на самому стозі він лежить навіть у вигляді кучугур.

На обміль посаджено шелюгу, яка захищає від піску зараз «Середній стіг», але «Третій Стіг» вона не захищає, тому то на ньому й зараз пісок намітає цілі кучугури, і скеля не має рослинності, в той час як на «Середньому Стозі» ми вже бачили й деяку рослинність.

Звичайно, спочатку вітрові важко було перекидати пісок на скелю, але що-далі цей процес поступово все збільшувався, і майданчик, на якому розташовано стацію, теж поступово все більше й більше вкривався піском. Зрозуміло також, що перші нашарування піску еолового походження на цьому майданчику могли початися лише тоді, коли вже піскова обміль існувала, хоча б у своєму зародковому стані.

Як ми далі побачимо, мушлеві купи з культурними залишками людини залягали в глибині нижнього шару піску еолового походження; тому, очевидно, необхідно визнати, що людина вперше заселяє цю скелю в той час, коли вітер встиг уже відкласти на скелі деякий шар піску, тоб-то коли обміль в-осени вже піднімалася досить з води.

Таким чином, очевидно, необхідно визнати, що був час, коли весь майданчик цієї скелі ще заливався водою Дніпра, хоча б тільки по весні. У цей час і відклався тут той шар піску, що й зараз лежить у самому низу майданчика (осадкового походження) грубінню пересічно в 0,10—0,15 м. (табл. VIII—Д). Звичайно, є й грубший шар у щілинах скелі й западинах. Безпосередньо цей шар укриває вже шар піску еолового походження грубінню пересічно в 0,25—0,30 м., але по схилу грубінь його є й менша (табл. VIII—В). У цьому шарі залягали й мушлеві купи з культурними залишками (табл. VIII—Г).

Зверху на цей шар налягає культурний шар II, що має грубінь пересічно в 0,15—0,20 м. і вкриває увесь майданчик, не доходячи лише трохи до самої скелі з північного боку (табл. VIII—Б).

Нарешті, на цей шар налягає ще шар піску грубінню пересічно в 0,60—0,80 м., який на поверхні землі зараз укрито деякою рослинністю (табл. VIII—А).

Цей майданчик, майже посередині, в напрямкові з NW до SO пере-різується на дві частині горбочком скелі, що в цьому місці трохи виступає вище за поверхню западини скелі; цей горбочок з SW боку досить крутий, а до NO більш-менш похило спускається й утворює другу западину, NO край якої закінчується теж скелею, що похило досить тут піднімається.

Нижній шар піску теж розподіляється цим горбочком, так, як і дальший за ним, але II культурний шар уже лежить рівно по всьому майданчику, бо ці два нижні шари заповнювали вже обидві западини на-рівні з височінню горбочка середньої скелі.

Треба думати, що підчас життя людини на цій скелі, що залишила мушлеві купи, «Середній Стіг» і в-осени ще не з'єднувався з Хортицею, і пісок сюди заносився з обмілі; його вітер і перекидав сюди через воду рукавів. Підчас мешкання тут людини, що залишила культурний шар II, обміль, очевидно, підійшла вже до самого середнього русла. Вітер у до-статній кількості перекидав на скелю пісок, але все ж таки і в ці часи «Середній Стіг» весь час залишався островом. Остаточне з'єднання скелі з островом Хортицею обміллю в-осени є факт, очевидно, не дуже давнього минулого. Тому мешканців цієї скелі необхідно визнавати за мешканців острова, а не материка.

На всьому майданчикові цієї скелі знайдено чотири мушлевих купи (табл. VIII, А, А₁, А₂, А₃).

Три з них (А, А₁, А₂) розташовано на схилах майданчика, а одну А₃— майже посередині його.

В основі всі вони мають неправильну фігуру, що наближається або до овалу, або до кола. Горішня поверхня їх опукла, але в зв'язку з тим, що розміри основи далеко більші за височінь, усі вони досить пласкі.

Купа А (табл. VIII, рис. 1).—Розміри купи А в основі $3,00 \times 2,00$ м., грубінню посередині 0,25 м., до периферії у всі боки поверхня похило спускається. Ця купа, як і A_1 та A_2 , має загальний ухил схилу скелі, якому відповідають також і схили шарів піску, що вкривали цей майданчик.

Складається вона з попелястої землі сірого кольору, надзвичайно м'якої—розсипчастої, серед якої дуже багато ствірок мушлів *unio* та *paludina*. Знайдено тут також кістки тварин, птиць та риб, при чому кістки тварин розбиті на дрібні шматки. Знайдено також фрагменти посуду, кісткове шильце та один кремінь.

Купа А.—В основі мала майже правильне коло в діаметрі 1,50 м. і розташована на NOO схилі (табл. VIII, рис. 1). Грубінь її у середині 0,20 м., складається вона теж з попелястої землі, але вже колір її більше жовтуватий. Заповнено її також мушлями, але загалом можна сказати що в цій купі мушлів було значно менше, ніж у купі А. Знайдено тут також фрагменти посуду, два кремені та роздріблені кістки тварин. Знайдено декільки кісточок птиць і досить кісток риб. Розташовано її на NO схилі майданчика (див. табл. VIII, рис. 1).

Купа A_2 (табл. VIII, рис. 1).—В основі мала овал розміром у $2,50 \times 2,00$ м. і грубінь посередині 0,20 м. Складалася вона з попелястої землі сіруватого кольору. Заповнена вона мушлями, але тут мушлів було мало, ще менше, ніж в A_1 , зате було знайдено в цьому місці більше кісток тварин. Кісток птиць, як і кременів, у цій купі не знайдено зовсім. Кістки риб траплялися в малій кількості. Знайдено також декільки фрагментів посуду.

Купа A_3 (табл. VIII, рис. 1).—Розташована майже посередині майданчика. Лежить вона цілком поземно, як і шари піску в цьому місці. Форма її округла в основі, діаметр якої можна визначити пересічно в 2,00 м. Грубінь її посередині 0,20 м. Земля, з якої вона складається, жовтувато-попелястого кольору. Мушлів більше, ніж у купі A_2 , але менше, ніж в A_1 . Багато кісток тварин та риб. Тут знайдено також два кремені й фрагменти посуду.

Усі ці купи лежали в шарі піску В (табл. VIII, рис. 2, 3, 4, 7), і в той час, як між купами A_1 , A_2 , A_3 та культурним шаром II (табл. VIII, рис. 2—7, Б) лежав прошарок піску (В), який не мав ніяких культурних залишків, на купі А культурний шар II лежав безпосередньо, і навіть ця купа врізувалася в деякій мірі в цей шар, так що він її вкривав частково й з боків (мал. 22). Я гадаю, що це могло бути лише тому, що вітер в цьому місці здув пісок і оголив купу (її горішню частину), так що коли прийшли на цю скелю другі мешканці, то горішня частина цієї купи була вже оголена.

Між мушлевими купами та нижнім шаром піску теж був невеликий прошарок піску з шару В, а в одному місці купа А навіть урізувалася в нижній шар піску (табл. VIII, рис. 2 та 7).

Мал. 22

Загалом інвентар усіх цих куп надзвичайно одноманітний, особливо що-до посуду, як з боку техніки, так і орнаментатії.

I. Кремені.—Кременів усього знайдено 5. Один з них (табл. IX, рис. 5, № 89) полускався, очевидно, від жару, сліди ретушу на ньому не видно. Другий сколочок (табл. XI, рис. 6, № 199) теж без ретушу. Третій (табл. XI, рис. 6, № 200)—трапецевидний сколочок (шматочок, очевидно, відщепка *lame*); по нижньому краю ретушовано його надзвичайно дрібно. Горішнє ребро, як і бокові, зовсім не ретушоване. Четвертий—частина відщепка (зламана); по одному краю її видно неакуратний дрібний ретуш (табл. IX, рис. 5, № 92). Нарешті, п'ятий—це досить великий шматок кременя, в якому нижнє, досить широке ребро частково ретушовано дуже дрібно. Цей кремень міг служити, як сторчова скребачка (табл. IX, рис. 5, № 90).

II. Посуд.—Знайдено до півсотні фрагментів, але я зупинюся лише на тих, які дають хоча приблизне поняття про форму посуду або різняться в орнаменті.

Загалом необхідно зауважити, що фрагменти ці надзвичайно дрібні з них лише чотири—крайків горла, один — шматочок денця та три, що являють собою, очевидно, перехід від горла до боків, останні цілком невиразні фрагменти. Але, з другого боку, немає жодного фрагменту, який би не був орнаментований, і при тому по всій своїй поверхні, особливим характерним орнаментом.

III. Маса, з якої зроблено посуд.—Глина всіх цих фрагментів однакова—чорна на зломі, шарувата, з домішкою крупин кварцу, іноді досить таки чималих. Здається трапляються шматочки слюди. Зовнішня поверхня всіх червонувата цілком, що свідчить про досить сильний обпал, але, звичайно, на відкритому вогні, тверда й шерстка. Середня поверхня така ж, як і зовнішня, але чорнувата. Крім того, зовнішня червонувата поверхня товща за середню (внутрішню). У частині фрагментів вона займає майже $\frac{1}{4}$ всієї товщини черепка, в той час як середня завжди тонша, але, правда, є й такі фрагменти, де товщини як зовнішньої, так і середньої майже однакова, і тоді вони загалом тонші. Трапляються також фрагменти, що на зломі цілком червоні (я б сказав—перепалені черепки). Є й такі, що на зломі дають лише дві фарби глини—зовнішня, яка має товщину $\frac{3}{4}$ черепка, червона, а остання $\frac{1}{4}$ чорнувата. Унутрішня поверхня деяких черепків носить на собі сліди роботи (очевидно, загладжувань) якимсь зубчастим струментом, що мав досить широкі (2 м.м.) й тверді кінці. Воду маса вбирає слабо, до язика липне.

Загальний вигляд виробки посуду неакуратний; видно, що більшість посуду робили руками без допомоги будь-якого приладдя, але в той же час є й такі фрагменти, які, здається, дають можливість припустити й допомогу якоїсь правилки.

Я б сказав ще, що в склад глини багатьох фрагментів увіходить також і дуже дрібний пісок, а деякі з них мають ще й крупини білої глини (може, гіпсу), але ці фрагменти відходять найдалі від головного технічного прийому в орнаменті.

IV. Розполіг орнаменту на посуді. Перш за все необхідно зазначити, що орнаментом було вкрито, очевидно, весь посуд, починаючи від зрізу крайка горла й кінчаючи денцем. Дійсно, з чотирьох крайків три мають орнаментований зріз краю горла, далі все горло, починаючи від самого краю (табл. IX, рис. 4, №№ 113, 114, 124), а № 113—ще й на плечиках. Фрагмент № 115 (табл. IX, рис. 4) являє собою перехід від горла до плечиків, і на ньому теж є орнамент, що зліз уже й на боки. Є декілька фрагментів від нижньої частини боків №№ 87, 112 (табл. IX, рис. 4), які теж укриті орнаментом, і, нарешті, № 91 (табл. IX, рис. 5) являє собою шматочок плаского денця, який теж укрито орнаментом як на частині боку, що переходить у денце, так і саме денце. Таким чином, очевидно, не може бути сумніву в тому, що посуд орнаментувався цілком весь; лише № 196 (табл. IX, рис. 6) не має орнаменту на горлі; він починається тут з плечиків.

V. Розміри посуду. Звичайно, це питання можна вирішити лише більш-менш проблематично, бо фрагменти надзвичайно дрібні й не характерні, але все ж таки №№ 113 та 114 (табл. IX, рис. 4) дають для отвору горла по краю діаметр у 0,18 м., а № 139 (табл. IX, рис. 4)—приблизно 0,10 м. Фрагмент № 91 (табл. IX, рис. 5) дає діаметр у 0,07 м. для денця. Фрагмент № 112 (табл. IX, рис. 4), що являє собою, скоріше всього, вичеревок, дає діаметр у 0,195 м. Немає жодного фрагменту, який би давав хоча б приблизно височінь для посуду, лише № 139 (табл. IX, рис. 4) ніби то по своїй формі дає можливість припустити височінь у 0,09 м.

Таким чином, очевидно, посуд перш за все був і досить маленького розміру, і середнього. Про посуд більш-менш великого розміру ніби то говорити не доводиться.

VI. Форма. У цьому відношенні більш щасливо. Перш за все фрагменти №№ 113, 114 та 124, 139 (табл. IX, рис. 4) дають горло невеличке, височінню пересічно всього в 0,015 м., яке трохи одігнуто зовні. Зріз горла або рівний (табл. XI, рис. 2, № 114), або заокруглений (табл. XI, рис. 2, № 113). Крайок горла трохи потовщений і або опуклий (табл. IX, рис. 4, № 113, табл. XI, рис. 2, № 113), або косо зрізаний (табл. IX, рис. 4, № 114, табл. XI, рис. 2, № 114). Фрагмент же № 139 (табл. IX, рис. 4) дає трохи інше горло. Височінь горла теж 0,016 м., воно теж одігнуте зовні, але до краю не потовщене, а, навпаки, потоншене.

Шийки немає ніякої, і горло безпосередньо переходить під кутом у 145° у плечики, які трохи заокруглюються й досить похило (конічно) спускаються до денця, при чому боки, очевидно, бували досить високі.

Фрагмент № 113 (табл. IX, рис. 4) дає кут у 155° , а № 114 (табл. IX, рис. 4)—у 150° .

Нарешті, фрагмент № 91 (табл. IX, рис. 5, та табл. XI, рис. 2) дає пласке денце й перехід від боків до денця в 140° .

Є ще один фрагмент від горішньої частини № 196 (табл. IX, рис. 6, та табл. XI, рис. 6, № 196), що на горлі не має орнаменту, і саме горло

у нього потоншене, порівнюючи із стінками посуду, але в масі його трапляються прошарки білої глини, і орнамент його трохи відхиляється від характерного орнаменту цього посуду; тому я його й не хочу прилучати до загалу, хоч тимчасом своєю формою він цілком повторює форму фрагменту № 113 та № 139 і, таким чином, формою не виходить з цієї групи.

Таким чином, ми маємо посуд з коротеньким горлом, зріз якого або рівний, або округлий. Горло це потовщене (а в малих—потоншене) й або опукле зовні, або зрізане косо. Зараз же від горла відходять плечики під кутом приблизно в 150° , досить високі, а боки під кутом у 140° з'єднуються з пласким дном.

VII. Грубін стінок посуду. Зокрема додавати цифрові дані про грубін стінок я не буду, бо додаю перекрої в масштабі багатьох фрагментів; скажу лише, що пересічно ця грубін від 0,006 м. до 0,008 м., лише декілька фрагментів від малого посуду мають грубін у 0,004 м. Грубін одного фрагменту від дна в середині 0,009 м.

VIII. Орнамент. Техніку орнаменту цього посуду я б назвав «накольною»; вона полягала в тому, що якимсь гострим знаряддям, що мало трикутній кінець, наколювали глину, коли вона ще була м'якою.

У залежності від того, чи сильно натискували під час уколу, чи слабше, і одержувалося трикутне поглиблення, або глибше й ширше, або мілкіше й вузше. Тому й орнамент загалом треба розподілити на велико-накольний (табл. IX, рис. 4, №№ 116 та 123), середньо-накольний (табл. IX, рис. 4, №№ 111, 113, 117, 121, 122, 124) та дрібно-накольний (табл. IX, рис. 4, № 119). Під час наколювання знаряддя ставилося сторч до стінки посуду.

Велико-накольний орнамент є густо-розташований (табл. IX, рис. 4, № 116) та рідко-розташований (табл. IX, рис. 4, № 123); середньо-накольний теж густо-розташований (табл. IX, рис. 4, №№ 113, 117, 121, 122, 124) та рідко-розташований (табл. IX, рис. 4, № 111), а дрібно-накольний є лише рідко-розташований (табл. IX, рисунок 4, № 119).

Чотири фрагменти вкриває орнамент, надзвичайно подібний до вище-згаданих, але при тому він і цілком відокремлюється від нього своїм характером. Він теж накольний, але поглиблення мають форму клинків.

Ці клинки замість трикутників витиснулися тому, що знаряддя під час наколу ставилося не сторч, а сильно похило до стінки посуду.

Тут, я гадаю, можна відокремити середньо-густо-накольний (табл. IX, рис. 4, №№ 112 та 120, та табл. IX, рис. 5, № 87), середньо-рідко-накольний (табл. IX, рис. 4, № 115) та дрібно-рідко-накольний (табл. X, рис. 4, № 44, та табл. IX, рис. 4, №№ 118 та 139) орнамент.

Орнамент же наступних чотирьох фрагментів являє собою дальніший розвиток. Перед тим, як робити наколи, під легким натиском по стінці посуду проводилися лінії (іноді декілька), потім по цих лініях, але не сторч, а похило й боком (тоб-то знаряддя тримали сторч до цієї лінії),

робилися дрібні наколи, дуже густо розташовані (табл. IX, рис. 4, №№ 125а та 126, табл. IX, рис. 5, № 88, та табл. X, рис. 4, № 41), а може, карбик пересовувався по мокрій ще глині.

Є ще той же самий орнамент середньо-накольний, але поставлений похило до стінки посуду й саме так, що позадковий накол трохи налазив на накол передній, що змінює характер орнаменту. Представниками цього орнаменту будуть фрагменти № 114 (табл. IX, рис. 4) та № 91 (табл. IX, рис. 5).

Далі йдуть фрагменти № 136 та ще один (незафотографований) № 201 і № 46. У першому (табл. IX, рис. 4, № 136) ідуть поземно сім ліній, що оперезують посуд, а під ними рідко-дрібно-подовгувато-накольний орнамент (тоб-то знаряддя ставилося похило до стінки посуду).

У № 201 з'єднується рідко-середньо-накольний орнамент з тонко різаними лініями, що йдуть сторч до нього.

Нарешті, в № 46 (табл. X, рис. 4) маємо лише тонкі risks-насічки, що, на мій погляд, є не що інше, як дрібно-подовгувато-накольний орнамент.

Три фрагменти №№ 127, 128 та 129 (табл. IX, рис. 4) являють собою один тип орнаменту, який по формі вже цілком відокремлюється від вищезазначених, але по суті цілком з ними однаковий. Річ у тому лише, що тут, замість знаряддя з трикутньоподібним кінцем, прикладалося знаряддя, що мало перекрій сочевицевидний, при чому кінець його бував тупуватий (табл. IX, рис. 4, № 129) і гоструватий, — №№ 127 та 128 (табл. IX, рис. 4).

Нарешті, залишилося ще чотири фрагменти, орнамент яких уже з'єднує ці мушлеві купи з орнаментом посуду II культурного шару. Це фрагменти №№ 38 та 42 (табл. X, рис. 4) та №№ 195 та 197 (табл. IX, рис. 6). Цей орнамент уже треба визнати карбовим, бо він одержувався від притискування до стінки посуду якогось карбика, що мав форму пласко-опуклої сочевиці, при чому на його кінці було зроблено одну, дві, а іноді й три зазубини. Таким чином, карбик цей був зубчастий, відповідно з двома, трьома й, нарешті, чотирма зубчиками майже квадратної форми.

От цими типами власне й вичерпується техніка й орнамент мешканців цієї скелі часів мушлевих куп.

Тепер ще про орнаментальні мотиви. Я б зазначив, що вони надзвичайно прості, в цілому—примітивні. Це або окремі лінії з трикутньоподібних поглиблень, що оперезують посуд у різних місцях, або стежки з них же, що складаються з декількох (три, чотири, а також, очевидно, і більше) рівнобіжно розташованих ліній (табл. IX, рис. 4, №№ 113, 127, 112, 128, 139, 129, 115, 116, 125а, 123, 126, табл. X, рис. 4, №№ 38, 41, 42, 44, табл. IX, рис. 5, № 88, та табл. IX, рис. 6, № 197).

Іноді ці стежки йдуть під кутом (табл. IX, рис. 5, № 87, та табл. IX, рис. 4, № 122). На фрагменті № 118 (табл. IX, рис. 4) ці поглиблення розташовано якось півколом.

Нарешті, в № 136 (табл. IX, рис. 4) сім гладжених ліній оперезують посуд, а сторч до них, спускаючись рядками один біля другого, ідуть

сочевицевидні наколи, а в № 201 (табл. IX, рис. 6) оперезує посуд смуга з трьох ліній середньо-накольних поглиблень, до яких згори косувато зліва направо спускаються тоненькі рівнобіжні риси.

Окремо ще треба висловитись відносно фрагментів №№ 193, 196, 198 (табл. IX, рис. 6).

№ 196—це горішня частина краю, при чому форма крайка й боків цілком подібна з посудом цих куп. Укрито цей фрагмент і орнаментом, подібним до деяких фрагментів з куп, так званим сочевицевидним, з тупуватим кінцем, без зубчиків, але його розташовано в декільки рядків, що спускаються ліворуч косо. З лівого краю цей орнамент обмежується чотирма, а може, і більше (зламано) гладженими лініями. Усе це цілком приєднує його до загальної маси посуду мушлевих куп, але в склад глини його входять крупини білої глини чи гіпсу.

Також і на № 198 орнамент сочевицевидний, тонкий, але в склад глини його теж, крім кварцу, увиходять ще й крупини білої маси.

Що до № 193, то середню поверхню його оброблено зубчаткою, а на низовній є орнамент з дуже тонких рисок, які розташовано без усякого ладу.

До речі, ще треба зазначити, що орнамент фрагментів №№ 127, 128, 129 (табл. IX, рис. 4) нагадує вже шворковий орнамент; орнамент фрагментів №№ 125а та 126 (табл. IX, рис. 4) зубчастий (гребінчастий) і нагадує орнамент посуду культурного шару II цієї стації. На мою думку, цей гребінцевий орнамент і міг розвинути з цього згаданого орнаменту.

Орнамент, що прикрашував горло посуду, починався ще на зрізі і йшов одним рядком навколо нього; складався він з тих же поглиблень від наколів трикутньоподібних (табл. IX, рис. 4, № 114) та тонких сочевицевидних знарядь (табл. IX, рис. 4, № 113). Зовні поверхня горла вкривалася цим же типом орнаменту у вигляді рядків, які спускалися або похило (табл. IX, рис. 4, № 113), або сторч (табл. IX, рис. 4, № 114). Таким чином, орнамент цілком геометричний.

IX. Кісткові вироби. Лише в купі А знайдено одне шило, зроблене з розколотої подовж кістки тварини. Один кінець його загострено, але грубо, безумовно, шляхом шліхтування (табл. IX, рис. 5, № 96).

X. Кістки тварин, птиць та риб. У цих мушлевих купках знайдено й кістки тварин, птиць та риб, але, на великий жаль, я не фахівець їх визначити. Зразки кісток я своєчасно надіслав фахівцеві, але визначення їх ще й досі не одержав. Загалом у купках знайдено кісток небагато.

XI. Мушлі. Залишки мушлів, знайдених у цих купках, відносяться до *unio* та *paludina*, як визначив П. І. Луцький.

XII. Гальки. У всіх купках знайдено досить обкачаних водою гальок, іноді досить значної ваги (0,5 клм.). Ці гальки або округлі, або округло-подовгуваті. Досить значна кількість їх (багато їх і в культурному шарі II), на мій погляд, свідчить про те, що вони відігравали якусь роль в побуті неолітичних насельників цієї скелі.

Поверхні всіх залишків, що знайдені в цих купах, густо вкриті чимсь, ніби білувато-сіруватою іржею, а іноді, правда зрідка, вони носять на собі й сліди вогню.

Таким чином, треба визнати, що ці мушлеві купи є покидь від їжі перших мешканців скелі «Середній Стіг».

Зміст цих куп яскраво свідчить, що ці мешканці здобували собі їжу головним чином з Дніпра в вигляді мушлів *unio*, *paludina* та дрібної риби. Зрідка щастило здобувати й досить велику рибу,—про це свідчать знайдені кістки. У зв'язку з тим, що кісток тварин та птиць знайдено небагато, треба визнати, що мешканцям цієї скелі лише зрідка таланило здобути якусь тварину чи птицю. Звичайно для цього їм необхідно було переправлятися на берег, а скоріше всього на острів Хортицю, в той час як мушлі та риба водилися тут же й ніяких труднощів це мислівство собою не являло.

Мала кількість куп (4), надзвичайно малі їхні розміри, особливо грубінь, свідчать про те, що мешкало тут небагато людей, або що мешкали вони недовгий час.

Купа А дала найбільше залишків; тут знайдено кісткове шило, яких досить зустрічалось і в II культурному шарі. Як я вже й зазначив, у цій купі знайдено й орнамент у зародкові, подібний до орнаменту II культурного шару, але я все ж таки поки-що не міг би висловитись, що культурний шар II є наслідок продовження життя мешканців цієї скелі, які залишили мушлеві купи. До цього спокушає ще й безпосереднє налягання II шару на купу А. Але річ ось у чому... Усі купи ці лежать приблизно на одному рівні в нижньому шарі піску еолового походження. Якби ці купи поступово засипалися піском підчас мешкання тут людини, що залишив нам ці купи, то ми, безумовно, в нижньому шарі піску еолового походження знаходили б ті чи інші залишки побуту цієї людини, бо він тоді теж був би, інакше кажучи, культурним шаром, а тимчасом цього немає. Шар піску надзвичайно чистий у цілому й не має в собі ніяких культурних залишків, навіть навколо самих куп. Лише шар піску, що перебуває на горизонті, приблизно, основи мушлевих куп. навколо самих куп має чорнуватий колір. Це, на мій погляд, свідчить про те, що людина, очевидно, залишила цю скелю тоді, коли мушлеві купи видавалися над тодішньою загальною поверхнею стації.

Вітер після того, як людина залишила цю скелю, вкрив її мушлеві купи досить значної глибини шаром піску (0,20 м.), на поверхні якого й оселилися вже мешканці цієї скелі, що залишили нам культурний шар II.

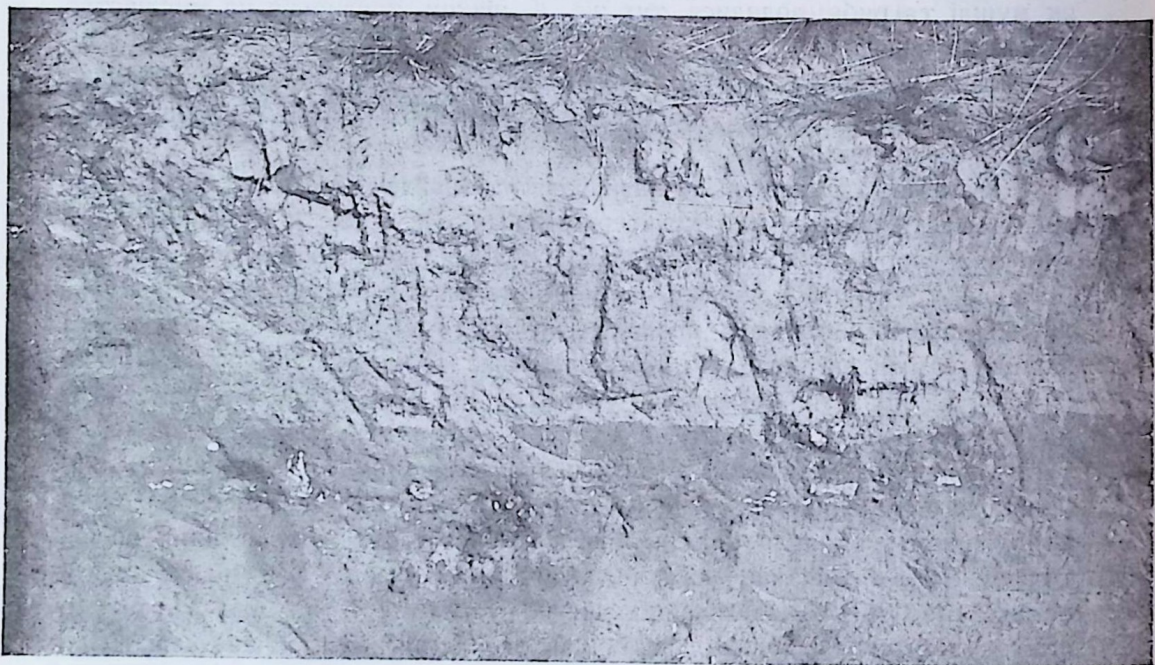
А така грубінь шару піску говорить за те, що ця людина, другий мешканець цієї скелі, прийшла сюди через деякий, досить значний час після того, як її залишила перша людина, бо вітрові, очевидно, довго довелося в ті часи попрацювати, щоб нанести сюди шар піску такої глибини.

Важко визнати, щоб мешканці мушлевих куп добровільно залишили цю скелю. Життя їх тут було, очевидно, гарним; але все ж треба думати, що

якісь несприятливі причини вижили їх відділя. А якщо це так, то можливо, що ці мешканці десь тут же недалеко й оселилися, зробили наступний крок у своїй культурі і потім знов оселилися на цій же таки скелі, бо культура шару II є ніби то продовження культурного шару I, але не безпосередньо. Для виявлення цього питання необхідно було б дослідити стацію, що міститься на острові Хортиці, а також і розвідати скелі «Середню», «Дурну» та «Сагайдачного».

II КУЛЬТУРНИЙ ШАР.

Другий культурний шар вкриває майже весь майданчик скелі (немає його лише понад самою скелею з північного боку) рівною грубінню.

Мал. 23.

Південно-західня частина його, як і горішня поверхня піску, зараз розташована майже цілком поземно, а до О та NO він похило спускається знову таки так, як і поверхня зараз горішнього шару піску.

Грубінь його майже скрізь однакова, лише по периферії трохи тонше й рівняється пересічно 0,15—0,20 м. Відокремлюється він серед шарів, що підстиляють та покривають його, своїм чорнуватим кольором. Ця чорнуватість є безумовно наслідок життя на ньому людини (мал. 23). У перекрої цей шар різко розподіляється на три частині: нижню, середню та горішню. Грубінь кожної з них майже однакова, пересічно

0,06—0,07 м. Горішня частина шару майже однакова з нижньою; як та, так і друга складаються з чорнуватого піску, фрагментів посуду, кре-

Мал. 24.

мінного начиння, зрідка кісток тварин, птахів та риб. Знайдено в них також гальки різної форми. У горішній частині шару ще було знайдено кам'яну клинувату сокиру та, очевидно, шліхтувальний камінь

з надзвичайно заглаженою однією поверхнею, а в нижній трапилися кісткові вироби.

Середня частина в цілому теж по змісту однакова з нижньою та горішньою, а в ній мається надзвичайна кількість кісток різних тварин, так що в перекрої вона видається суто кістковим шаром (мал. 24—найкраще його видно ліворуч).

Структура цього шару надзвичайно тверда, так що підчас розкопів його можна було лише з напруженням розбивати. Він одвалювався окремими шматками (грудками), і, щоб не проминути речей, довелося розбивати ці грудки, а потім ще й грудочки розминати руками. Це надзвичайно ускладняло роботу.

Цей шар таким чином починався від скелі на височині пересічно вже в 0,40 м. (звичайно на схилах нижче).

У SO частині цей шар, так як і мушлеву купу А, було розмито й оголено дощовими водами. Треба зазначити також, що кремені трапилися по всьому шару; неможна сказати, що в тій чи іншій частині їх було більше чи менше, але в деяких місцях вони більше скупчувалися. Особливо багато їх знайдено в розщілинах скель та на самих скелях, до яких цей шар притискувався або налягав (це вихід скелі посеред майданчика та його схили), а також і S край його. Але такі більш-менш кількісні зосередження бували й на схилі шару. Надзвичайне скупчення кісток тварин було знайдено в одному місці на О схилі, майже на самій периферії, а фрагментів посуду—на NO схилі, в тому місці, де було знайдено поховання № 1 (табл. VIII, рис. 1). Кісткові вироби траплялися і в нижній частині шару, але більше їх знайдено в середній (сутокістковому шарі), і жодного разу не було їх знайдено в горішній частині. Гальок найбільше було в середній частині, менше в нижній і дуже зрідка в горішній. Можна також ще зазначити, що в нижній та горішній частинах знайдено окремі розбиті (потрошені) кістки тварин, у той час як у середній—більш-менш великі частини щелепів з зубами, рогів, навіть один цілий череп (бракує передньої частини) собаки (*Canis palustris*).

Кісток риб було багато в нижній частині, в середній їх майже зовсім не було, а в горішній вони знов з'явилися. Жодної мушлі в цьому шарі не знайдено.

Зазначу ще, що в цей же шар урізувалися три поховання пізніших часів, про які буде сказано далі (табл. VIII, рис. 5).

Таким чином, склад цього шару надзвичайно яскраво свідчить про те, що один із періодів життя людини, яка залишила тут культурний шар II, у той момент, коли відкладалася його середня частина, був надзвичайно сприятливий у життєвому відношенні. Велика кількість кісток і різноманітність тварин, яким вони належать, свідчать безумовно про багату фауну околиць цієї скелі в ті часи й, очевидно, про надзвичайно сприятливі умови здобуття їх людиною. Мені здається, що я не

помилюся, якщо висловлюся, що цих тварин мешканець нашої скелі здобував головним чином на острові Хортиці, де полювання могло давати найкращий наслідок. Невелика територія острова, обмеженого зо всіх боків водою, давала можливість досить легко здобувати звірину.

Нижня частина шару, як і горішня, свідчить про недосить розкішне життя. Очевидно, в перші часи свого мешкання тут людина була ще переважно рибалкою, але мушлів вона вже безумовно не вживала, полювання все більше й більше ставало здобутнім; у середині—життя на цій скелі досягає свого апогея, а потім знов зразу спадає. Може, звір'я на острові дуже зменшилося, а може, і зовсім не стало, в зв'язку з надмірним його знищенням у період накоплення середньої частини шару. Може, нарешті, відсутність звір'я й примусила мешканців цієї скелі залишити її й шукати кращих місць для життя.

Є ще одне цікаве питання, чому то цей культурний шар не доходив (приблизно на 0,50 м.) до скелі, що обмежує цей майданчик з N боку. Я гадаю, що підчас їжі на цьому місці сиділи мешканці цієї скелі й, звичайно, відкидали обгризені кістки подалі від себе. Деякі з кісток падали недалеко, другі далі, а інші ще далі й, нарешті, скочувались по схилу, який тут був досить крутий з O та SO боків. Тому то, я гадаю, і знайдено було в одному місці тут надзвичайну скупченість кісток.

I. КРЕМЕНІ ¹⁾

Загалом кременів знайдено не досить багато, всього 423 примірники. З них 339 різних скалок, які не мають ретуши, та 84 ретушованих; з цих останніх 42 уламки, а останні цілі. Усе начиння невеликих розмірів — самий більший ніжочок має довжину в 0,10 м. (знайшов Г. Г. Мартенс і залишив у себе), наступний же за ним — 0,092 м., а вістря на стрілу, саме менше—0,016 м. Я б висловився, що все кременне начиння цієї стації загалом має середні розміри.

A. Відщепки (Lames).

1. Відщепок зі зрізаним косо й ретушованим краєм. Сторчові ребра теж ретушовано дрібно (табл. X, рис. 7, № 163; табл. XI, рис. 3, № 163; табл. XI, рис. 4, № 163).

2. Відщепок. Сторчові ребра ретушовано дрібно, горішня частина ретушню заокруглена (табл. X, рис. 7, № 158; табл. XI, рис. 3, № 158; табл. XI, рис. 4, № 158).

3. Відщепок. Грубою ретушню заокруглено лише горішню частину (табл. X, рис. 7, № 164; табл. XI, рис. 3, № 164, табл. XI, рис. 4, № 164).

4. Відщепок. Ретушована дрібно лише горішня половина лівого ребра (табл. X, рис. 7, № 165; табл. XI, рис. 3, № 165; табл. XI, рис. 4, № 165).

5. Відщепок. Грубою ретушню заокруглено горішню частину. Нижню частину відлаmano (табл. X, рис. 7, № 162; табл. XI, рис. 3, № 162; табл. XI, рис. 4, № 162).

¹⁾ Розміри всіх цих предметів я не буду тут подавати, бо даю фотографії та перекрої в масштабі.

6. Відщепок. Сторчові ребра ретушовано дуже дрібно. Горішню частину заокруглено грубою ретушшю. Нижню частину відламану (табл. X, рис. 7, № 159; табл. XI, рис. 3, № 159; рис. 4, табл. XI, № 159).

7. Відщепок. Ліве сторчове ребро ретушовано досить дрібно. Горішня частина рівно затуплена. Нижню частину відламану (табл. X, рис. 7, № 157; табл. XI, рис. 3, № 157; табл. XI, рис. 4, № 157).

8. Відщепок. Не ретушований (табл. X, рис. 7, № 160; табл. XI, рис. 3, № 160; табл. XI, рис. 4, № 160).

9. Відщепок. Горішню й нижню частини відламану. Сторчові ребра ретушовано круто (табл. X, рис. 7, № 189; табл. XI, рис. 3, № 189; табл. XI, рис. 4, № 189).

10—12. Відщепки. Неретушовані уламки.

Б. Скребачки (grattoirs). Сторчові з заокругленим нижнім робочим кінцем.

1—4. Сторчові скребачки. Нижнє ребро робоче. Спідня поверхня пласка—не ретушована. Усі ребра з боку горішньої поверхні ретушовано, при чому горбик, що виступає на горішній поверхні біля робочого, нижнього краю, згладжено ретушшю, яка піднімається частково навіть і на саму поверхню. №№ 151 та 156 мають на сторчових ребрах дуже круту ретуш, а № 154 та № 149 лише злегка підправлено дрібною ретушшю (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, №№ 149, 151, 154 та 156).

5—6. Сторчові скребачки. Нижнє ребро робоче. Спідня поверхня пласка, не ретушована. Усі ребра з боку горішньої поверхні ретушовано досить круто, особливо робочий кінець (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, №№ 153 та 178).

7—8. Сторчові скребачки. Нижнє ребро робоче. Спідня поверхня пласка, не ретушована. Нижче робоче ребро круто ретушоване. Сторчові ребра, так, як і горішнє, не ретушовані (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, №№ 150 та 152). № 150 брунатно-рожевого кольору.

9. Сторчова скребачка. Нижнє ребро робоче. Усі ребра ретушовано. Не ретушовано лише горішній кінець (пласка поверхня). На ребрах ретуш досить крута. Ретушовано також горішню, як і спідню поверхню, але дуже буйною ретушшю (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 155).

10—13. Уламки таких скребачок.

Б. Скребачки (grattoirs) поземні з заокругленим робочим кінцем.

1. Поземна скребачка. Заокруглена. Нижнє робоче ребро круто ретушоване, горішнє злегка підправлене ретушшю. З боку спідньої поверхні ретуши немає (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 175).

2. Поземна скребачка. Нижнє робоче ребро заокруглене й ретушоване досить круто, при чому з лівого краю ця ретуш навіть піднімається на горішню поверхню. Горішня частина цієї скребачки не ретушована. Спідня й горішня поверхні пласкі, не ретушовані (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 176).

3. Скребачка поземна. Нижнє робоче ребро опукле, ретушоване до-
сить круто. Горішнє ребро злегка лише підправлене, але переходить від
нижнього ребра до горішнього заокруглено ретушшю. З боку спідньої
поверхні ретуши немає (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 166).

4. Поземна скребачка. Робочими ребрами, очевидно, були й нижнє—
опукле й горішнє—рівне. Усі ребра вкрито дрібною ретушшю. З боку
спідньої поверхні ретуши немає (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та
4, № 168).

5—14. Уламки різних поземних скребачок.

Г. Сторчові скребачки (grattoris), з косим нижнім робочим кінцем.

1. Сторчова скребачка, всі ребра якої ретушовано круто, при чому
нижній робочий кінець ретушшю зрізано косо. З боку спідньої поверхні
ретуши немає (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 173).

2. Сторчова скребачка. Нижнє робоче ребро крутою ретушшю зрі-
зано навскосок. Бокові ребра заретушовано злегка. Горішнє ребро зо-
всім не ретушовано. З боку спідньої поверхні ретуши немає (табл. X,
рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 170).

3. Сторчова скребачка. Нижнє ребро, робоче, крутою ретушшю зрі-
зано навскосок. Бокові ребра й горішнє теж ретушовані круто. З боку
спідньої поверхні ретуши немає.

4. Сторчова скребачка. Нижнє робоче ребро крутою ретушшю зрі-
зано дуже навскосок. Бокові ребра й горішнє вкрито також ретушшю
(табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 169).

5. Сторчова скребачка. Нижнє ребро, робоче, крутою ретушшю зрі-
зано трохи навскосок тим, що заокруглено лівого кута. Бокові ребра й
горішнє вкрито такою ж ретушшю (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3
та 4, № 174).

6. Сторчова скребачка. Нижнє ребро, робоче, крутою ретушшю зрі-
зано дуже навскосок. Ліве ребро, так як і горішнє, не ретушовані,
праве ретушовано дуже дрібно. З боку спідньої поверхні не ретушовано.

Д. Вістря на стріли (fleches).

1—6. Вістря на стріли трикутньоподібні, з трохи опуклими боковими
ребрами, внизу мають увігнутість, чому кінці трохи одвисають. Ретушо-
вані гарно зі всіх боків, при чому ребра зазублені, а також ретушовано й
поверхні, як горішню, так і спідню (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4,
№№ 181, 182, 183, 184, 187, 188).

7. Таке ж вістря на стрілу, але всі ребра лише злегка ретушовано
з боку обох поверхней, у той час як самі поверхні не ретушовано
(табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 180).

8. Вістря на стрілу такої ж форми, ретушоване зі всіх боків, але
нижнє ребро не увігнуте, а злегка опукле (табл. X, рис. 7, табл. XI,
рис. 3 та 4, №№ 185 та 186).

9. Вістря на стрілу зроблене з плаского відщепка. Лише бокові ребра злегка ретушовано з боку горішньої поверхні (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 179) досить круто.

10. Вістря на стрілу. Теж трикутноподібне, але з дуже опуклою й одвислою вниз нижньою частиною. Зо всіх боків ретушоване досить буйно (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 190).

11—12. Уламки таких же вістрів на стріли.

Е. Вістря (pointes).

1. Вістря ретушоване зі всіх боків. Саме вістря вгорі трохи ретушю загнуто ліворуч. З боку спідньої поверхні ретуши немає (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 141).

2. Вістря ретушоване зо всіх боків, крім нижнього ребра (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 142). З боку спідньої поверхні не ретушоване.

3. Вістря теж ретушоване зо всіх боків, крім нижнього ребра. З боку спідньої поверхні не ретушоване (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 143).

4. Вістря ретушоване зо всіх боків, крім нижнього ребра. З боку спідньої поверхні праве ребро теж частково підправлене ретушню (табл. X, рис. 7, та табл. XI, рис. 3 та 4, № 147).

5—6. Вістря ретушовані зо всіх боків, крім нижнього ребра. Ретуш крута. Горішня поверхня до нижнього ребра косо зрізана (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4 №№ 146 та 148).

7—22. Уламки.

Ж. Ножі.

1. Ніж ретушований зо всіх боків досить круто. З боку спідньої поверхні ретуши немає (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 144).

2. Ніж теж ретушований зо всіх боків гарною ретушню. Перекрій поземний-трапецевидний. Довжина 0,10 м., ширина 0,02 м., грубінь 0,0075 м. З боку спідньої поверхні ретуши немає. (Знайшов Г. Г. Мартенс і залишив у своїй збірці).

З. Вістря на списи.

1. Вістря на спис з обробленими боковими ребрами. Низ одламано. З боку спідньої поверхні не ретушоване (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 145).

І. Глянцювальник (?).

1. Шматок кременю, в якому ретушовано як бокові ребра, так і обидві поверхні. Нижню частину відламано. Поверхні й сами ребра дуже зашліхтовані, заглажені, чому я й гадаю, що це був глянцювальник. Може, ним і заглянцьовували поверхню посуду, про що річ буде нижче (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 161).

К. Невідомого призначення.

1. Ніби то уламок списика, в якому ретушовано всі боки й обидві поверхні. Нижню частину, очевидно, одламано (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 167).

2. Шматок кременю, ретушований по правому та нижньому ребрам (табл. X, рис. 7, табл. XI, рис. 3 та 4, № 177).

Л. Скалки.

1—339. Різні скалки неретушовані, безформні. Деякі надзвичайно малі й тонкі. Грубінь деяких не більша міліметра.

II. КАМ'ЯНІ СОКИРИ.

1. У горішній частині II шару, трохи вище за поховання № 2 та до S, знайдено кам'яну клинувату сокиру (табл. XI, рис. 5). Вона зі всіх боків надзвичайно гарно одшліхтована, а лезо дуже гостре. Довжиною вона 0,115 м., завширшки вгорі—0,0275, посередині—0,06 м. і лезо—0,045 м. Завглубшки посередині—0,03 м. Угорі основа її являє собою овал, як сказав, дуже правильний; поперечний перекрій дає теж овал, а сторчковий перекрій дає клин з гострим кінцем унизу та трохи опуклими боками, які до горішньої основи помалу сходяться в середину. Колір горотвору має сіро-зеленуватий (серпантин?).

2. З цієї ж таки стації у Г. Г. Мартенса є теж уламок леза, але, як сказав, скоріше від вислобушної сокирки. Колір горотвору теж сіро-зеленуватий (у збірці Г. Г. Мартенса).

III. ШЛІХТУВАЛЬНИК.

1. Шматок невеликий горотвору (прибл. 0,10 м.) з дуже гладенькою й рівною однією поверхнею, безумовно обробленою. Форма площі чотирьохкутня з заокругленими боками.

2. Теж шматок горотвору зі злегка обробленою поверхнею. Нагадує сторчковий розтиральник.

Перший знайдено теж у горішній частині II шару, недалеко від клинуватої сокирки, а другий—серед кісток у середній частині II шару на схилі до NO.

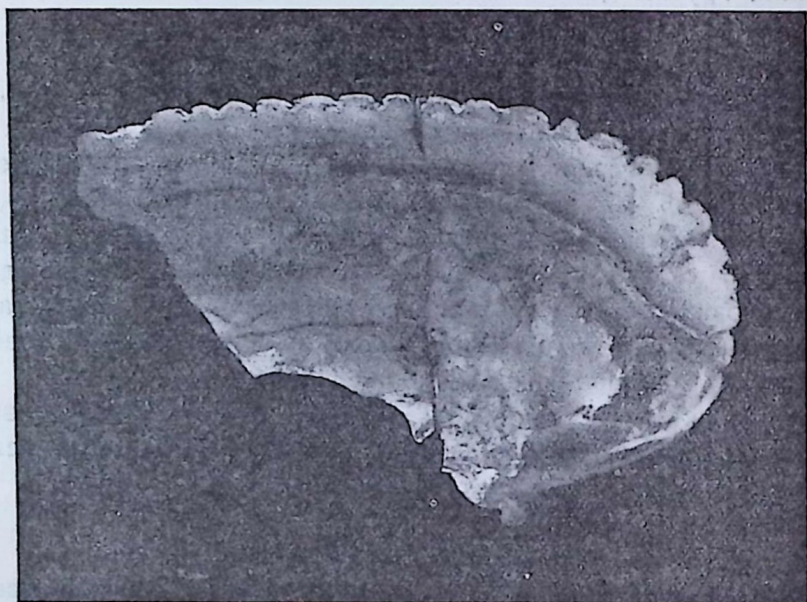
IV. КАРБ, ЗРОБЛЕНИЙ З МУШЛІ UNIO.

1. Якраз у тому місці, де культурний шар II налягає безпосередньо на мушлеву купу (шар I) A, навіть, як сказав, уже в самій горішній поверхні цієї купи, знайдено частину ствірки мушлі unio, по опуклому краю якої зроблено зазубинки (мал. 25—збільшено в 1,5 разів). Ще й зараз залишилося 21 зубчик та 20 поглиблень між ними. Відтиск цього карбу на милі дав «гребінчастий» орнамент (рис. 26—збільш. в 1,5 разів, та табл. IX, рис. 5—зменшено в 3 рази), надзвичайно подібний до орнаменту, що вкриває посуд II культурного шару. Я гадаю,

що ввесь цей «гребінчастий» орнамент на посуді й зроблено таким карбом з мушлі. Порівняти хоча б з орнаментом фрагменту № 5 (табл. X, рис. 2).

V. ПОСУД.

Як я вже зазначив, фрагменти від посуду знайдено по всіх частинах культурного шару II, і я б сказав, що неможна було примітити в тій або іншій його частині більшої чи меншої скупченості. Фрагменти траплялися скрізь, лише в одному місці, в горішній частині шару, недалеко від поховання № 1 (далі), трохи до SO від нього, було знайдено в одному

Мал. 25.

місці досить значну кількість фрагментів. Тут пощастило знайти й декільки фрагментів від одного посуду, які дали можливість його реставрувати майже наполовину. Тут спостерігалось цікаве явище: фрагменти цього посуду лежали один на другому, при чому в той час, як горішній лежав зовнішньою поверхнею догори, нижній—середньою, а між ними чорнуватий пісок шару II. Таким чином, очевидно, розбитий цей посуд було покинуто на поверхні стації. Він деякий час лежав, і вітер засипав його частково піском (нижні фрагменти), далі горішню частину посуду було роздушено, і фрагменти ці налягли на нижні (що вже були вкриті піском), і знову все це було засипано. Серед фрагментів знайдено багато крайків, боків та інших частин посуду, але донець знайдено лише чотири, та декільки ще фрагментів, що, очевидно, відносяться теж до донець. Ці фрагменти, а також і половина згаданого посуду, цілком дають уявлення про форму посуду, а також і відносно його розмірів.

А. Склад глини, з якої зроблено посуд, та техніка виробу.

Перш за все необхідно зазначити, що до складу глини входять товчені мушлі, які від сильного обпалу цілком перепалені й перетворилися в білувату, а іноді й сірувату масу. Це головна ознака, яка характеризує весь посуд другого шару (II). Ці шматочки мушлів маються по всій масі глини посуду, але є й такі, в масі яких мушлі знаходимо не скрізь: у деяких місцях їх бракує. Це видно у фрагментах №№ 23, 32, 35, 34 та 29 (табл. X, рис. 4) та № 68 (табл. X, рис. 1). Є також один фрагмент, який у глиняній масі зовсім не має мушлів, а замість них домішано дрібненьких кварцових крупин № 25 (табл. X, рис. 4). Усі інші мають у своїй глиняній масі мушлі—№№ 1—18 (табл. X, рис. 2),

Мал. 26.

19—22, 24, 26—28, 30—31, 33, 36—46 (табл. X, рис. 4), 47—64 (табл. X, рис. 3), 65—67, 69—82 (табл. X, рис. 1), 83—86 (табл. IX, рис. 5), 125, 134—138 (табл. IX, рис. 4). Я, звичайно, одібрав лише частину фрагментів для обробки, але все це можна загалом також визначити і для всієї маси фрагментів посуду, знайдених у культурному шарі II.

Коли замішували глиняну масу, то до неї домішували ще й товчених мушлів. Я пояснюю той факт, що іноді в деяких місцях у глині мушлів немає, тим, що в даному разі масу було погано розмішано, і мушлі в частину її просто не попали. Ця домішка мушлів, звичайно, мала відому підставу, і додавалося її з технічних міркувань. Я тут зверну ще увагу на те, що в останні часи в нас на півдні цей посуд з домішкою мушлів у складі глини все більше й більше починає відокремлюватися з загальної маси посуду й ніби то набирає значіння якоїсь окремої, ще невідомої у нас, культури (Усатіва, Тираспільщина). На зломі глина шарувата. в цих наверстуваннях гарно видно перепалені мушлі вкраплинами в шарі.

Колір глини на зломі різноманітний: у більшості це чорний, в якому є білі мушлеві залишки, а також сірий з тими ж мушлями, лише №№ 63 та 64 (табл. X, рис. 3), № 4 (табл. X, рис. 2) та № 34 (табл. X, рис. 4) мають колір глини жовтуватий з тими ж білими вкраплинами від мушлів. Я гадаю, що цей колір залежав не виключно від більшої чи меншої сили обпалу, а, очевидно, і від складу самої глини, а також і від того, чи зразу вогонь охоплював посуд, чи поступово.

Зовнішня поверхня різнокольорова, є сіра № 1,86 (табл. X, рис. 2; табл. IX, рис. 5), сіро-жовта № 63 (табл. X, рис. 3), № 84 (табл. IX, рис. 5), жовтувата № 49 (табл. X, рис. 3), червонувата № 23 (табл. X, рис. 4), № 54 (табл. X, рис. 3), яскраво-сіра № 61 (табл. X, рис. 3), брунатна № 27 (табл. X, рис. 4) та чорнувата № 70 (табл. X, рис. 1). Колір зовнішньої поверхні, я гадаю, залежить від тих же причин. Про це свідчить ніби то ще й те, що червонувата та жовтувата зовнішня поверхня однаково просякає в масу глини, так як і сіра та сірувата, ба навіть і чорна.

Усі вони тонким прошарком укривають середню масу стінок.

Те ж саме можна сказати й відносно середньої поверхні.

Деякий посуд на середній поверхні має бороздки від загладжування зубчаткою, як от №№ 34, 35, 36 (зразки табл. X, рис. 4), № 84 (табл. IX, рис. 5), але це загладжування робилося, очевидно, не завжди, не як правило, бо багато фрагментів цих слідів не мають. Як на доказ цього, можна вказати на два фрагменти від денець із залишками й частини боків № 84 та 85 (табл. IX, рис. 5). Якраз на № 84 ці бороздки є, а на № 85 їх зовсім немає.

Поверхня загалом шорсткувато-матова, але на деяких фрагментах вона заглянцовано-блискуча. Це особливо видно на одному фрагменті від посуду, який поталанило реставрувати. Виникає питання, чи це глянцеування було загальним правилом чи випадковістю; вирішити це на мій погляд, неможливо, але глянець на деяких фрагментах від цього посуду (табл. X, рис. 5) дає можливість припустити, що цей глянець міг зникнути підчас лежання фрагментів у землі. На цю думку наводить і дуже загладжена поверхня посуду загалом. Я хотів би бачити в кремені № 161 (табл. X, рис. 7) якраз отакий глянцеувальник.

Грубінь стінок посуду надзвичайно різноманітна й коливається між 0,012 м. та 0,003 м., звичайно, в залежності від більшого чи меншого розміру посуду.

Фрагменти дають дуже глухий відгук, коли по них ударяти; коли ж узяти в руку, то відчувається ніби то якась вогкість, до язика липнуть, воду вбирають сильно.

Обпал необхідно визнати достатнім, але безумовно обпалювали на відкритому вогні. Вогонь міг бути зразу сильним, і тоді посуд червонів, а коли вогонь поступово охоплював посуд, тоді він, очевидно, залишався сірим. Залежить від цього й різниця в кольорі зовнішньої поверхні, а частково й серединні маси глини стінок посуду.

У цьому ж таки шарі знайдено й три фрагменти від посуду зовсім іншого складу й техніки, це №№ 93, 94 (табл. IX, рис. 5) та № 194 (табл. IX, рис. 6), які глину мають жовто-червонувату, гарно відмулену, із вкрапленнями білої глини; їх я відношу до посуду Трипільської культури і про них я висловлюсь далі. Деякий посуд має такий вигляд який ніби то, наводить на думку, що його зроблено вже при допомозі якоїсь правилки напр. (мал. 27).

Рис. 27.

Б. Розполіг орнаменту по поверхні посуду.

Орнамент іноді починається ще на середній (унутрішній) поверхні горла № 60 (табл. X, рис. 3), правда—зрідка (є лише з десяток фрагментів).

У більшості він укриває зріз краю горла (рис. 5, табл. X), спускається по самому краю горла—№ 53 (табл. X, рис. 3) та № 65 (табл. X, рис. 1), оперезує горішню частину горла—(зразки) №№ 47, 52, 54, 61 (табл. X, рис. 3). Жодного фрагменту немає, щоб орнамент укривав усю зовнішню поверхню горла. Далі орнамент починається по основі горла, оперезує її, тоб-то в тому місці, де горло з'єднується з плечиками, спускаючись

іноді пишною бахромою по цих плечиках—№№ 62, 63, 49 (табл. X, рис. 3) та 70 (табл. X, рис. 1) та рис. 5 (табл. X). Нижче цього місця орнаменту не буває.

Орнамент буває або в одному з цих місць (№№ 65, 66, 67, 69 та інші), або ж укриває всі ці місця зразу—№ 70 (табл. X, рис. 1, та рис. 5, табл. X).

В. Розміри посуду.

Це питання в достатній мірі можна розв'язати, тому що знайдено досить крайків горла, вичеревків і, нарешті, донець із досить значними залишками від боків, а особливо ще й тому, що поталанило реставрувати частину одного посуду.

Діаметр горла посуду дуже різноманітний. Найбільший діаметр у 0,30 м. дає фрагмент № 65 (табл. X, рис. 1), далі в 0,24 м. дає один незафотографований шматок, у 0,15 м.—реставрований посуд (мал. 27), в 0,11 м.—фрагмент № 81 (табл. X, рис. 1) і, нарешті, в 0,06 м.—фрагмент № 68 (табл. X, рис. 1).

Найбільший діаметр вичеревку дає фрагмент № 63 (табл. X, рис. 3)—в 0,48 м.; фрагмент № 12 (табл. X, рис. 2)—в 0,25 м. (мал. 27), 0,17 м. і, нарешті, № 125 (табл. IX, рис. 4)—в 0,07 м. Загальна височінь (мал. 26)—0,19 м.

Усі ці розміри говорять за те, що посуд був і досить значної величини, але такий посуд зустрічався зрідка, найбільше фрагментів знайдено від посуду середнього розміру типу мал. 27 і небагато фрагментів знайдено дуже малого посуду, представником якого являється № 125 (табл. IX, рис. 4), для якого височінь приблизно можна визнати в 0,06 м.

Г. Форма посуду.

Про форму посуду багато говорити не доводиться, її зразок ми бачимо на мал. 26. Це досить гарний посуд, який має горло, що по височині займає приблизно $\frac{1}{4}$ всього посуду; воно або рівне, сторчове (зрідка), або з трохи опуклою зовнішньою поверхнею й одвернуте під кутом пересічно в 150° і в місці з'єднання основи горла з плечиками боків сильно перетягнуте. Далі йдуть досить опуклі плечики, які теж дорівнюють приблизно $\frac{1}{4}$ всієї височини посуду й переходять у теж опуклі боки, що майже конічно спускаються униз і закінчуються яйцевидним потовщеним (округлим) денцем (табл. XI, рис. 2, №№ 83 та 84). У зв'язку з тим, що знайдено лише яйцевидні денця, необхідно визнати, що весь посуд II шару мав яйцевидне денце, а не пласке (табл. IX, рис. 5, №№ 83, 84, 85, 86).

Форму горла можна бачити з перекроїв, що подані на табл. XI рис. 1; табл. XI, рис. 2. Відтіля ж таки можна бачити й кути переходу від горла до плечиків, по тих фрагментах горла, які мають і залишки плечиків №№ 13, 49, 51, 54, 75, 76 та інші. Найбільшу височінь горла

має фрагмент № 49 (табл. X, рис. 3)—0,066 м.; № 70 (табл. X, рис. 1)—0,05 м., № 55 (табл. X, рис. 3)—0,027 м., № 68 (табл. 10, рис. 1)—0,017 м. і, нарешті, № 30 (табл. X, рис. 4)—0,005 м., але в цьому останньому горло сильно одвернуто зовні.

Крайки горла іноді зрізано косо, похило до середини посуду, іноді рівно, а іноді вони й заокруглені.

Два фрагменти мають скрізні дірочки—№№ 79 та 80 (табл. X, рис. 1), які зроблено вже безумовно після того, як посуд було цілком уже виготовлено, як б сказав, уже підчас його використання, бо ці дірочки зруйнували частину орнаменту в цьому місці, і їх зроблено не тоді, коли глина ще була м'яка, а вже просвердлено в твердій, обпаленій глині недосить акуратно, при чому на фрагменті № 80 ця дірка конічно звужується.

Д. Техніка й мотиви орнаменту.

Щодо самої техніки орнаментатії, то як її визнав виключно карбовою, тоб-то до орнаментатії вживалося особливого карбу, який притискувався до м'якої ще глини й залишав після цього на ній той чи інший відтиск. Навіть орнамент на фрагменті № 134 (табл. IX, рис. 4) зроблено теж не шляхом різьби, а карбом.

Увесь орнамент цього посуду можна розділити на два типи: перший—це так званий «гребінчастий» (я б сказав—«пунктирний»), а другий—це так званий «гусеничний» (я б сказав, «псевдо-шворковий»); власне кажучи, цими двома типами й вичерпується весь орнамент цього посуду.

Перший орнамент—«гребінчастий»—зв'язується ще й з орнаментом з дугастих рисок, які є теж наслідок карбування, а не різьби (табл. X, рис. 4, №№ 27, 23 та інші).

Я гадаю, що не помилюся, якщо визнаю, що весь орнамент цього типу зроблено такими зазубленими мушлями, яку було знайдено в тому місці цього шару, де він налягав безпосередньо на мушлеву купу А (табл. X, рис. 6, № 100). На мал. 27 зафотографовано відтиск цієї мушлі у збільшеному вигляді, а на табл. IX, рис. 5, той же таки відтиск бачимо в зменшеному вигляді. Слід, що залишає ця мушля, цілком тотожний до орнаменту будь-якого фрагменту, що вкритий «гребінчастим» орнаментом, особливо № 5 (табл. X, рис. 2).

Не помилюся, здається, також, якщо визнаю, що й ті дугасті не-пунктирні риси, що доповнюють у мотиві «гребінчастий» орнамент, теж зроблено натиском краю мушлі, але гострої, не зазубленої.

Таким чином, техніка всього гребінчастого орнаменту зводиться до карбу з мушлі, зазубленої та незазубленої, яка притискувалася до м'якої ще глини.

Якщо ми гарно придивимося до цього орнаменту, то ми побачимо, що весь він складається з таких окремих, досить коротеньких карбів, що з них складено також і оперезуючі рядки (сліди кінців попередніх

карбів завжди видно між позадковими), тоб-то оперезуючі рядки складаються з окремих натисків таким карбом, що витискувався по-слідовно.

Притискування якогось такого ж карбу, але не зубчастого, я вбачаю й в орнаменті фрагменту № 134 (табл. IX, рис. 4).

Є лише шість фрагментів, що вкриті накольним орнаментом, який ніби то посуд II шару зв'язує з посудом мушлевих куп,—це фрагменти №№ 34 та 40 (табл. X, рис. 4), №№ 55 та 58 (табл. X, рис. 3) та №№ 137 та 140 (табл. IX, рис. 4). (На великий жаль, № 34 зафотографовано із спіднього боку (я зв'язку з обробною зубчаткою), і орнаменту його на фотографії не видно. Та це, на мій погляд, і зрозуміло, бо накольний орнамент звичайно є прототип карбового.

Другий карбовий орнамент—«гусеничний»—траплявся значно рідше, ніж «гребінчастий», і найбільше в горішній частині шару. У нижній частині II шару його зовсім не було знайдено. Це ніби то говорить про те, що цей карб в орнаментациї мешканців скелі «Середній Стіг», які залишили нам II культурний шар, з'являється пізніше за «гребінчастий».

Самого карбу «гусеничного» не знайдено, тому розгадати його важко, і можна висловлюватись про нього лише проблематично.

У всякому разі багато фрагментів свідчать про те, що цей карб був невеличкий, усього, може, 0,015 м., а іноді—0,022 м., як це видно, наприклад, з фрагменту №№ 49, 63 та 61 (табл. X, рис. 3), де його покладено надзвичайно неакуратно, або, може, це було зроблено й навмисне в художньому відношенні. У тому ж разі, коли цей карбик акуратно й по-слідовно клали один за другим, малася цілком рівна, безперервна стежка «гусеничного» орнаменту.

Цей карб мав то більші (табл. X, рис. 3, № 49), то менші зарізки по ширині (табл. X, рис. 3, № 51), і в залежності від цього й мався орнамент то густіший, то частіший; крім того, в залежності від сили тиску карбом, він упивався глибоко в масу глини (табл. X, рис. 3, № 63), чи налягав поверхово (табл. X, рис. 3, № 61).

Я забув ще сказати це й відносно «гребінчастого» орнаменту. Там також зубці бували то дрібні, то буйні; в залежності від цього, звичайно, і орнамент бував то дрібний (табл. X, рис. 2, № 1), то буйний (табл. X, рис. 2, № 4). У залежності від натискування, орнамент то впивався в масу глини й утворював лінію з поглибленнями вниз (табл. X, рис. 4, № 20), то давав лише рядок ямочок з неглибоким відтиском на глині і самого тіла штампу (табл. X, рис. 2, № 12).

Що-до мотивів орнаменту, то я б назвав їх досить одноманітними, бо всі вони складаються виключно з простолінійного орнаменту, але в той же таки час і досить різноманітними, бо везерунок їх складається з значної кількості елементів.

Гребінчастий орнамент іноді вкриває середню поверхню біля краю горла мережкою у вигляді рівнобіжних рядків, які йдуть од правої руки наліво.

Ці мережки бувають різної ширини, починаючи від 0,007 м. й до 0,02 м., при чому їхня ширина не залежить від височини горла, тоб-то іноді буває, що горло високе, а мережка якраз вузька, а на низькому горлі іноді зустрічається досить широка мережка.

Чотири фрагменти мають на середній поверхні горла орнамент гребінчастий—це №№ 50, 56, 59 (табл. X, рис. 3) та № 77 (табл. X, рис. 1), але № 50 на зовнішній поверхні вкрито негребінчастим орнаментом, а гусеничним. Це безумовно говорить за те, що обидва ці види орнаменту існували одночасно. Буває й навпаки, що на зовнішній поверхні орнамент гребінчастий, а на середній—гусеничний (табл. X, рис. 1, № 74).

Гребінчастий орнамент далі дуже часто вкриває зріз краю горла мережкою через увесь зріз у вигляді теж косих рівнобіжних рядків. Дуже мало фрагментів, які по зрізу горла не мають орнаменту. Іноді зріз укрито таким же орнаментом, але не гребінчастим, а просто рядками з косих рівнобіжних витиснутих рисок (табл. X, рис. 3, №№ 52, 54, 57, табл. X, рис. 1, №№ 71 та 78).

По зовнішній поверхні краю горла іноді йде мережка з майже прямих рядків карбу, який мав всього два зубчики (табл. X, рис. 3, № 53), далі ці рядки стають більш косими, а зубців додається (табл. X, рис. 1, № 65), ще далі—ці рядки знизу обмежуються ще й оперезуючою прямою лінією (табл. X, рис. 3, №№ 56 та 59; табл. X, рис. 1, №№ 71 та 77), а іноді й ламаною (табл. X, рис. 1, № 81).

У цьому ж місці також, замість гребінчастого карбу, риси зроблено незазубленою мушлею й обмежено оперезуючою лінією гребінчастою (табл. X, рис. 3, №№ 52 та 54).

По тому ж таки краю іноді йдуть дві рівнобіжні (іноді не зовсім) лінії, що оперезують усе горло (табл. X, рис. 1, № 75 та 78), або між ними ще прокладено чи сторчові риси мушлею без зазубинок (табл. X, рис. 3, № 57), чи гребінчасті (табл. X, рис. 1, № 66).

До таких мережок ще додається внизу ламана гребінчаста лінія (табл. X, рис. 1, №№ 67 та 80).

Далі йдуть три рівнобіжні оперезуючі гребінчасті лінії (табл. X, рис. 2, № 7, та табл. X, рис. 1, №№ 73 та 82), або ще додається внизу мережка з косих рядків гребінчастих рисок (табл. X, рис. 1, № 72).

Нарешті, посеред горла, по зовнішній поверхні, йде зигзаговидна мережка з багатьох рівнобіжних гребінчастих ліній (табл. X, рис. 1, № 70).

Є ще один фрагмент від горла (табл. X, рис. 1, № 69), на поверхні якого, зараз же під краєм, розташовано гребінчасту оперезуючу лінію; нижче, на віддаленні 0,03 м. від неї, йде друга така лінія, а між ними простір заповнено трикутниками, розташованими вершиною догори, а основа лежить на нижній лінії. Боки цього трикутника складено так, як і основу, з двох рівнобіжних гребінчастих ліній, а вся площа трикутника заштрихована поземно п'ятьма гребінчастими лініями.

Нижче на горлі, як я це вже й зазначив, орнаменту не буває, лише по самій базі горла іноді йде гребінчаста оперезуюча лінія (малюнок 27).

Плечики майже завжди вкриті орнаментом, який іноді спускається й далі на боки.

Тут ми перш за все побачимо декільки рівнобіжних ліній, що оперезують посуд (табл. X, рис. 2, № 17); далі до них ще додаються рядки косих рисок (табл. X, рис. 2, №№ 2 та 15), а іноді ще й їх унизу обмежує така ж оперезуюча лінія (табл. X, рис. 2, № 6). Замість коротких, косих рисок іноді оточує ці лінії ламана лінія (табл. X, рис. 2, №№ 1, 9, 12), а також декілька таких ламаних ліній (табл. X, рис. 2, №№ 3, 4, 14, 18).

Окремо ще треба зупинитися на № 125 (табл. IX, рис. 4), на поверхні якого нанесено дуже дрібненький орнамент з таких же оперезуючих ліній, але знизу їх обмежує теж ламана лінія, але іншого вигляду.

Фрагмент № 70 (табл. X, рис. 1) дає ще інший мотив цього ж орнаменту у вигляді ламаних ліній.

Далі йдуть різні вже більш-менш складні мережки. Угорі мережка із сторчових зігнутих відтисків мушлею без зазубинок, знизу обмежена оперезуючою гребінчастою лінією, ще нижче така ж ламана лінія, під нею знов сторчові риси, які вже внизу обмежують теж гребінчастою оперезуючою лінією (табл. X, рис. 4, № 22); іноді після горішнього ряду рисок ідуть косі рядки гребінчастих ліній (табл. X, рис. 4, № 29), або між двома рядками зігнутих сторчових рисок, зроблених мушлею без зазубинок, ідуть дві оперезуючі рівнобіжні гребінчасті лінії (табл. X, рис. 4, № 20). Під цими двома оперезуючими лініями також бувають косі рядки рисок, а ще нижче—й ламана лінія (табл. X, рис. 4, № 24), або дуги, заповнені рядками тих же косих рисок (табл. X, рис. 2, №№ 5 та 10).

Замість двох цих оперезуючих ліній середніх буває три (табл. X, рис. 4, №№ 19, 21, 27, 28, та мал. 27), а іноді й більше (табл. X, рис. 4, №№ 23 та 30).

Окремо стоїть фрагмент № 31 (табл. X, рис. 4); на ньому й зігнуті риси зроблено гребінчастим орнаментом. Цей факт ще більше мене запевнює в тому, що цей орнамент зроблено зубчастою мушлею.

Орнамент, що вкриває фрагменти №№ 32, 37 (табл. X, рис. 4) та 132 (табл. IX, рис. 4), відноситься до того ж таки відтиску незазубленою мушлею у вигляді мережки із зігнутих, ба навіть і прямуватих рисок. До того ж таки типу відноситься й орнамент фрагменту № 134 (табл. IX, рис. 4), зроблений також притискуванням якогось штампу, а не різаний. Так що він, на мій погляд, не виходить із загальної маси як мотивів орнаменту, так і техніки; а що це так, то про це свідчить також і оперезуюча гребінчаста лінія, що оточує цей орнамент знизу.

Фрагмент № 58 (табл. X, рис. 3) масою й мотивом орнаменту теж відноситься до цього посуду, але орнамент на ньому накольний, тоб-то він різниться технікою.

Три фрагменти, №№ 34, 137 та 140 (табл. IX, рис. 4), вкриті наколь-ним орнаментом у вигляді рядків сочевицевидних (№ 34) та більш округ-лих (№№ 137 та 140) поглиблень, а також і рядками оперезуючих різних ліній, але масою вони з'єднуються з посудом II шару.

Сюди ж, очевидно, треба додати ще й фрагмент № 33 (табл. X, рис. 4), на поверхні якого орнамент покладено у вигляді фестону гребін-частою мушлею.

Тепер, раніш, ніж перейти до гусеничного орнаменту, я спинюся на фрагментах №№ 26 та 25 (табл. X, рис. 4). № 26 укрито дуже 'рідким гребінчастим орнаментом, який уже досить нагадує в цілому орнамент гусеничний і, треба думати, зроблений уже не мушлею, а якимсь більш грубим карбом, бо мушля такої широчини дати не може. Цей фрагмент відокремлюється також і мотивом орнаменту. Між трьома горішніми гре-бінчастими оперезуючими лініями та однією такою ж нижньою міститься п'ять рядків сторчових рисок.

Карб, яким нанесено орнамент на № 25, мав дуже маленькі зубчики, при чому їх по два було густо розташовано, а між другими двома був більший простір. Цей орнамент теж уже нагадує гусеничний. Мотив орна-менту цього фрагменту найбільш складний. Він складається з двох опере-зуючих мережок з гребінчастих рядків, нижче йде одна оперезуюча лінія, а під нею ламана, ще нижче—знов оперезуюча лінія й, нарешті, ще нижче—знов мережка із сторчових рядків гребінчастих.

Гусеничний орнамент починається теж на середній поверхні (деяких фрагментів) горла, іноді у вигляді просто косих рядків (табл. X, рис. 3, № 48), іноді ці рядки ще обмежує внизу пряма оперезуюча лінія (табл. X, рис. 3, № 60), або ламана (табл. X, рис. 1, № 74). Цікаво також, що на зовнішній поверхні цього фрагменту нанесено гребінчастий орнамент.

По обрізу краю горла нанесено теж косими рядками орнамент або гребінчастий (табл. X, рис. 3, №№ 50 та 61), або гусеничний (табл. X, рис. 3, №№ 47 та 51).

Як уже я зазначив вище, цей орнамент теж укриває горішню ча-стину зовнішньої поверхні горла, при чому перш за все його розташовано у вигляді косих рядків, оточених унизу ламаною лінією (табл. X, рис. 3, №№ 47, 48 та 60), далі йдуть три рівнобіжно-оперезуючі лінії (табл. X, рис. 3, № 49), потім—чотири (таб. X, рис. 3, № 50), іноді дві оперезуючі та одна ламана, що обмежує знизу (табл. X, рис. 3, № 51). На фрагменті № 61 (табл. X, рис. 3) по краю горла йде мережка з косих рядків, під ними оперезуюча лінія, далі знов мережка з косих рядків і, нарешті, внизу обмежено це все ще однією оперезуючою лінією.

Далі орнамент появляється на базі горла і спускається на плечики у вигляді декількох оперезуючих ліній (табл. X, рис. 2, № 13, та табл. X, рис. 4, № 40); іноді внизу ці лінії обмежуються ламаною лінією (табл. X, рис. 2, №№ 8, 11, 16; табл. X, рис. 4, № 38; табл. IX, рис. 4, № 138, та табл. X, рис. 3, № 63).

Є також орнамент, що вгорі складається мережкою із сторчових витиснутих рисок; далі нижче йдуть сім оперезуючих ліній і, нарешті, внизу обмежується такою ж мережкою, як і вгорі (табл. X, рис. 3, № 62). На фрагменті № 64 (табл. X, рис. 3) ми бачимо мережку з косих рядків коротких ліній, під ними оперезуючу поземно лінію й, нарешті, внизу вже—хвилясту лінію, яка в даному разі є наслідок, треба думати, розвитку ламаної лінії.

На цьому й закінчується, власне кажучи, орнамент посуду II культурного шару. Звичайно, може, серед маси фрагментів ще знайдуться деякі характерні відміни, але у всякому разі все головне я розглянув у цьому оглядові.

Є ще два фрагменти №№ 131 та 133 (табл. IX, рис. 4), які було знайдено в II шарі, але, на мій погляд, їх необхідно виключити із складу посуду цього шару, бо вони мають зовсім інший склад глини й орнамент, цілком відмінний від загального характеру цього посуду, а, може, їх ще можна буде розгадати в порівнянні з залишками інших стацій цього типу.

VI. ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПОСУД.

У культурному шарі II знайдено також три фрагменти від посуду, які я вважаю за можливе віднести до посуду трипільської культури.

Як я вже вище зазначив, у цьому мене впевнює склад їх глини, техніка виробу, а також частково й форма горла. Ці фрагменти занотовано за №№ 93 та 94 (табл. IX, рис. 5; табл. XI, рис. 2 та № 194; табл. IX, рис. 6). Фрагмент № 94 являє собою край горла, при чому в перекрої він дає фігуру, надзвичайно характерну для трипільського посуду (табл. XI, рис. 2, № 94). Два з цих фрагментів №№ 93 та 194 знайдено якраз над центром мушлевої купи А, разом з невеличким кремінцем, але, безумовно, в II шарі, а фрагмент № 94 знайдено теж у II шарі, але вже в другому місці, між похованням № 2 та мушлевою купою А₃. Ця знахідка не єдина. Знахідки трипільського посуду сумісно з посудом, до складу глини якого входять товчені мушлі, занотовано в нас на півдні в Усатівській стації, біля Одеси, та в Парканській групі, на Тираспільщині.

VII. КІСТКОВІ ВИРОБИ.

У II культурному шарі знайдено 13 шил, зроблених з кісток різних тварин, та один рибальський гачок. Їхні вістря, безумовно, заточено на шліхтувальному камені, при чому іноді надзвичайно майстерно, так що вони й зараз гострі, як металеві. Для того, щоб зробити таке шило, брали потрошену (табл. IX, рис. 5, №№ 110, 103, 104, 99, 98, 102, 108, 106, 109), а іноді й цілу (табл. IX, рис. 5, №№ 95, 97, 101) невеличку й тонкувату товарячу кістку й один її край шліхтуванням загострювали. Деякі з шил, як от, наприклад, №№ 101, 97 та 103 (табл. IX, рис. 5), унизу мають природне поширення, що давало можливість більш міцно тримати

в руці це знаряддя підчас роботи. Зовсім цілі й зараз шила №№ 95, 98, 99, 103, 101, 110 (табл. IX, рис. 5), №№ 97, 102 та 106 (табл. IX, рис. 5) мають зламаними кінці вістрів, а в №№ 104, 108, 109, 102 одламано нижню частину. Власне кажучи, №№ 108 та 106—це незначні уламки шил.

Окремо треба висловитися ще відносно № 107: його зроблено з якоїсь круглястої кістки, так що вона в поземному перекрої має коло, але всередині вона не пуста, а суцільна. Деякі вістря мають надзвичайно гострі кінці (табл. IX, рис. 5, №№ 95, 97, 101, 98, 99, 110, 108, 106, 107), інші—не такі гострі (табл. IX, рис. 5, №№ 104, 102, 109), а одне № 103 (табл. IX, рис. 5) має дуже грубе трикутної форми вістря. Таким знаряддям, на мій погляд, можна було витискувати орнамент посуду І шару (мушлеві купи).

Знайдено тут також один кістковий рибальський гачок. На великий жаль, його з обох боків зламано (табл. IX, рис. 5, № 105). На фотографії я домалював ті частини його, яких зараз бракує. Ця форма гачків досить відома в неоліті Західн. Європи.

VIII. КІСТКИ ТВАРИН, РИБ ТА ПТИЦЬ.

Різноманітність знайдених кісток свідчить про досить багату на відміни фауну тих часів у цій місцевості. Тут траплялося досить рогів різних кіз, зубів різних тварин, декільки потрощених щелепів коня, биків та, очевидно, свині. Зібрано досить копитних кісток, сугавів та окремих цілих кісток. Вивчення цього матеріалу, безумовно, дасть цікаві дані. Зразки деяких кісток я надіслав для визначення проф. О. О. Бравнерові (Одеса), але, на великий жаль, він зараз остільки перевантажений працею, що не мав можливості їх визначити. Лише череп собаки, який був знайдений у кістковому середньому шарі, проф. Бравнер визначив. Цей череп належить собаці *canis palustris*; проф. Бравнер також говорить, що це свійська собака дуже культурного типу, по всіх видимостях доросла самка типу шпіців¹⁾. Звичайно, лише систематичне вивчення всього матеріалу в цілому може дати більш-менш цікаві висновки, а тому я вважаю недоцільним висловлювати зараз навіть будь-які передбачення. Кістки майже всі потрощено вздовж, а великі—також ще й упоперек. Ніяких слідів вогню вони на собі не відбивають.

Кістки риб знайдено й дрібних порід, і великих; це, головним чином, різні позвонки з залишками ребер. Зрідка траплялися й кістки птиць, але невеликих. Усі ці кістки теж чекають на визначення.

IX. ГАЛЬКИ.

У II культурному шарі знайдено також досить викачених водою гальок. Це пересічно невеличкі шматки гнейсів та гранітів. Присутність їх я гадаю можливим пояснити тим, що людина використовувала їх до

¹⁾ За визначення цього черепа проф. О. О. Бравнерові висловлюю щире подяку.

того, щоб трошити кістки; ті ж, що знайдено в мушлевих купах, могли служити для розбивання ствірок мушлів, а також і трощення кісток тварин.

Мал. 28.

Х. У горішньому піщовому шарі, що вкриває своєю грубінню II шар, знайдено 3 поховання (табл. VIII, рис. 1 та 5).

ПОХОВАННЯ № 1

(табл. VIII, рис. 1 та 5).

Знайдено його в NO частині майданчика, майже у самого низу схила. Воно лежало в горішньому шарі піску, але на II культурному шарі, навіть трохи в нього врізувалося. Зараз же під цим похованням було знайдено фрагмент посуду, орнаментований гребінчастим орнаментом. Це поховання було розкидане. Знайдено лише покришку від черепа та кістку руки (малюнок 28). Я визнаю це поховання впускним уже в горішній шар піску в більш пізні часи. Розкидане воно тому, що лежало на самому схилі, де пісок часто могли здувати вітри.

ПОХОВАННЯ № 2

(табл. VIII, рис. 1 та 5).

Це поховання знайдено трохи вище до SW від поховання № 1. Кістяк лежав у неглибокій овальній ямці, яку було зроблено в II культурному шарі, головою до W, ногами до O, простягнуто.

Руки було покладено китицями сумісно на животі. Черепа, хребців, плечових кісток правої руки, ключиць та лопаток зовсім не було. Біля цього кістяка знайдено фрагмент чорного простого посуду, з глянцевою трохи, як зовнішньою, так і середньою, поверхнею, на якій в одному місці поземно посаджено гульку (табл. IX, рис. 6, № 192; табл. XI, рис. 6, № 192), що посередині має невеличку увігнутість. Посуд цей зроблено ще теж без ганчарського кола. Маса суцільна—матово-чорна. Поверхня сірувата. Воду майже не вбирає, до язика не липне. Дзвін досить гарний. Це поховання також більш пізнє й впускне.

ПОХОВАННЯ № 3

(табл. VIII, рис. 1 та 5).

Ще трохи вище, в тому ж таки напрямкові, знайдено третє таке поховання. Воно теж лежало в овальній неглибокій ямці, що була викопана в II культурному шарі. Лежало воно на спині, простягнуто, головою до W, ногами до O. Руки теж китицями сумісно покладено на животі (мал. 29). Усієї горішньої частини кісток не вистачало.

Біля нього знайдено два фрагменти від такого ж посуду, як і біля № 2, але один з них орнаментовано гоструватим наліпленням валиком, що оперезує горло (табл. IX, рис. 6, № 191, та табл. XI, рис. 6, № 191), а другий фрагмент орнаментовано гладженими різними рівнобіжними бороздками, досить широкими (табл. X, рис. 4, № 43). З лівого боку поховання, біля плечової кістки руки, знайдено було ще й залізного ножа зі стрижнем.

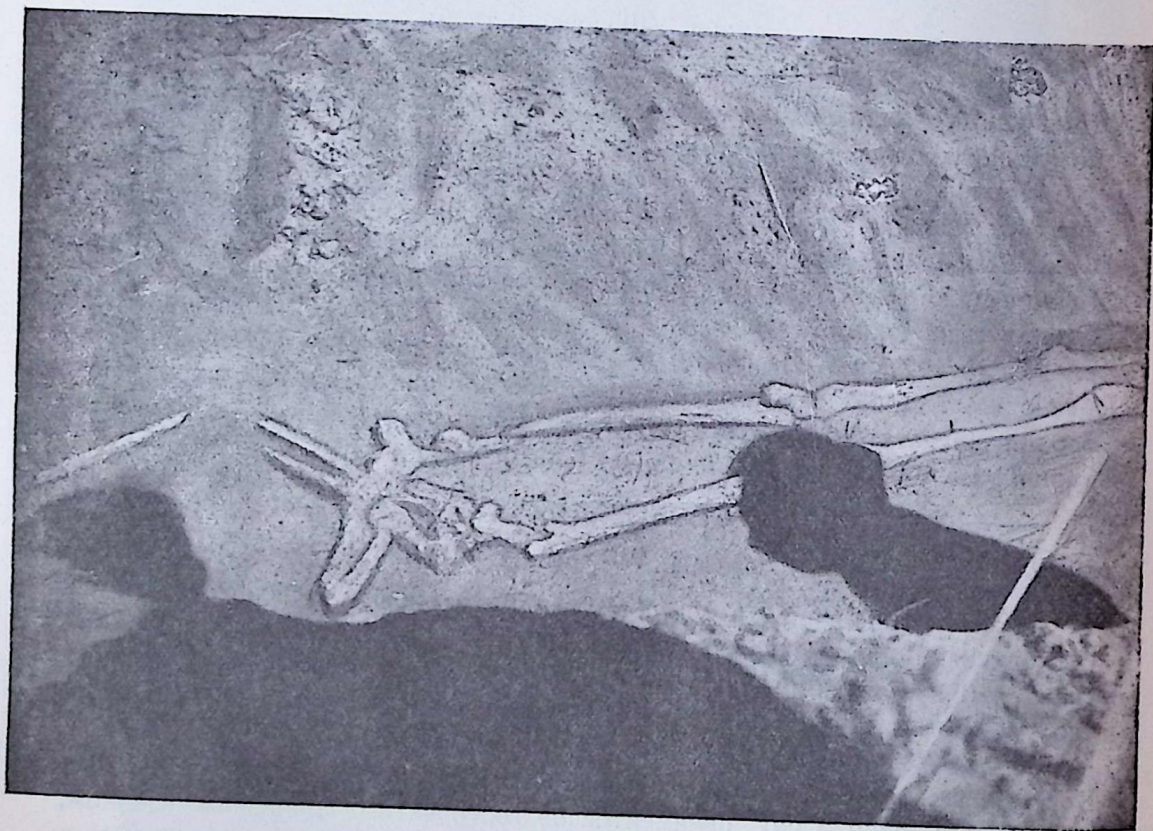
Таким чином, усі ці 3 поховання необхідно визнати впускними в горішній пісок, так що вони трохи врізувалися і в культурний шар II. Безумовно, це більш пізні поховання вже залізної, треба думати, все ж таки старої доби (посуд).

ХІ. ВОГНИЩЕ.

У S частині майданчика, в горішньому піску, на глибині приблизно 0,30 м. від поверхні, знайдено вогнище, що мало фігуру в основі кола. Грубінь цього вогнища 0,08 м.—0,10 м. (табл. VIII, рис. 1 ж., та табл. VIII, рис. 3 ж). Розміри його приблизно 0,80 м. $\times$ 0,70 м. Складалося воно з попелу та дерев'яних вугликів. У ньому знайдено також і фрагменти червоного посуду, зробленого вже на ганчарському колі (певно, татарські).

ХІІ. РІЗНІ ЧЕРЕПКИ.

У тому ж таки горішньому шарі піску випадково в різних місцях знайдено декільки фрагментів від посуду, представниками яких можна назвати №№ 130 та 135 (табл. IX, рис. 4).

Мал. 29.

На поверхні цієї скелі знайдено також і фрагмент посуду з селища землянок ХІ, з хвилястим орнаментом. Це може говорити про те, що мешканці цих землянок теж відвідували цю скелю, якщо його випадково сюди не занесено в Сільш пізні часи (№ 202).

Оце і все, що торкається так або інакше цієї неолітичної стації і скелі загалом. Можна ще додати, що загалом різних культурних залиш-

ків знайдено не так багато, порівнюючи з грубінню самих культурних шарів, особливо другого. Очевидно, на цій скелі мешкало небагато людей, та це й зрозуміло, бо, звичайно, така невеличка площа могла вмістити лише, може, одну яку-небудь сім'ю, але тоді необхідно визнати, що вона мешкала тут досить довгий час.

Надзвичайно цікаве явище спостерігалось в знахідках цієї стації, а саме, що пласкоденним посудом мешканці цієї скелі користувалися раніш, ніж круглоденним. Очевидно, що круглоденність посуду ще не говорить за його відносну стародавність навіть в неоліті і що якраз на цій стації мешканці виробляли раніш пласкоденний посуд, у вже потім, пізніше перейшли до виробу круглоденного.

У цьому відношенні більше вказівок дає розполіг орнаменту по поверхні посуду. У найраніші часи мушлевих куп людність укривала орнаментом усю поверхню посуду, навіть і саме денце, а пізніше площа орнаменту на посуді зменшується.

Відвідавши в Дніпропетровському Красвий музей, я передивився збірки неолітичних стацій з Потьомкінського саду та Стрільчої Скелі (Волоське), але орнамент посуду Стрільчої Скелі, так, як і техніка, стоять далеко від стації «Середнього Стогу», лише в збірці з Потьомкінського саду трапляється дуже зрідка гребінчастий орнамент, близький до зразків із «Середнього Стогу». У цілому між цими трьома стаціями є внутрішній зв'язок, що помічаю особливо у формі. Є ніби то деякі вказівки на аналогію посуду мушлевих куп цієї стації з посудом таких же куп Київських (садиби № 59 та № 61 по Кирилівській вулиці). Вивчення цього питання я й ставлю собі зараз завданням.

Що до техніки розкопу цієї стації, то я перш за все обрізав її стежкою в 1,00 м. завширшки з SO, O та NO боку й, таким чином, виявив культурні шари цілком.

Далі я знімав нашарування теж стежкою в 2,00 м. у напрямкові по ширині з NO до SW, піднімаючись ввесь час по схилу горішньої поверхні піску.

Перш за все вибирився горішній порожній шар піску, далі розбиралася горішня частина II культурного шару, потім середня (кісткова) й, нарешті, нижня. Після цього вибирився порожній середній шар піску й виявлялися мушлеві купи, які й розбиралися окремо; нарешті, вже вибирився й нижній шар порожнього піску.

Частина невеличка цієї стації (прибл. 5,00—6,00 м. кв.) залишилася нерозкопаною з південного боку, не обслідувано також і щілини в скелях та різні маленькі майданчики цієї скелі. Необхідно було поспішати, бо закінчувався термін мого перебування на Дніпрельстані. Але, звичайно, ця частина стації нового нічого дати не може, тим більше, що культурний шар II у цьому місці став уже дуже тонким, в кращому випадкові тут можна знайти ще декільки кременів та фрагментів посуду.

Х (табл. I—план).

Приблизно на віддаленні 100 м. від Головної Контори Дніпрельстану, до NNO, на поверхні землі видно каміння у вигляді кола, діаметром у 3,00 м. Через це каміння зараз проходить шлях до с. Кічкасу. У зв'язку з тим, що я розкопав також кам'яне коло XII, яке було могилою з корченим похованням, треба думати, що й це коло є також могила. Не розкопано.

XI (табл. I—план).

СЕЛИЩЕ З ЗЕМЛЯНОК.

Між скелями «Велика» та «Багатир» скелястий берег Дніпра зразу піднімається круто до W, а далі вже більш відлого ще піднімається до W та N, і, нарешті, саме в тому місці, де розташовано могильника I, утворюється ніби то майданчик з майже поземною поверхнею, яка далі знов відлого піднімається до N і потім загублюється вже серед степу.

От у тому місці берега, де гнейсові скелі заховуються в піскуватий ґрунт, і знайдено округлі, а частково й еліпсоподібні, замулені землю, ямки різного розміру, пересічно від 4,00 м. до 10,00 м. у діаметрі (табл. XII—план та рис. 30 — місце розташування селища). Усі ці ямки мають у середині, западину приблизно глибиною до 0,50 м. Звичайно, є й глибші, і менші западини, а деякі ямки мають ще й бугрик по периферії, але мало примітний.

На ці ямки звернув увагу ще Г. Г. Мартенс і показав мені їх, але, звичайно, не розкопуючи нічого; чогось певного про них неможна було сказати, бо цей тип археологічних пам'яток ще невідомий. По ярах, що розташовані тут серед цього селища, я знаходив фрагменти посуду, вже зробленого на ганчарському колі й орнаментованого оперезуючою хвилястою, різаною лінією або рівнобіжними лініями.

Я заніс на план усі ці ямочки й взявся до розкопу могильника I. Але в той час, коли я наносив їх на план, площу землі, що спускалася від цих ямок до Дніпра, вже знімали грабарі. Коли їх роботи було досить поглиблено в ґрунт, то стали виявлятися попелясті місця з культурними залишками, якісь спорудження, що мали сильно обпалену поверхню червонуватого кольору, і деякі окремі речі, як от: фрагменти скляних обручок, залізні стрижні, кістки тварин і т. і.

Тоді я зрозумів, що ці залишки, очевидно, є долівки таких ям, які було знайдено й трохи вище. Коли я заносив їх на план, то грабарі вже зняли горішній ґрунт, і я не міг їх уже примітити.

Тоді я став досліджувати зруйновані землянки й виявив, що ці обпалені поверхні, очевидно, були очагами й що всі ці ями є не що інше, як житла людини. Усього таких ям я зафіксував 57, рахуючи й ті, що грабарі вже встигли зруйнувати.

Сказати, щоб ці ями було розташовано планово, здається, неможна, але все ж таки можна нарахувати чотири рядки їх, правда, неправильні,

що піднімаються від берега Дніпра. Іноді також спостерігається скупченість цих ямок, особливо понад ярами, що йдуть тут майже сторч до Дніпра.

Усі ці землянки займають досить значну площу, приблизно десятин на п'ять. Розташовано їх одна від другої на різному віддаленні, яке коливається між 2,00 м. та 50,00 м., а між рядками віддалення лише пересічно й приблизно можна визначити в 15,00—20,00 м.

Це селище з S починається від яру, що проходить біля скелі «Багатир» і обмежується з N боку яром, який іде біля скелі «Велика», при чому чотири землянки розташовано вже й за цим яром. Посеред селища проходить такий же яр, понад яким теж розташовано землянки.

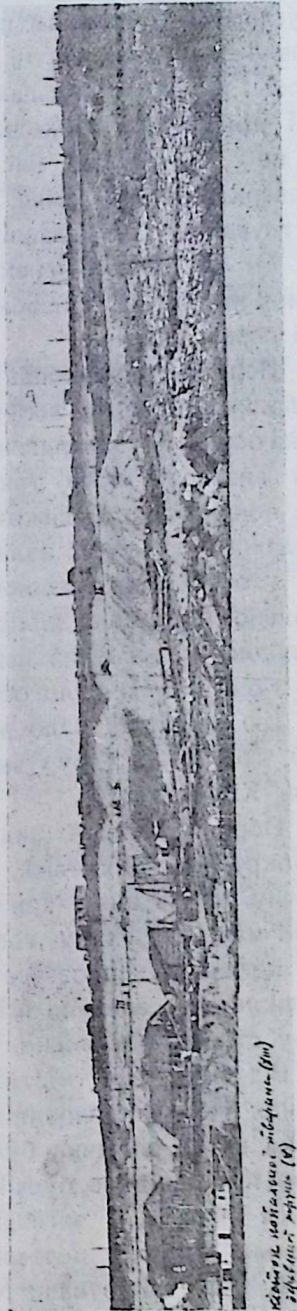
Для розкопу я вибрав землянку № 20 лише тому, що передбачалося ще здіяти землю грабарями далі, і вона увіходила в той рядок, що був найближчий до виїмки грабарської. (Ці земляні роботи потім було припинено).

Невідомість цього типу пам'яток, звичайно, викликала питання про техніку самого розкопу. Необхідно було обмислити, як найкраще виявити конструкцію цих будів.

Обміркувавши це питання, я вирішив перш за все перерізати обережно яму навхрест траншеями, щоб виявити її обрізи, а як, що пощастить, то й долівки. Після цього малося обережно вибирати всю землю з середини ями шарами, слідкуючи за обрізами.

Але через піскуватий ґрунт, що вкриває всю цю місцевість, звичайно, обрізів горішньої частини будови виявити не поталанило, лише в ґрунті з жовтого льосу, що тут підстиляє горішній піскуватий ґрунт, можна було цілком виявити обрізи нижньої частини землянки. Та й взагалі горішніх обрізів тут знайти, на мій погляд, не пощастить з ось якої причини.

Коли мешканці цих будів покинули селище, дощові води, збігаючи по схилу, заливали ці ями, руйнували горішні піскуваті обрізи й заму-

Мал. 30.

Кінець софитової підлоги (м)
заливний ґрунт (л)

лювали саму яму. Грунт, що падав униз, прикривав собою нижні льосові обрізи й заповнював усе більше й більше яму, периферія якої угорі все більше заокруглювалася, не дивлячись на те, що землянки мали чотирьохкутню форму. Тому то на поверхні ці ями зараз і визначаються округлим або овальним поглибленням, а внизу, в льосі, цілком гарно виявляються чотирьохкутні обрізи. Звичайно, в цих процесах брав участь також і вітер. Як це далі буде видно, в товщі землі, що заповнює яму, іноді доводиться знаходити окремі фрагменти посуду, кістки та інше. Усе це є, безумовно, наслідок роботи дощових вод, які занесли їх сюди з поверхні землі. Земля, що заповнює ці ями, має шарувате поземне верствування, що є наслідок роботи води.

От це мене й переконує в тому, що шукати горішні обрізи цих землянок річ зайва, і необхідно припустити, що вони були однакові з нижніми своєю формою.

Першою я розкопав № 20 (табл. XII—план та рис. 1—1). Технічний прийом розкопу, використаний мною, справдив своє призначення: нижні бокові обрізи було виявлено легко, так само, як і обріз задньої стінки, при чому виявлено було також і місце долівки й глибину (1,20 м.), на якій вона починалася. Долівкою служив уже жовтий піскуватий льос, в якому траплялися культурні залишки.

У землі, що заповнювала яму, в горішніх шарах нічого не було знайдено, а глибше знайдено декілька фрагментів від посуду (типу цих же землянок) та залізний цвяшок.

Коли землю було остаточно вибрано, то виявилася така картина.

Цю землянку було розташовано на відлогому схилі, що мав ухил до О, тоб-то до яру, який тут же проходить, спускаючись до Дніпра (табл. XII—план).

Обріз західньої задньої стінки був трохи увігнутий до середини із заокругленими кутами, які безпосередньо переходили в бокові стінки—північну та південну, при чому N була майже рівна, а S приблизно в середині мала невелику гострувату увігнутість. Північна стінка в О куті мала неглибоку подовгувату ямку, від якої починалась О стінка, що й ішла приблизно до середини всієї ширини землянки, а далі її не було аж до S обрізу стінки. (Очевидно, тут був вихід до О).

Від ямки, що містилася в NO куті, вздовж східньої стінки йшов рівчачок теж до половини всієї стінки, тоб-то відповідав обрізові стінки. Долівка цього рівчачка була на одному рівні із загальною долівкою землянки й, безумовно, була її продовженням. До W від цього рівчачка піднімається очажок у вигляді зрізаного конусу, який в основі має майже правильне коло й перемичкою з'єднується безпосередньо з N стінкою. Тоб-то, коли вирізували N бік землянки, то в цьому місці обійшли обрізом очажок і, обкруглявши його, знов підійшли до тієї ж таки стінки. Загалом, інакше кажучи, коли вирізували долівку землянки, то навмисне залишили грунт для бази очага (табл. XIII—план та перекрої по АВ та CD)

Далі на цю базу ще було навальковано шар глини, трохи увігнутий до середини, який надзвичайно був перепалений (безумовно, від вогню, що на цьому місці розкладавали). Таких шарів на очажку знайдено три, що послідовно налягали один на другий. Безумовно, коли поверхня нижнього шару вже не відповідала своєму призначенню, робили другу, а далі й третю.

Усі ці поверхні були досить загладжені й мали чорнуватий колір, у той час як самий шар був червоного кольору й мав вигляд цегли.

Розмір горішньої поверхні дорівнював 1,00 м., а нижньої основи очага—відповідно більший. Височінь усього очага 0,50 м., і якось він був трохи похилий до W, тоб-то поверхня його була не поземна, а утворювала деякий кут з долівкою землянки, ухилиючись до середини цієї останньої. Таким чином, цей очажок містився в NO куті землянки, недалеко від виходу.

Понад південною стінкою землянки, в долівці, знайдено вісім, різної величини та форми, ямок, в яких лежали потрошені кістки тварин, птиць та риб, попіл та одне глиняне пряслице.

Навколо очага, на долівці, теж знайдено різні потрошені кістки тварин, птиць та риб, а також і крупини дерев'яного вугілля.

Приблизно серед землянки, на долівці знайдено одну глиняну полив'яну підвіску (намисто), а трохи далі до SW—залізну платівку з дірочками. В О частині знайдено шматок точильного бруска.

Тут же траплялися також і фрагменти від посуду.

Розмір цієї землянки був 4,00 м. × 4,00 м. Глибина, на якій розташовано долівку понад задньою стінкою, була 2,00 м. відносно поверхні в цьому місці землі. По схилу вона відповідно зменшується і сходиться на рівень. На долівці знайдено маленькі купки рибної луски, яка ще не встигла перетліти.

Чудно те, що ніяких залишків від даху не знайдено, ніби то його й зовсім не було. Дійсно, якби дах був, скажімо, хоча б і очеретовий, що лежав би на дерев'яних перекладах, то у випадку, коли б цей дах упав у середину землянки, то його залишки було б знайдено у вигляді зотлілих шматків дерева, але й сліду його не було знайдено.

Якби цей дах згорів, то його залишки теж знайшлися б у вигляді шматків вугілля, а такого теж не було. Ті крупини вугілля, що їх було знайдено на долівці землянки біля очага, на мій погляд, вважати за залишки даху неможна: дуже вже вони дрібні,—це скоріше залишки вогнища з очага, що падали на долівку.

Структура даху ніби то більше виявляється із землянки № 21, до якої ми зараз і перейдемо.

Землянка № 21 (табл. XII—план, табл. XIV—план, перекрої по АВ та СД). Цю землянку розташовано поруч з № 20 на віддаленні 4,00 м до SO. Загалом своєю формою вона подібна до № 20, лише її стінки вже цілком рівні й задню повернуто до NNW, а передню—до SSO, тоб-то до Дніпра; в цей бік, треба думати, був і вихід.

NOO стінка була коротша, тому SSO йде не під прямим кутом. Задня стінка має довжини 4,30 м., так само, як і ліва бокова, а права— лише 4,00 м. Долівку понад задньою стінкою розташовано на глибині 1,70 м. від поверхні землі, а далі по схилу вона сходить на нівець.

Цю землянку теж вирзано було під горку, праворуч від входу, і тут міститься рівчачок, а за ним до середини землянки піднімався очажок, але вже овальної форми як в основі, так і на поверхні, у вигляді теж конічно зрізаного стовпика.

Цікаво тут ще й те, що базу цього очажка було трохи підвальковано глиною, бо база з жовтого льосу, очевидно, була низька. І от, коли підвальковували базу цього очажка, то глину набивали до самого обрізу стінки, який тут уже був з піскуватого ґрунту (табл. XIV.—перекрій по АВ).

Підчас розкопів оцей обріз і виявився надзвичайно яскраво, а це свідчить про те, що обрізи стінок і в горішньому, піскуватому ґрунті цілком відповідали обрізам нижнім у жовтому льосі, що так гарно скрізь виступали.

Розмір бази очажка внизу 1,50 м. $\times$ 1,20 м., а вгорі—1,05 $\times$ 0,80 м., який теж закінчувався валькованим шаром, дуже обпаленим (вигляд цегли), із загладженою чорнуватою поверхнею, увігнутою до середини. Поверхня очажка теж була не поземна, а трохи похила до середини землянки. Височінь очажка з боку середини землянки—0,50 м., біля стінки—0,60 м. Цей очажок мав лише одну горішню поверхню.

По всіх чотирьох кутах землянки у долівці було викопано круглі ямки, пересічно діаметром у 0,40 м. і глибиною—0,60 м.

Така ж ямка є ще і в куті, що утворений обрізом NOO стінки й базою очажка; ще одна така ямка міститься й майже серед землянки, трохи далі від очажка до W. У цій останній ямці було знайдено невеличкий камінець. Ніяких залишків дерева в цих ямках не було.

Навколо очажка, на долівці, траплявся попіл, крупини дерев'яного вугілля, кістки тварин та риб. У декількох місцях на долівці знайдено також фрагменти від посуду, а біля входу, але вже поза межами власне землянки, знайдено скляну намистину.

У кінці рівчачка, що обмежував очажок з О боку, який правив за обріз стінки, приблизно посередині, було знайдено три невеликі камені, поставлені сторч. Чи ці камені обмежували з одного боку вихід із землянки, чи мали якісь інші призначення, встановити не можна було.

Не пощастило і в цій землянці виявити конструкцію даху і знайти його залишки, але все ж таки ті шість ямок, що знайдені в долівці, треба думати, служили до того, щоб у них закопувати дерев'яні стовпики, які, очевидно, і підтримували дах.

Треба думати, що дах не виходив поза межі поверхні землі. Я гадаю, що коли яма була готова, її перекривали очеретом чи там чимсь.

іншим, і, таким чином, дах був поземний. Яму для землянки, очевидно, викопували чотирьохкутню, поглиблюючи її аж у ґрунт із жовтого льосу; далі, з боку лівої стінки (як увиходити в землянку) обріз продовжувався, і вибиралася з цього боку частина стінки, що виходила до Дніпра або до яру, і тут робили вихід, може, більш-менш похилий, завширшки в половину довжини стінки. Таким чином, вихід, очевидно, був не посеред стінки, а збоку. Це було помітно як у землянці № 20, так і в № 21.

Перед самим моїм від'їздом я побачив, що грабарі перерізали землянку № 33 (табл. XII—план). У перекрої яскраво було видно зернову яму, з опуклим вичерком, яка виходила вниз із долішки землянки. Зараз вона заповнена зсмілю, але на самому низу її лежав поземно (майже трохи похило) прошарок глини, а під ним—зотлілі зерна хліба. Може, той глинистий прошарок був залишком даху, що впав сюди в яму.

На великий жаль, я вже не мав можливості дослідити цієї землянки, але звернув на неї увагу П. І. Смолічева, який замінив мене на Дніпрельстані.

Грабарі в цій землянці знайшли цікаві речі. Перш за все тут було виявлено такий же очажок і багато фрагментів посуду, а також і кісток тварин та риби. Далі тут же було знайдено бронзову річ, яка дуже собою нагадує хрест візантійського зразка з кінцями у вигляді півкол.

Зібрано ще тут залізний ніж, залізний стрижень (безформний), залізні шлаки, шматок розтопленої і потім застиглої цини, кісткову якусь печатку (?), а також дві бронзові обручки.

Інвентар, який було зібрано із землянок, що були зруйновані грабарями, складається з фрагментів скляних обручок, залізних стрижнів, залізних рибальських гачків, намистин, фрагментів посуду та кісток тварин, птиць та риби. Знайдено тут також і зернотерки,—одна з них складалася з двох каменів. Нижній був гранітовий із заокругленою опуклою поверхнею, а на ньому лежав другий камінь, але вже пісковик з увігнутою нижньою поверхнею, що гарно припасовувалася до нижнього каменя.

У цьому горішньому камені була скрізна дірка, куди сипали зерно.

Ці пам'ятки в нас ще невідомі, і на них необхідно звернути найбільшу увагу,—очевидно, вони зможуть заповнити цілий культурний період у житті наших степів.

XII (табл. I—план).

Це окрема могила, яка міститься до S від Головної Контори, на віддаленні приблизно 100 метрів. Вона відзначалася камінням, що його було видно на поверхні землі у вигляді округлого майданчика. Насипу, власне кажучи, тут майже зовсім примітити неможна було. Діаметр цього каміння дорівнював 4,00 м.

Розкопом виявлено, що це каміння лежало в один шар на поверхні землі, а в чотирьох місцях лежало у вигляді купок. Під цими купками, в овальних могильних ямках, які лише трохи поглиблювалися в землю, знайдено п'ять скорчених поховань, при чому в одній ямці було парне поховання.

Необхідно зазначити ще, що в цьому місці горішній піскуватий ґрунт дуже тонкий, грубінню всього в 0,20 м., а під ним залягає прошарок міцного жовтого льосу завгрубшки теж 0,20 м., який далі переходить поступово в жовтий пісок.

ПОХОВАННЯ № 1

(табл. XV, похов. 1).

На деякому віддаленні до NW від центру могили, на ґрунті з жовтого льосу, в неглибокій (0,08 м.) овальній ямці, розміри якої 1,10 м. $\times$ 0,80 м., лежав скорчений кістяк, головою до SW, на лівому боці. Череп лежав окремо від кістяка, трохи збоку, перевернутий догори щелепами: Праву руку в горішній частині покладено вздовж тулуба, а потім у лікті трохи зігнуто, і китиця лежала між ніг. Ліву руку трохи відкинута зовні, і китиця її лежала під коліном лівої ноги. Не офарбований. Речей не було.

ПОХОВАННЯ № 2

(табл. XV, похов. 2).

Трохи до W від центру, теж на ґрунті з жовтого льосу, в неглибокій (0,10 м.) овальній ямці, розмірами 1,00 м. $\times$ 0,80 м., яку по більшій осі орієнтовано до SW, лежав скорчений кістяк, на лівому боці, головою до SW, ногами до NO. Ноги сильно підігнуто до крижоних кісток. Череп на лівому боці, лицем до NW. Права рука спершу йде вздовж тулуба, а потім у лікті трохи зігнута, і китиці її лежали між ніг. Ліву руку від ліктя трохи одвернуто, зовні, і китиця її лежала під коліном лівої ноги. Напроти лица знайдено чотири фрагменти від ребер коня, а внизу, біля ніг, кремінну, округлу, гарно ретушовану по нижньому робочому ребру, скребачку. Не офарбований.

ПОХОВАННЯ № 3 і № 4

(табл. XV, похов. 3 та 4).

Ці поховання лежали в одній могильній ямці, до NO від центру могили. Ямка була майже округла, розмірами 1,10 м. $\times$ 1,00 м., по більшій осі орієнтована до O. Глибиною ця ямка була 0,15 м. Обидва кістяки скорчені з сильно підігнутими до тазу ногами. Кістяк № 4 лежав безпосередньо на кістках № 3, лише спина його трохи виходила набік та трохи вище як по горизонталі, так і по вертикалі. Обидва вони лежали на лівому боці, головами до W. Черепа в кістяка № 3 зовсім не було, а в № 4 лежав хоча й на лівому ж боці, але на деякому віддаленні уперед.

Права рука № 3 йшла вздовж тулуба і китиця її лежала під крижовими кістками, а ліва спершу йшла теж уздовж тулуба, але в лікті була зігнута й одвернута зовні, так що китиця лежала біля коліна. Права рука № 4 йшла теж уздовж тулуба, а ліву китицею було підкладено під хребці № 3. Не офарбовані. Речей не знайдено.

ПОХОВАННЯ № 5

(табл. XV, похов. 5).

Воно містилося трохи до О від центру могили. Лежало теж у неглибокій овальній ямці, глибиною в 0,07 м., розміром 1,10 м. × 0,80 м. Кістяк у ній лежав скорчений, на лівому боці з сильно підігнутими ногами до крижових кісток, головою до NO, ногами до SW. Кістки дуже потліли. Череп, дуже сплесканий, лежав на лівому боці. Обидві руки покладено китицями між ніг. Біля голови знайдено розбитий ще в ті давні часи горщик (багатьох фрагментів не вистачало), невеликого розміру, з пласким дном дуже малого діаметра. Лежав він боком. Зроблено його з простої чорної глини без ганчарського кола. Орнаментовано від самого краю горла й до дна. По крайку горла йде пальцевий орнамент з відтиском нігтя; по основі горла оперезує орнамент з витиснутих нескрізних циліндричних ямок. Від цих витисків у середині посуду видно маленькі півсферичні горбочки. По плечиках розташовано чотири оперезуючі рівнобіжні лінії, витиснуті тонкою шворкою. Такі ж шворкові лінії на деякому віддаленні (до 0,01 м.) оперезують посуд і до самого дна, а простір між ними заповнено косими різними рисками, що йдуть зліва направо. На середній поверхні посуду видно сліди у вигляді бороздок, які походять від обробки посуду якимсь зубчастим струментом.

У ногах лежала частина другого посуду, очевидно, досить великого розміру, теж цікаво орнаментованого. По крайку горла, із зовнішнього боку, йдуть косі різані риски справа наліво. По основі горла оперезує посуд округла бороздка. На плечиках у два оперезуючі рядки приміщено пальцевий орнамент з відтиском і нігтя, досить глибокий, а на боках, до самого низу, видно сліди обробки зубчаткою. Посуд теж із простої глини, зроблений без ганчарського кола.

Під кістяком досить значний шар рожевої фарби, але на самих кістках офарбування непомітно.

XIII (табл. I—план; табл. XII; рис. 30).

Кістки копальної тварини.

У тому ж таки місці, де розташовано й селище із землянок XI, трохи нижче до Дніпра від землянки № 20, знайдено кістки копальної тварини.

Підчас грабарських робіт було знайдено кістки якоїсь великої копальної тварини, при чому, звичайно, цими роботами частину з них уже було поруйновано й знищено. На жаль, зруйновано було якраз голову.

Знайдено ці кістки приблизно на віддаленні 100 метрів від Дніпра, в чистому жовтому піску, який у цій місцевості безпосередньо вкриває граніт (табл. III-B).

Вище цього піску лежить прошарок із жовтого льосу (табл. III-B), а ще вище—гумусовий піскуватий шар (табл. III-A).

Усі ці шари мають ухил до яру, що прорив тут ґрунт ще за дуже давніх часів; у цьому яру зараз у самому низу є сучасний намул (табл. III-Г).

Таким чином, горішній шар у цьому місці змито, але цікаво те, що, очевидно, було змито тут і шар Б, бо він тоншає до яру.

У тому місці, де залягають кістки, grubinb шару Б всього 0,40 м., а шару А—теж 0,40 м., у той час як трохи до S шар Б товщає й досягає 0,80 м., а шар А ще тоншає, і grubinb його тут 0,30 м.

Кістки залягали в жовтому піску на глибині 2,10 м. від сучасної поверхні землі.

Кожна кістка лежала окремо, і всі вони не утворювали цілого кістяка, хоча, правда, всі вони лежали вкупі, не дуже розкидано, але безладно, очевидно, вже не *in situ*. Займали вони площу приблизно в два квадратні метри (табл. III). Ніяких залишків з кременю чи будь-чого іншого не знайдено. Кістки являли собою хребці, фрагменти ребер, фрагмент зуба, частину черепа та кістки від ніг.

XIV (табл. I—план).

Тут же таки, на тому місці, де розташовано й селище XI, але вже якраз проти скелі «Великої» (трохи під гору) знайдено поховання в дерев'яній труні. Це, очевидно, запорізьке поховання, в головах якого стояв образ Спаса та Богоматери, мальований фарбами. Образ цей зотлів і лише зразу можна було розібрати малюнок. Речей не було ніяких... Одяг сильно потлів, і уявити його залишки неможна було, лише на шії були залишки якоїсь, очевидно, хустки.

XV.

До N від Головної Контори, за залізницею, є ще група могил, насипи яких складаються з піску. Цей могильник за браком часу я навіть не встиг нанести на загальний план. Він, очевидно, теж цікавий, бо Мартенс запевняв мене, що коли прокладали залізницю, то тут було знайдено залізного меча, а внизу знаходили у великій кількості кременне начиння.

XVI (різні знахідки).

Біля скелі «Великої» знайдено було золоту монету Юстиніана та на вулиці с. Кічкасу—бронзову—Юстина. Знайдено також десь в околицях с. Кічкасу ще бронзове пласкувате з рурочкою вістря на стрілу цікавої форми (переховується в Г. Г. Мартенса).

Таким чином, територія Дніпрельстану в околицях с. Кічкасу вже дала велику кількість різних пам'яток старовини, іноді надзвичайно цінних в археологічному відношенні, а іноді ще й невідомих у наших степах.

Тому, звичайно, надалі необхідно вжити всіх заходів, щоб ці дослідження зробити постійними, систематичними, на увесь час будови Дніпрельстану й дослідити всю площу, що має бути затоплена водою.

ARCADIUS DOBROVOLSKY
(Kherson).

Recherches et fouilles archeologiques sur le territoire de la future station hydraulique électrique du Dnipro „Dniprelstan“ et juillet-août 1927.

L'auteur de l'article présent a été le seul archéologue autorisé qui, ayant une mission de la part de l'Expédition des «Explorations Scientifiques sur le territoire du Dniprelstan» a mené en Juillet-Août 1927 des recherches systématiques sur les deux rives du Dnipro aux environs du village Kytchkas, département du Zaporija, ancien district d'Alexandrovsk, gouvernement de Katerynoslav.

Il avait pour aides: l'Inspecteur Régional de la Protection des Monuments d'Antiquité M-r P. A. Kosar, lequel, par ses travaux, a beaucoup contribué à la conservation des monuments d'antiquité, puis un jeune praticien en archéologie M-r T. M. Kyraniv qui travailla tout un mois et le collaborateur du Comité Archéologique d'Ukraine M-r L. E. Kistiakivsky, durant une semaine.

Le résultat de leurs travaux de deux mois fut une carte archéologique des environs du village Kytchkas, sur laquelle les places des groupes de monuments archéologiques et celles de monuments séparés ont été marquées.

Comme on le verra ensuite beaucoup de ces monuments ont été explorés par l'auteur.

I. Une grande Nécropole se composant de 42 kourgans-tumulus. En 3 kourgans explorés l'on a découvert exclusivement des squelettes accroupis; dans l'un de ces kourgans se trouvait à côté du squelette accroupi un squelette allongé, coloré; le plus souvent les squelettes de ce groupe sont colorés; auprès de quelques uns l'on voit des perles, du fer oxydé.

Dans 11 autres kourgans-tumulus explorés se trouvaient des sépultures à fosses, dallées, contenant des cadavres étendus, les têtes vers l'Est; des perles en pâte faisaient partie de l'inventaire du mobilier des sépultures ainsi que des objets d'ornement en bronze des boucles, des pointes de flèche; près d'un squelette était posé un marteau de bronze en forme de tête d'oiseau avec le bec pique.

Ce groupe de sépultures pourrait se rapporter à la période scytho-sarmate.

II. Nécropole, se composant de 9 kourgans-tumulus, dont 3 furent détruits encore avant l'arrivée de l'Expédition; l'un fut déblayé par le géologue M-r E. K. Iakovlive. L'auteur du compte-rendu présent a recueilli les informations suivantes: ces kourgans renfermaient des sépultures à cistes; des dalles

de gneiss de différentes dimensions formaient les cromlechs: dans quelques cistes des fragments de poterie faite sans tour ont été découverts.

III. Nécropole, composée de 11 kourgans-tumulus.

IV. Nécropole, composée de quelques kourgans-tumulus.

V. Sépulture en cercueil de bois, de date plus récente.

VI. Un kourgan séparé (sur la rive gauche du Dnipro).

VII. Nécropole, composée de 4 kourgans-tumulus (sur la rive gauche du Dnipro).

VIII. Des monticules de sable avec des restes de culture, appartenant à l'époque tartare; des monticules pareils furent trouvés sur la rive gauche.

IX. Une station néolithique sur l'île-rocher «Seredni Stighe». Le rocher «Seredni-Stighe» entre dans le groupe des rochers situés un peu plus bas du village Kytshkas, précédant l'île Khortytsia.

Au centre du rocher «Seredni-Stighe» se trouve une excavation de 150 mètres carrés. Des fouilles systématiques, opérées par l'auteur établirent ce qui suit: directement sur les rochers repose une couche horizontale, stérile, de sable, apparemment amoncelée par la rivière en des temps reculés, lorsque le Dnipro recouvrait ces rochers.

Au dessus de cette couche stérile se trouvait une couche (de 0,25—0,30 mètr.) de sable d'origine éolienne.

4 amas de coquilles, mêlés à des débris d'industrie ont été découverts dans cette couche éolienne; deux de ces amas avaient une forme elliptique, les deux autres celle d'une demi-sphère; chacun d'une hauteur centrale de 20 cm.

Dans ces amas il y avait des réjets de cuisine; s'étaient des coquilles *Unio* et *Paludina* des arêtes de poisson, des os d'oiseaux et d'autres animaux, 5 silex, un poinçon en os, beaucoup de fragments de poterie et une assez grande quantité de galets. Les silex trouvés ne sont pas des objets parfaits, quelques-uns seulement sont retouchés. Quant aux fragments de poterie en argile on peut dire qu'ils sont très caractéristiques; l'argile est mêlée au quartzite; les vases ont été faits sans tour; toute la surface des fragments est ornementée, l'ornementation est plaquée; elle se compose de fossettes triangulaires, de fossettes cuneiformes, à ligne pointillée; les motifs de ce dessin se combinent en chevrons ou rubans, entourant le vase, les vases sont à fond plat.

Au dessus de la couche aux amas mentionnée, se trouvait une couche archéologique noire (de 0,20 mètr. d'épaisseur) qui se divisait en 3 parties égales.

Sa partie inférieure se composait de sable, mêlé à de la terre grasse; on y a découvert 3 fragments de poterie non ornementés, des fragments d'hameçons en os, des perçoirs en os, des ossements séparés d'animaux, d'oiseaux et des arêtes de poisson; des coquilles *Unio*, des fragments de poterie ornementée, beaucoup d'objets en silex, ainsi que des galets.

La partie centrale de cette couche ne comprenait presque rien que des os; on y trouva parmi des débris d'os le crâne d'un chien (*Canis Palustris*) des cornes de boeuf et de différentes chèvres, des crânes et des mâchoires de cheval et de porcs. Outre cela encore des perçoirs en os, des objets en silex, des lames, des fragments de poterie et des galets.

La partie supérieure de la couche était pauvre en fait de trouvailles; l'on a trouvé beaucoup d'arêtes de poisson, mais très peu d'os d'animaux. Parmi la grande quantité d'objets en silex on peut signaler une hache polie. Peu de galets, beaucoup de fragments de poterie.

Dans toute la couche les os des animaux sont fendus en long et en large.

Quant à la poterie elle est bien fabriquée, à pâte gris-jaune, mêlée de coquilles; d'après la dimension des fragments ces vases devaient être grands, exécutés sans tour; l'ornementation se compose d'empreintes de cordelette et couvre la partie supérieure des vases, le fond est ovale. Parmi les objets en silex il y a beaucoup de lames, et d'objets parfaits: ce sont des pointes de flèche, des grattoirs, des couteaux etc.

Au dessus de cette couche néolithique était une couche de sable de 0.60—0,80 mètres; on y trouva 3 sépultures adventices, orientées vers l'Est; près des squelettes étaient posés des fragments d'un vase en argile noir, lustré avec ornement appliqué, un couteau de fer. Dans la partie la plus élevée de cette couche les débris d'un bûcher et de fragments de poterie tartare ont été découverts.

X. Sépulture séparée.

XI. Vestiges d'anciens hameaux, se composant de 59 fonds des cabanes (fosses domiciliaires) situés près des bords du Dniπρο.

9 fosses ont été détruites encore avant l'arrivée de l'Expédition cependant on réussit à recueillir quelques objets et à explorer les débris des fosses; outre cela 2 fosses furent déblayées par l'auteur d'après un plan scientifique; on put établir que les fosses étaient enfouies dans du loess jaune; ces fosses étaient des habitations, ayant une forme carrée, munies d'un foyer; au dessous des cabanes l'on a trouvé des rejets de cuisine ainsi que d'intéressants fragments d'objets domestiques; des fragments de poterie ornée, des hameçons en fer, un couteau en fer, des perles de verre, des fragments de bracelets en verre, des bracelets en bronze; un meule de pierre et un objet de bronze, rappelant par ses formes une croix bysantine.

XII. Sépulture séparée, dont le tertre du kourgān fut détruit avant l'arrivée de l'Expédition; on y a découvert 5 sépultures à fosses ovales, dalées. Près des squelettes se trouvaient des os de cheval, des fragments de poterie noire et des grattoirs en silex.

XIII. On trouva là les ossements d'un rhinocéros fossile.

XIV. Sépulture plus récente: un squelette de kozoque-saporogue: près duquel était rosé une icône de la Sainte-Vierge et de Notre-Sauveur.

XV. Nécropole, comprenant beaucoup de sépultures.

XVI. Nécropole.

СПИС

речей, знайдених підчас археол. розкопів на Дніпрельстані
р. 1927.

№№ мо- гил	№№ за чергою	НАЗВА РЕЧІ
МОГИЛЬНИК I.		
5	1	Фрагмент грецької амфори.
5	2	3 фрагменти залізного стрижня.
5	3	$\frac{1}{2}$ бронзового кільця.
5	4	Фрагмент окисненого заліза.
5	5	11 дрібних фрагментів бронзових (крупини) від прикраси.
5	6	21 дрібний фрагмент бронзовий (залишки) від прикраси.
5	7	4 пласкі колечка бронзові (залишки) від прикраси.
5	8	Людський череп з частиною нижньої щелепи.
5	9	Людська кістка.
19	10-15	6 бус біконічних із пасти (з них дві з синіми очками).
19	16	Скляна підвіска.
19	17	Залізний ніж.
19	18	Фрагмент від простого чорного посуду.
19	19	Покришка людського черепа з частиною нижньої щелепи.
19	20	2 тваринні кістки.
19	21-24	4 пастові (?) буски.
19	25 26	2 срібні маленькі бусинки.
19	27	Крупини бронзи (від прикраси).
19	28	Фрагм. окисненого заліза.
19	29	Товарячі кістки.
19	30	4 людські кістки та частина нижньої щелепи.
18	31	2 людські кістки.
18	32	Кісткове кружальце.
18	33	4 тваринні кістки.
18	34	6 людських кісток та череп.
невід.	35	Череп чоловіка (знайшли випадково грабарі).
V	36	Людський череп.
V	37	Залізний цвяшок.
17	38	40 бронзових трехреберних стріл.
17	39	Залізний ніж, зламаний надвоє.
17	40	4 шт. товарячих кісток.
17	41	Людський череп з щелепами.
17	42	4 людські кістки.
17	41	Дрібний фр. простого чорного посуду.
17	42	Фрагмент дерева.
11	43	Фрагмент від простого чорного посуду.
33	44	2 фрагм. від простого чорного посуду.
33	45	Ріг оленя у фрагментах.
33	46	Людські кістки.

№№ мо- гил	№№ за чергою	Н А З В А Р Е Ч И
33	47	Кістки товарячі.
35	48	Фр чорного простого посуду з нігтевим орнаментом по вінчику (в насипу).
35	49	Теж (дуже малий) у насипу.
35	50	Креміль чотирьохкутної форми в насипу.
35	51	3 фр. від грецької простої амфори.
35	52	Фр. від простого посуду чорного.
29	53	Фр. червоного посуду (на колі).
35	54	Кісткове кружальце (зламале надвоє).
35	55	Фр. простого чорного посуду з зигзаговидним орнаментом.
15	56	Буса.
15	57	Фр. бронзової прикраси.
15	58	Кістки тварин.
15	59	Кістки людські.
15	60	Людський череп.
35	61	Кремільне вістря на стрілу.
35	62	2 людські кістки зі слідами пофарбовання.
41	63	Фр. простого чорного посуду.
25	64	Бронз. молоток у вигляді голови хижої птиці з дерев. держ.
25	65	2 бронзові ворворки.
25	66	Бронзова пряжка.
25	67	2 фр. від грецької амфори.
25	68	3 фр. залізної рурочки від списа.
25	69	Фр. окисненого заліза.
25	70	3 людські кістки. Дві з них мали сліди окису міді, а одна заліза.
25	71	7 бр. трехреберних стріл.
25	72	Фр. яскраво-червоної маси (пасти).
42	73	Покришка з людського черепа та горішня щелепа.
МОГИЛЬНИК II.		
9	74	Розбитий посуд з пальцевим орнаментом.
9	75	4 фр. від простого чорного посуду.
НЕОЛІТИЧНА СТАЦІЯ—IX.		
IX	76	13 гальок.
IX	77	Шматок шару з мушлями (купи А).
IX	78	Людські кістки з поховання № 3.
IX	79	Ящикок з кістками тварин.
IX	80	Череп та кістки похов. № 1.
IX	81	3 фр. від посуду трипільського типу.
IX	82	2 шліхтувальники.
IX	83	Клиновата кам'яна сокирка.
IX	84	Мушлевого шару шматок (та в коробочці).
IX	85	Пакунок кісток тварин.
IX	86	Пакунки фрагментів посуду з шару II.
IX	87	Те ж.

№№ мо- гил	№№ за чергою	Н А З В А Р Е Ч И
XI	88	Пакунок фр. посуду, знайдено у горішньому шарі.
XI	89	Ящикок фр. посуду II шару.
XI	90	Пакунок фр. посуду з горішнього шару.
XI	91	336 скалок кременю.
XI	92	Брусок.
XI	93	6 гальок з II шару.
XI	94	13 вістрів на стріли з кременю.
XI	95	20 сторчових кремінних скребачок.
XI	96	13 поземних скребачок кремінних.
XI	97	27 кремінних вістрів.
XI	98	12 відщепків.
XI	99	13 різних кременів.
XI	100	9 кісткових шил та 3 уламки (II шару).
XI	101	1 кісткове шило (I купа А).
XI	102	Карб з мушлі.
XI	103	Фр. кісткового рибальського гачка.
XI	104	5 кременів.
XI	105	1/2 реставрованого посуду.
XI	106	Фр. посуду чорного із загладж. поверхнею (похов. № 3).
XI	107	Залізн. ніж (похов. № 3).
XI	108	Фр. від червоного посуду (горішнього шару).
XI	108a	Пакунок фр. посуду I шару.
ХІ. СЕЛИЩЕ З ЗЕМЛЯНКАМИ.		
15	109	7 кісток коня.
15	110	Зернотерка (млинок) з двох каменів.
15	111	Коробка з кістками риб та птиць.
—	112	Залізн. рибальський гачок.
15	113	Фр. скляної обручки.
15	114	Залізне шило.
43	115	Горішній камінь від зернотерки.
—	116	Те ж.
—	117	Розтиральник.
33	118	Бронзова річ у вигляді хреста.
33	119	2 фр. бронзові обручки.
33	120	Залізний ніж.
33	121	Залізний стрижень.
33	122	Залізний стрижень зігнутий.
33	123	Кісткова печатка (?).
33	124	Пакунок кісток риб та птиць.
33	125	Пакунок товар. кісток.
33	126	Пакунок фр. посуду.
33	127	4 залізні шлаки.
33	128	4 шматки обпаленої глини.
33	129	Пакунок кісток товарячих.
33	130	Шматок глини.
20	131	Декільки пакунків різних речей.
20	132	Підвіска глиняна, вкрита поливою.

№№ мо- гил	№№ за чергою	НАЗВА РЕЧІ
20	133	Кістки риб.
20	134	Пакунок фр. від посуду.
20	135	Пакунок тварин кісток.
20	136	2 ствірки upio.
21	137	Залізний цвяшок.
21	138	Товарячі кістки (пакунок).
20	139	Глиняне прясло.
20	140	Шматок глини.
21	141	Зелена намистина.
21	142	2 коробки риба'ячих кісток.
20	143	Пакунок фр. посуду та 2 кістки товарячі
21	144	Пакунок товарячих кісток.
21	145	Пакунок фр. посуду.
45	146	8 людських кісток
45	147	Людський череп зі щелепами
45	148	Пакунок людських кісток
45	149	Те ж.
45	150	Пакунок кісток з насипу.
45	151	2 фр. посуду з насипу (орнаментованого).
45	152	2 фр. червоної глини.
45	153	1 фр. сірої глини.
45	154	Залізне височне кільце (похов. № 2).
45	155	Залізний цвяшок (?).
—	156	3 пакунки фр. посуду.
—	157	1/2 глиняного прясла.
—	158	Точильний брусок.
—	159	Пакунок різних кісток)
—	160	Пакунок фр. посуду) зібрано після грабарів.
20	161	2 камені
XII. МОГИЛА.		
XII	162	Фр. людської кістки пофарб.)
XII	163	3 фр. мереженого посуду) похов. № 5
XII	164	20 фр. такого ж посуду.
XII	165	4 фр. товар. кісток (пох. № 2).
XII	166	6 людських кісток (пох. № 2).
XII	167	Людська кістка (пох. № 4).
XII	168	7 фр. грубого посуду (в насипу).
XII	169	Кремінна скребачка (пох. № 2).
XIII. КІСТКИ КОПАЛЬНОЇ ТВАРИНИ.		
XIII	170	16 пакунків кісток.
XIII	171	Пакунок кісток.
ЗНАЙДЕНО БІЛЯ СКЕЛІ «ВЕЛИКОЇ».		
	172	Фр. талькового сланця з бороздкою.
ФОТОГРАФІЇ.		
	173	28 негативів.

ПЕТРО СМОЛІЧЕВ.

Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні—жовтні р. 1927.

Південно-українські степи, цей великий шлях, що по ньому протягом багатьох століть пересовувалися різні народи, численні сліди свого тут перебування залишаючи, заховали велику силу пам'яток матеріальної культури. У досить великій кількості маються такі пам'ятки й на терені самого Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи. Через п'ять років могутні хвилі Дніпрельстану назавше поховають у собі певну територію, а разом з тим і ті пам'ятки, що на ній маються. Через те цілком слушно було тепер же виявити весь цей надзвичайно цінний матеріал, зберегти його для науки, для майбутніх поколінь.

На території самого будівництва потреби його вимагають цілком змінити рельєф місцевості, що веде за собою нищення пам'яток старовини—решток стародавнього життя людини, могил її небіжчиків. Через це наукові дослідження пам'яток матеріальної культури й розпочато було в першу чергу в Кічкасі з травня місяця року 1927.

За дорученням Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН та Експедиції по науковому дослідженню території Дніпрельстану, мені довелося переводити археологічні розкопи та досліді пам'яток у с. Кічкасі протягом вересня та жовтня міс. р. 1927.

Крім загального переведення розкопів могил у Кічкасі, на мене покладено було також і спеціальне завдання—вивчити культуру, знайдених там житлових пам'яток—землянок.

Пам'ятки матеріальної культури на терені Дніпрельстану не є скупченими в одному певному місці, а розкидані на всій площі будівництва окремими групами. Таких груп у Кічкасі нараховується 16, із загальною кількістю занотованих у них пам'яток понад 150. Цілком природно було досліджувати пам'ятки окремими групами, вичерпуючи їх остаточно в одній групі й переходячи до другої. Але інтенсивний хід будівничих робіт, що провадяться на великій площі одночасно, примушував досліджувати пам'ятки в різних групах, і в першу чергу в тих, яким загрожувало нищення. Це до певної міри позбавляло досліді плановості та систематичності, а іноді надавало їм спішного, нервового характеру. Але тут потрібно відзначити велику допомогу з боку адміністрації Дніпрельстану та окремих осіб, що в значній мірі полегшувало роботу, утворюючи для неї, оскільки мога, сприятливі умови. Завдяки доброзичливому відношенню адміністрації, що йшла на зустріч дослідам, їхнє велике значіння розуміючи, я майже завжди одержував повідомлення про роботи, що мали перево-

дитися в районах розміщення тих чи інших пам'яток, і через те можна було своєчасно досліджувати їх.

Трохи гірше було становище, коли брати на увагу відношення широких робітничих кіл, які спершу не розуміли справжньої мети розкопів і вбачали в них просто лише «шукування грошових та цінних скарбів». Але шляхом постійних розмов підчас, роботи, що зацікавлювала та притягала досить велику іноді кількість глядачів, щастило роз'яснити мету та завдання розкопів. Навмисного руйнування відкритих пам'яток не помічалось, але все ж таки траплялися випадки бажання не лише тільки подивитися, а й обов'язково торкнутися, покопирсати руками відкриті пам'ятки або речі. Необхідно було уважно слідкувати за тим, щоб стримувати таких «дослідників», бо ця цікавість мала своїм наслідком несвідоме, безперечно, псування або навіть і нищення цінних матеріалів.

Матеріальні умови дослідів були також не однакові на протязі двох місяців. Спершу коштів не було, і доводилося працювати лише з 4 робітниками, що їх давала адміністрація Дніпрельстану. Цілком природно, що темп дослідчих робіт був дуже повільний і в значній мірі відставав від загального темпу робіт. Лише після досить настирливих домагань, коли виникла небезпека одночасного нищення значної кількості пам'яток (понад 10 могил), поталанило наприкінці вересня дістати 10 робітників, що працювали вже до закінчення робіт, тоб-то до 1 листопада. Крім того, на початку жовтня я одержав повідомлення, що Комітет сприяння Дніпрельстанові відпустив через НКО 15.000 крб. на історичне вивчення території Дніпрельстану, і, таким чином, справа дослідів набирала міцного матеріального ґрунту. Дякуючи допомозі співробітників Дніпропетровського Краєвого Музею Ф. М. Сап'яна та П. Є. Матвієвського, вдалося останні два тижні (з 15 жовтня до 1 листопада) використати краще. Крім тих робітників, що давало Управління Дніпрельстану, взято було ще 30 чоловіка робітників і досліді провадилися одночасно трьома групами.

За два місяці роботи досліджено було всього 26 пам'яток, що містилися в 6 різних групах (I, IV, VII, X, XI та XVI).

Характером їхнім досліджені пам'ятки потрібно розбити на дві основні групи: а) могили і б) пам'ятки житлові—землянки. Могили містилися в п'ятьох групах, з яких чотири (I, IV, X та XVI) були на лівому березі Дніпра й одна (VII)—на лівому. Землянки, що складають одну окрему групу (XI), містяться на правому березі, по схилах до Дніпра.

I. МОГИЛИ.

Усіх могил досліджено було 20 із загальною кількістю поховань у них—40, бо в більшості кожна могила містила їх по декільки. У групі I досліджено 9 могил, у групі IV—6 могил, у групі VII—1 могилу, в групі X—1 могилу і в групі XVI—3 могили.

А. Структура могильного насипу.

Загальним зовнішнім виглядом могили в більшості були невеликих розмірів; формою своєю наближалися до кола й були плескуваті. Лише дві могили виділялися своїми розмірами—одна в групі I (№ 16), яка мала в діаметрі через вершину 62 метр. та 2,6 метр. заввишки, і друга могила в групі IV (№ 5)—38 метр. у діаметрі через вершину й метр. 4 заввишки.

Насип могил утворений був із гумусового шару—чорноземлі. Характерною рисою насипу всіх досліджених могил є наявність у ньому досить значної кількості каміння. Кількість цього каміння, його розміри та форма й характер розположення в насипу були різні. По-перше—каміння дрібних розмірів укривало зверху центральну частину насипу суцільною плямою в один - два шари; по-друге—каміння таке вкривало не лише поверхню насипу, а й продовжувалося вглиб, утворюючи іноді досить велику (до 2-х метр. заввишки) пірамідальної форми купу, що накладена була на поховання. Зверху купу цю засипано було землею. Далі, траплялися випадки, коли з досить великими розмірами, плескуватого, штучно пристосованого для цього каміння утворювалися гробниці (група VII, могила № 1), в яких покладено було небіжчиків, і, зрештою, з великих (до 1 метра заввишки та 0,5 метр. завширшки), штучно оброблених, плескуватих кам'яних плит зроблені були ординарні або подвійні кола кромлехів. Каміння в цих колах поставлено було щільно одне до одного, а над ними насипано було могилу, так що зверху каміння зовсім не було помітне.

Б. Характер та спосіб поховань.

Серед усіх досліджених могил лише одна була порожньою, 19 були з похованнями, кількість яких становила 40. По характеру їх поховання потрібно розділити на дві групи: 1) поховання, в яких небіжчиків покладено було в зібганому положенні, і 2) поховання з кістяками у випростаному положенні. Останню групу мусимо також розбити на дві частини—а) поховання, так би мовити, «основні», тоб-то—над якими або для яких споруджувалися могили, і б) поховання «впускні», тоб-то такі, коли небіжчиків поховано в могильних, що вже існували, насипах, значно пізніше спорудження самих цих насипів.

1) Могили із зібганими кістяками.

Дослідження поховань із зібганими кістяками примушують нас установити декілька способів цих поховань. Таких способів спостерегалось три: а) коли небіжчика ховали в ямі, яку викопували в ґрунті, б) коли небіжчика клали на ґрунті (врівні з горизонтом), в) коли небіжчика ховали в насипу могили, вище рівня ґрунту. У кількісному відношенні всі ці способи поховань у досліджених могилах становлять приблизно однакові цифри (8—8—9). Поховання в ямах та на ґрунті в окремих випадках мають одні, що їх потрібно відзначити.

Ями звичайно викопані були в ґрунті і, як загальне правило, нічим не обставлялися. В одному лише випадкові (група 1, могила № 8, поховання В) яма по краях обставлена була деревом; деревом же було вистелено й дно ями. Зруб цей поділено було по діагоналі на дві частини, в яких і покладено по небіжчику. На користь того, що яму обкладено було деревом, свідчить брунатна смуга, що йде по краях ям та перерізує її по діагоналі. Під кістяками на дні ями брунатний колір займав усю площу дна ями.

Другим способом поховання було покладання мерців не в ямах, а просто на ґрунті, а зверху над ними насипали могилу. Загальна кількість поховань, покладених у такий спосіб, у досліджених могилах була 8. Кістяки покладено було на правому або лівому боці. Серед цих поховань на ґрунті мусимо відзначити два поховання, що містилися в могилі № 1, у групі VII. Від решти поховань вони відрізнялися тим, що небіжчиків покладено було в особливих кам'яних гробницях. Гробниці ці споруджено було на ґрунті з досить великих плескуватих тонких кам'яних плит, кількістю 10—12, які поставлені були сторч, щільно одна біля одної, у формі овалу. Зверху гробниці закрито було також камінням на взірець склепіння¹⁾.

Третій спосіб поховань у зібганому положенні—це є поховання у насипах могил; кістяки лежали на правому або лівому боці; характерних особливостей серед цих поховань не спостерегалось.

2) Поховання з випростаними кістяками.

Другим основним типом поховань були поховання, в яких небіжчиків покладено було у випростаному положенні. Ці поховання мусимо також розподілити на дві частини: а) основні та б) впускні. У досліджених могилах основних поховань було 8, а впускних трапилося лише 5. Поховання основні всі були в ямах, що їх викопано в ґрунті на глибину до 2,5 метр.; усі ж впускні поховання містилися в насипу могил, що їх насипано було над похованнями в зібганому положенні, і ні разу не було, щоб впускне поховання трапилося в насипу могил з випростаними кістяками²⁾.

Необхідно також зазначити два випадки, в яких неможна було остаточно з'ясувати характер поховання, бо від кістяків залишався тільки череп або навіть його рештки. Перший випадок—це в групі IV, могила № 5, поховання Е, і другий випадок у групі I, могила № 43. Можна припускати більш-менш певно, що в могилі № 43 (група I) небіжчика (дитину) покладено було у випростаному положенні, на користь чого свідчить глибокий рівень могильної ями (до 2,5 метр.), характерний для

¹⁾ Щоденник розкопів, стор. 204, мал. 4.

²⁾ Звичайно, таке явище ні в якому разі ще не дає підстав узагальнювати факт, що впускні поховання бувають лише в насипу могил із зібганими кістяками

поховань у випростаному положенні. У другому випадкові можна вважати, що поховання Е в могилі № 5 (IV група) було похованням у зібганому положенні, бо містилося воно в колі кромлехів, на ґрунті.

В. І н в е н т а р м о г и л .

Розглядаючи всі досліджені могили з боку інвентаря, мусимо зазначити, що в першій групі (із зібганими кістяками) превалюють поховання без інвентаря, бо, із загальної кількості досліджених поховань цього типу 25—тільки 6 поховань дали інвентар, та й то надзвичайно бідний, 19 же поховань інвентаря при собі не мали. До поховань, що не мали інвентаря, треба віднести також і два поховання з нез'ясованим способом покладання небіжчика, тоб-то поховання в могилі № 43 (група I) та поховання Е в могилі № 5 (група IV). Якраз навпаки доводиться сказати відносно поховань з випростаними кістяками,—із загальної кількості досліджених поховань 13—вісім мали інвентар, і тільки 5 його не мали. До цього треба додати, що серед безінвентарних поховань із випростаними кістяками лише одне було основним, решта ж (4) припадала на так звані впускні поховання.

Мусимо зазначити, що 40% досліджених поховань (16 із загальної кількості 40) були порушені, що особливо відноситься до поховань із випростаними кістяками. Найбільший % (64,3) порушених поховань припадає на групу IV (9 із загальної кількості 14). Характерними рисами таких поховань є перш за все те, що порушеною завше буває верхня частина кістяка (тулуб), ноги ж залишаються цілими; по-друге, порушені кістки тулуба завше містяться на вищому рівні, ніж кістки ніг, у порушеному ґрунті. Безперечно, в більшості це є факт грабіжництва могил, який почався ще з давніх часів, але ж узагальнювати цей факт, здається, не слід, бо тут можуть бути й інші причини, як от, наприклад, поховання в сидячому положенні або напівсидячому; напад степових тварин-хижаків (чакалки). Спосіб покладання небіжчиків в сидячому або в напівсидячому положенні може якраз дати порушення тулубових кісток і вищий, порівняльно з ногами, рівень їх положення. Для остаточних висновків, що було причинами порушень поховання, потрібно перевести ще найуважніші спостереження.

Переходячи до короткого огляду інвентаря, потрібно зазначити, що в досліджених могилах він не мав у своєму складі коштовних з матеріального боку речей. Призначенням речі, що їх знайдено, розподіляються на: а) речі побутові, б) речі особистого вбрання та прикрас, в) зброю і г) посуд.

Серед побутових речей мусимо зазначити ножі, іноді з кістяними держакми, пряслиця, кремінці, кавалки граніту й т. інш. Один з ножів мав кістяний держак, поверхня якого з одного боку вкрита була везе-рунком з невеликих кружальців з крапкою посередині («очкамн»)¹⁾. Два

¹⁾ Щоденник розкопів, стор. 191, мал. 3.

глиняні пряслиця були невеликих розмірів, конічної форми, без орнаменту; глина жовтого кольору, досить поганого випалу. Кременці являли собою скалки, досить невиразні формою, аджеж вони могли правити за знаряддя.

Нечисленні своїм призначенням і речі особистого вбрання та прикрас. Сюди мусимо віднести сережки, скроньове бронзове кільце, буси, гудзики, пряжку та інш. Із цих речей треба відділити сережку з морської мушлі ¹⁾; три круглі намистини (буси) з композиції синього та зеленого кольору з білими «очками» ²⁾.

Зброю репрезентують залізні кінцівки списів, бронзові та залізні вістря до стріл, фрагменти однолезної шаблі (чи кинджала) та інш. Бронзові вістря до стріл у кількості 88 штук у масі уявляють із себе звичайну трьохгранчасту форму, іноді з руркою для насаджування на держално.

Інвентар у частині кераміки дав досить цікаві зразки, хоч і нечисленні кількісно. Тут ми маємо три горщики, два глечики, один грецький «кілік» та фрагменти посуду. Серед горщиків виділяється невеликий горщик із жовтої, погано випаленої глини, з круглим денцем ³⁾. Горщик зроблено руками без ганчарського станка; вінце намічено погано; орнаменту немає. Звертає також увагу й кілік, що його знайдено при похованні в могилі № 44 (група I). На жаль, кілік трохи попсований— бракує обох вушок і частини вінця ⁴⁾. Із зовні й середини кілік укрито чорним лаком, виображень немає, тільки в середині на дні мається видавлений везерунок на взірець вінка з півкруглою рисою посередині ⁵⁾. Зрештою, потрібно відзначити й досить великий, бокастий глечик із жовтої глини. На плечах глечика карбований орнамент із невеликих рисок, який охоплює горло глечика на взірець намиста, надаючи цьому глечикові простий, але надзвичайно приємний вигляд ⁶⁾. Фрагменти посуду, що їх знайдено під час дослідів, являють собою рештки посуду, переважно без орнаменту; складом глини та способом виробу вони близько підходять до глиняного посуду що його знайдено при похованнях.

Гуртуючи все, що сказано було відносно могил, мусимо зупинитися на питанні про датування їх. За часом спорудження, могили потрібно розбити на три категорії: а) могили старіші, що належать до доби переходової від каменю до металу і початку металевої культури—це поховання в зібганому положенні в ґрунтових ямах серед кромлехів та на ґрунті в кам'яних гробницях (група I, могила № 16, поховання С; група IV, могила № 5, поховання Д; група VII, могила № 1, поховання А і В); б) могили з випростаними кістяками, що виникли за часів скито-сарматських (група 1, могили №№ 44, 46, 45; група IV, могили №№ 2, 3, 4 і 6, похо-

¹⁾ Щоденник розкопів, стор. 191, мал. 1.

²⁾ Ibid., стор. 191, мал. 2.

³⁾ Ibid., стор. 186, мал. 4.

⁴⁾ Ibid., стор. 181, мал. 3.

⁵⁾ Ibid., стор. 181, мал. 4.

⁶⁾ Ibid., стор. 191, мал. 4

вання С); в) так звані «впускні» поховання, що в більшості належать, треба гадати, до тюркських поховань доби кочовників.

Мусимо зазначити, що не всі поховання із зібганими кістяками можна зарахувати до першої категорії. Підчас дослідів нам трапилося декільки випадків, коли поховання в зібганому положенні, безперечно, належали до пізнішої, навіть скито-сарматської доби. Так, наприклад, при похованні в могилі № 1 (група X), при кістяку в зібганому положенні, на жаль поруйнованому, були фрагменти залізного ножа, що свідчить за пізній уже час походження могили. Ще більш яскравим прикладом можна вважати випадки спільного пробування з похованнями, що цілком певно належали до скито-сарматської доби,—кістяків у зібганому положенні. Так, у могилах № 46, група 1, та № 2, група IV, в ямі поруч з кістяками у випростаному положенні містилися й кістяки зібгані. Однаковий рівень поховань та близьке одне до одного положення кістяків дають підстави вбачати в цих випадках поховання одночасні, подвійні. Вважати ці поховання за окремі, що відбулися в різні часи й лише трапунково опинилися вкупі, неможна через те, що в такому разі одне з цих поховань, старіше—неминуче було б зруйновано підчас копання ями для другого—пізнішого, а цього непомітно й обидва кістяки непорушені. Чим можна пояснити такі сумісні поховання, зараз казати ще передчасно, але факт цей, на мій погляд, може набрати великої ваги в справі загального питання про датування могил із зібганими кістяками.

II. ПАМ'ЯТКИ ЖИТЛОВІ—ЗЕМЛЯНКИ.

Другий вид пам'яток матеріальної культури, що їх досліджено (певніш—розпочато дослідженням) у с. Кічкасі, пам'ятки житлові—землянки. Пам'ятки ці знайдено в серпні міс. випадково підчас грабарських робіт. Загальна кількість їх за підрахунком А. В. Добровольського—57, але частина їх уже знищена підчас робіт, і в наявності залишилося тільки 42 землянки; в цій місцевості це пам'ятки цілком нові, і культура їхня поки-що не вивчена досконально. Маючи спеціальне завдання ВУАК'ові виявити культуру цих землянок, я не мав змоги віддатися дослідженням виключно цих надзвичайно цікавих пам'яток. Обставини примушували перенести головну увагу на могили, що ним загрожувало негайне руйнування, тоді як у районі розміщення землянок на протязі вересня—жовтня міс. робіт не провадилося. Через це встиг я дослідити лише 6 западин, що є зовнішні ознаки землянок. Одна з цих шости западин жодних наслідків не дала,—очевидно, це була просто природна западина; останні 5 дали рештки житлових будов.

Досліджені землянки являють собою чотирьохкутні ями, що їх викопано було в материковому ґрунті на глибину до 1 метра. Зверху землянок збудовано було дах, який лежав на чотирьох дерев'яних стовпах, що містились по кутах землянки; іноді такий п'ятий стовп був і посередині. З якого матеріалу був дах, сказати неможна, бо жодних ознак його

знайти не вдалося. Певніш за все, треба гадати, дах був з очерету або хмизу, які легко могли зникнути, не залишивши навіть ознак. Вихід із землянок будувався до схилу, на SE, і лише в одному випадку (землянка № 5) його зроблено було на NE.

В одному з кутів, переважно східньому, праворуч від входу, містилася піч, рештки якої зберегалися досить гарно. Піч звичайно являла собою в нижній частині прямокутник, що його зроблено було з валькованої глини. На цьому підмурку, до 0,5 метр. заввишки, виліплено було й саму піч, формою трохи витягнутого кола. Зовні піч була, треба гадати, півсферичною; на користь цього свідчить її овальний план. Черінь був рівно заглажений і під чинністю вогню добре випалений, сірого кольору.

Долівка землянок була зроблена з глини, мала взагалі жовтий колір, а перед піччю—червонуватий,—ознаки того, що, мабуть, часто жар з печи вигрібали просто на долівку.

Інвентар, що його давав культурний шар землянок, складався головним чином з речей побутових, от як жорна, залізні ножі, пряслиця, кістяні амулети, буси й т. інш., з фрагментів посуду простого й орнаментованого і, в досить великій кількості, решток їжі мешканців—кісток тварин, птахів та риб'ячих.

Серед речей побутових мусимо відзначити два амулети—один з рогу оленя ¹⁾, другий—з кістки тварини ²⁾.

Орнамент на посуді різаний, на вигляд або досить грубої хвилястої риси ³⁾, або тиснений з рівнобіжних простих рис ⁴⁾; траплялися випадки й сполучення цих обох видів.

Переходячи до питання про датування цих пам'яток, мусимо зазначити, що досліджено їх дуже мало, здобутий матеріал ще занадто обмежений, різноманітний та невиразний і через це дає можливості для надзвичайно широкого діпазону часу, в межах якого можна датувати землянки. Тому то я вважаю ще передчасним зараз висловлювати будь-які думки про час цих пам'яток. Але ж, безперечно, землянки є надзвичайно цікавими пам'ятками, вивчення яких повинно бути одним з головних моментів майбутніх дослідів на терені Дніпрельстану.

Досліди пам'яток матеріальної культури як на терені самого Дніпрельстану, так і на території, що її буде затоплено після побудовання греблі, повинні розпочатися з весни року 1928 в широкому масштабі. До цієї великого наукового значіння роботи, складної й відповідальної, треба завчасно підготуватися, необхідно обміркувати та накреслити, крім загального плану, деякі й спеціальні завдання.

У дослідженні пам'яток матеріальної культури потрібно відзначити два моменти. Перший—коли пам'ятки невідомі ще дослідникам, коли йому

¹⁾ Щоденник розкопів, стор. 216, мал. 3.

²⁾ Ibid., стор. 216, мал. 2.

³⁾ Ibid., стор. 209—210, мал. 1 і 2.

⁴⁾ Ibid., стор. 210, мал. 3.

потрібно виявити характер пам'яток, їхню культуру,—цеє момент об'єктивного вивчення пам'яток, як таких. Він вимагає від дослідника надзвичайно уважних та всебічних спостережень та обов'язкового їх фіксування. Момент цей повинен виявити, що або культура даних пам'яток уже відома, або ж являє нові форми, ще не вивчені, датувати цю культуру та встановити її творців.

Другий момент має спеціальні завдання вже що-до окремих питань у межах виявленого характеру пам'яток. Отже, завше можуть бути деталі, характерні й важливі для з'ясування окремих спеціальних питань, і яким би уважним та всебічним не було об'єктивне вивчення пам'яток, воно не може все ж таки охопити всіх таких питань, коли вони не будуть чітко поставлені перед дослідником.

Особливої ваги момент цей набуває в тих випадках, коли в одній місцевості трапляються пам'ятки різноманітні, скажемо, житлові та могили, або в одному могильнику різні типи поховань й т. інш. У таких випадках потрібно буває, крім об'єктивного вивчення різниці в характері пам'яток, їх культури, з'ясувати іноді ще цілу низку інших питань, що торкаються взаємовідносин культур, їх хронологічної послідовності або одночасного існування й т. інш. Без таких спеціальних питань неможливим є розв'язання загальних проблем що-до окремих культур у цілому їхнього місця та ролі в загальному історичному процесі.

Ще в минулому археологічні дослідження виявили різноманітний характер пам'яток старовини—могил, що у великій кількості розкидані на території колишньої Катеринославської губернії. Археологічні розкопи в с. Кічкасі в травні—жовтні р. 1927 ствердили це ще раз.

Серед могил, досліджених у р. 1927 в Кічкасі, виявлено було два основні типи. Перший тип—це могили, в яких небіжчиків покладено було в зібганому положенню (могили з так званими «скорченими кістяками»), з ознаками пофарбовання в червоний колір, з надзвичайно бідним інвентарем або зовсім без нього. Другий тип—могили з похованнями у випростаному положенні, з більш багатим кількісно інвентарем,—похованнями, що їх потрібно віднести вже до скито-сарматської доби.

Особливу увагу повинні притягнути, на наш погляд, могили першого типу із зібганими кістяками. Їх глибока старовина, своєрідність культури, їх величезна кількість та широке розповсюдження, єдність антропологічних рис людности, що залишила ці могили, врешті, раптовість її зникнення,—все це робить їх надзвичайно цікавими.

Могили із зібганими кістяками, як відомо, посідають великі простори СРСР та Західної Європи. Починаючи з Кавказу, широкою смугою проходять вони по всьому Півдню та Україні до західних її кордонів. Могили із зібганими кістяками є на території колишніх Терської, Кубанської та Донської областей і губернь: Ставропольської, Саратовської, Орловської, Курської, Харківської, Київської, Катеринославської, Херсонської, Криму,

Поділля, Волини ¹⁾). Окремі випадки траплялися й на далекій півночі, в губернях Ярославській та Пермській ²⁾). У Західній Європі могили ці є в Польщі, Галичині, Чехословаччині, Німеччині, Данії, Швеції, Франції, Англії, Іспанії, Італії, Австрії та Угорщині ³⁾).

Характерним є один факт, що звертає на себе увагу,—це єдність антропологічних рис людности, що залишила нам могили із зібганими та пофарбованими кістяками. Антропометричні дослідження дають нам тотожність спостережень на всій великій площі розповсюдження цих могил. Як загальне майже явище, потрібно констатувати доліхоцефальність черепів, і незначний порівняльно відсоток припадає на мезоцефалів та брахіцефалів.

¹⁾ Про знахідки могил із зібганими кістяками дивись: Терська обл. Спицын А. А.—«Курганы с окрашенными костяками» (Зап. Русск. Арх. Общ., т. XI, вып. 1—2, СПб., 1899 г., стор. 83—85).

Кубанська обл.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 85—89; Отчеты Импер. Арх. Ком.: 1872 г., стор. XIV; 1880 г., стор. VI, VIII—IX; 1885 г., стор. XXXI; 1886 г., стор. CIII; Герц К. К.—«Исторический обзор археологических исследований и открытий на Таманском полуострове», «Древности», т. VI, вып. 2. М. 1876 г., стор. 107.

Донська обл.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 127—180; Отчет Арх. Ком. 1890 г., стор. 47—48.

Ставропольська губ.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 89.

Саратовська губ.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 130—133. Рыков П. С., проф.—«Результаты археологических исследований в Нижнем Поволжье летом 1923 г.» (Ученые Зап. Саратовск. Университ., т. III, вып. 3, Саратов, 1925 г., стор. 35—51).

Орловська губ.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 125—126.

Курська губ.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 126—127; Отчет Арх. Ком. 1891 г., стор. 98.

Харківська губ.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 127; Отчет Арх. Ком. 1892 г., стор. 40; Мельник Е. Н.—«Раскопки курганов в Харьковской губ. 1900—1901 г.г.» (Труды XII Арх. Съезда, т. I, М. 1905 г., стор. 673); Городцов В. А.—«Материалы археологических исследований на берегах Дона, Изюмского у. Харьковск. губ.» (Труды XII Арх. Съезда, т. I, стор. 226—230); він же—«Результаты археологических исследований в Изюмском у., Харьковской губ. 1901 г.» (Там же, стор. 174); Мельник Е. Н.—«Археологические раскопки в Ахтырском и Купянском уездах, Харьковской губ.» (Труды XII Арх. Съезда, т. III. Протоколы, стор. 361—364); Редин Е. К. и Федоровский Н. А.—«Могили кургана слободы Сеньково, Купянского у., Харьковской губ. Харьков, 1900 г. (Окрем. відбиток із «Зборника Ист.-Фил. Общ.»)», вып. XII, 1900 г.).

Полтавська губ.: Отчеты Импер. Арх. Ком. 1895 г., стор. 25; Бранденбург Н. Е.—«Выписка из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении» (Труды XI Арх. Съезда, т. I, М., 1901 г., стор. 184—185).

Київська губ.: Спицын А. А. *Op. cit.*, стор. 114—125; Отчеты Арх. Ком. 1890 г., стор. 59; 1891 г., стор. 89—91; Бранденбург Н. Е.—«Об аборигенах Киевского края» (Труды XI Арх. Съезда, т. I, М., 1901 г., стор. 155—190); він же «Выписка из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении» (Труды XI Арх. Съезда, т. I, стор. 170—183); Самоквасов Д. Я.—«Основания классификации». Варшава, 1892 г., стор. XIV; Бобринский А. А.—«Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы», тт. I—3. СПб. 1887—1901 г.г.; Антонович В. Б., проф.—«Заметка о крашенных костяках» (Труды IX Арх. Съезда, т. II, Протоколы, стр. 118—119); Щербаковский Д. М.—«Раскопки курганов на пограничье Херсон

Звичай ховати небіжчиків у зібганому положенні зайшов до нас в Європу, треба гадати, зі Сходу двома шляхами. По-перше, безпосередньо з Малої Азії звичай цей міг перекинутися до Східної Європи та центральних її місцевостей; по-друге—круговим шляхом через Північну Африку він міг зайти до Південної Європи (Іспанії) і відтіля поширитися на західні її частини⁴). Просовування цього звичаю на північ Європи могло провадитися вже як зі Сходу, так і з західних її частин.

До яких же часів повинно віднести могили з зібганими кістяками?

Майже до початку XX сторіччя могили ці відносили або цілком до кам'яної доби, або до доби переходною від неоліту до металів⁵). Підставою для такого датування був звичайно той факт, що в досліджених до

скої и Киевской губ.», К., 1905 г. Окремий відбиток із журн. «Археологическая летопись Южной России», 1905 г., № 1—2:

Катеринославська губ. Спицын А. А. Ор. cit., стор. 99—107. Отчеты Арх. Ком. 1884 г., стор. XLV і наступні; 1892 г., стор. 37—39; Эварницкий Д. И. «Публичные лекции по археологии России». СПб. 1890 г.; Він же—«Курганы у р. Орели, Екатеринославской губ.» (Труды VIII Арх. С'езда, т. III, М., 1897 г., стор. 328—329); Він же—«Археологические раскопки» («Киевская Старина» 1885 г., № 8, стор. 707—727); Бранденбург Н. Е.—«Выписка из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении» (Труды XI Арх. С'езда, т. I, стор. 186—188).

Херсонська губ. Спицын А. А. Ор. cit., стор. 107—113. Отчеты Арх. Ком. 1889 г., стор. 32—35; 1895 г., стор. 26; Эварницкий Д. И.—«Раскопки курганов в Херсонской губ.» (Труды XI Арх. С'езда, т. I, стор. 718—735); Скадовский Г. Л.—«Белоозерское городище, Херсонского у. и соседние городища и курганы» (Труды VIII Арх. С'езда, т. III, М., 1897 г., стор. 75—160); Щербакровский Д. М. Ор. cit., Гошкевич В. И.—«Клады и древности Херсонской губ.», кн. I, Херсон, 1903 г.

Крим (з бувшою Таврійськ. губ.). Спицын А. А. Ор. cit., стор. 90—99; Отчеты Арх. Ком. 1887 г., стор. CLXXV; 1890 г., стор. 11; 1892 г., стор. 3, 4—6, 12—13; 1895 г., стор. 117—124; Кулаковский Ю. А.—«О раскопках крымских курганов летом 1896 г.» (Труды X Арх. С'езда, т. III, Протоколы, стор. 107—108; Він же—«К вопросу об окрашенных костяках». (Труды XI Арх. С'езда, т. I, М., 1901 г., стор. 190—196. Крім цього, див. праці Репнікова про розкопки кримських могил.

Бессарабська губ.: Спицын А. А. Ор. cit., стор. 113—114; Отчеты Арх. ком. 1890 г., стор. 50, 1891 г., стор. 160—164; Кнауэр Ф. И.—«Результаты археологической экскурсии по Аккерманскому у., Бессарабск. губ.» (Чтения в Общ. Нестора Летописца, кн. VI, Київ, 1892 г., стор. 10—14).

Поділля: Спицын А. А. Ор. cit., стор. 114; Бранденбург Н. Е.—«Выписка из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении» (Труды XI Арх. С'езда, т. I, стор. 183—184).

Волинь: Спицын А. А. Ор. cit., стор. 114; Федоренко П. К.—«Могили с. Городка, Ровенского у., Волинск. губ.» (Окремий відбиток з XIII т. «Трудов Общ. исследователей Волини»).

²) Спицын А. А. Ор. cit., стор. 133.

³) Нидерле Л.—«Человечество в доисторические времена». Перевод с чешского Ф. К. Волкова. СПб, 1898 г., стор. 138—145.

⁴) М. Wosinsky—«L'attitude repliée des morts aux temps prehistoriques» (Compte rendu du Congrès scientifique international des catholiques 1891), порівн. Спицын А. А.—«Курганы с окрашенными костяками», стор. 74.

⁵) Кулаковский Ю. А.—«К вопросу об окрашенных костяках» (Труды XI Арх. С'езда, т. I, стор. 191.

цього часу могилах із зібганими та пофарбованими кістяками інвентар складався лише з речей кам'яних, костяних виробів та глиняного посуду, металів же бракувало майже зовсім⁶⁾. Метальова культура в наших південних степах поширюється лише з оселенням тут скитів, що відбулося, за відомостями старих грецьких істориків—Геродота та Страбона та інш.⁷⁾,— у VII сторіччі⁸⁾ до нашої ери. Отже, порівнюючи фактичний матеріал (інвентар могил) з історичними відомостями, цілком природно вважали останньою межею виникнення могил із зібганими та пофарбованими кістяками VII сторіччя до нашої ери.

Пізніші досліді виявили в могилах цих, крім речей кам'яних та кістяних, також і наявність речей бронзових, золотих, срібних і навіть залізних⁹⁾. Цей факт спричинився до того, що окремі дослідники останні межі для спорудження могил із зібганими кістяками відсовували аж до часів нашої ери¹⁰⁾. Разом з тим виникла потреба переглянути питання взагалі про датування могил із зібганими кістяками, і вже року 1902, на XII Археологічному З'їзді, проф. В. Б. Антонович висловив думку, «что прежняя классификация, относившая скорченное положение и окраску исключительно к периоду каменному, теперь должна пошатнуться»¹¹⁾. Але ж остаточного вирішення у загальному масштабі питання це не набуло тоді, бо частина дослідників усе ж таки вагалася в своїх поглядах. У такому непевному стані питання це залишається й досі. Головну роль в цьому відбуває, на нашу думку, нез'ясованість питання про долю народу, що залишив ці могили.

Зазначені історичні джерела тубільців, що посідали наші південні степи в стародавні часи до приходу сюди скитів, називають кімерійцями. Отже, на цих підставах і могили із зібганими кістяками вважали за кімерійські.

Цілком природно виникає питання—який же нарід греки називали ім'ям «Кімерійців» (Κιμῆριοι)? Етимологія цього слова залишається й досі нез'ясованою. Є думка, що слово «Κιμῆριοι» навіть не грецького походження, а походить від єврейського (або фінікійського) «kamar» — темний¹²⁾. Але ж, нам здається, певніш усе ж таки буде зближати назву «Κιμῆριοι» з грецьким словом «Χεῖμῆριοι» — зимові. Назву «Κιμῆριοι» (зіпсоване від

⁶⁾ Бранденбург, Н. Е.—«Об аборигенах Киевского края» (Труды XI Арх. С'езда, т. I, М., 1901 г., стор. 158).

⁷⁾ Латышев, В. В.—«Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе». Т. I. Греческие писатели. СПб.

⁸⁾ Сысоев—«Киммерийцы» (Труды XII Арх. С'езда, т. III, М., 1905 г. Протоколы, стор. 308).

⁹⁾ Кулаковский Ю. А.—«К вопросу об окрашенных костяках». (Труды XI Арх. С'езда, т. I, стор. 191); Спицын А. А. Ор. cit.

¹⁰⁾ Бранденбург Н. Е.—«Об аборигенах Киевского края». Порівн. Бобринский А. А.—«Курганы и случайные археол. находки близ м. Смелы».

¹¹⁾ Труды XII Арх. С'езда, т. III, М., 1905 г., Протоколы, стор. 363.

¹²⁾ Сысоев—«Киммерийцы». (Труды XII Арх. С'езда, т. III, М., 1905 г., стор. 368); порівн. «Киммерийцы», Энциклопед. Словарь Брокгауза и Ефрона, т. XV, СПб, 1895 г., стор. 62.

Χεῖρριοι) — зимові — греки могли вживати, як загальну назву для племен, що мешкали на північ від Чорного моря взагалі, а в ближчому розумінні цим словом могли вони називати нарід з цієї сім'ї, найближчий до Чорного моря ¹⁾). До певної міри думку, що «Χεῖρριοι» була загальна назва племен, стверджують також і відомості Страбона про наскоки кімерійців на Пафлагонію, Фригію та інші місцевості Малої Азії. У цих відомостях Страбон ім'я «кімерійців» об'єднує декільки споріднених племен ²⁾).

Оселення скитів у наших південних степах було подією великої історичної ваги, бо з цих часів металева культура поширюється і стає пануючою. Скити на північному узбережжі Чорного моря зайняли головним чином простори, що безпосередньо прилягали до моря, витиснувши з цих просторів тубільців ³⁾). Останні, за історичними відомостями, покинули батьківщину й подалися до Азії ⁴⁾), а безпосередніми сусідами греків стали скити. Історичні відомості з цього часу, як населення просторів на північ від Чорного моря, знають лише скитів і про них тільки говорять. Кімерійці зникають зі сторінок історії і разом з тим ніби з історичного життя наших південних степів. Але ж чи так воно було? У даному випадку археологія повинна шукати відповіді в самій собі. Користуватися історичними відомостями, безперечно, слід, але керуватися перш за все треба археологічними даними. Датування могил із зібганими кістяками спиралося у великій мірі на історичні відомості, а через те, приймаючи цілком відомості, що скити витиснули кімерійців із південних степів і заступили їхнє місце, логічно було й крайньою межею виникнення могил із зібганими кістяками ставити VII сторіччя до нашої ери. Археологічні дані з певністю доводять нам інше, а саме, що інвентар могил із зібганими та пофарбованими кістяками має в собі речі не тільки кам'яної культури, а й речі вже цілком розвиненої бронзової і навіть залізної доби.

Отже, базуючись на археологічних даних, а також вважаючи, що зникнення із сторінок історії будь-якого народу не визначає ще остаточного зникнення його з історичного життя, і доводиться сказати, що

¹⁾ Це видається нам цілком природним, бо, в уявленні греків, у землях, які лежать на північ від Чорного моря, круглий рік тримається зима. «Вся описанная страна (тоб-то та, що лежить на північ од Чорного моря—П. С.) отличается столь суровым климатом, что в продолжение 8 мес. там стоят нестерпимые холода. Таким образом в продолжение 8 мес. бывает непрерывная зима, но и в остальные 4 мес. там стоят холода». Herodoti historiae, Lib IV, с. 28; порівн Strabonis Geographia, Lib. II (Латышев В. В. Op. cit., стор 19, 99—100)

²⁾ «οἱ τὲ Κιμῆριοι, οὓς καὶ Τριῖρας ὀνομάζουσιν, ἢ ἐχοίων τι ἔθνος πολλάκις ἐπέδραμον τὰ ὀρεῖά μέρη τοῦ Πόντου καὶ τὰ συνεχῆ αὐτοῖς, τότε μὲν ἐπὶ Παφλαγῶνας, τότε δὲ καὶ Φρύγας ἐμβάλλοντες» — «киммерийцы, которых называют и Трирами, или как о й-ни будь из их народцев (курсив наш—П. С.) часто делали набеги на правую сторону Понта и смежные с нею области, вторгаясь то в Пафлагонию, то даже в Фригию» (Strabonis Geographica, Lib. I, с. 3, § 21—Латышев В. В. Op. cit., стор. 98).

³⁾ Herodoti historiae, Lib IV, с. 13 (Латышев. Op. cit., стор. 15).

⁴⁾ Ibid I, 103 (Латышев. Op. cit., стор. 4).

нарід (чи народи), який ховав своїх небіжчиків у зібганому положенні та фарбував їхні кістки, продовжував своє історичне існування в наших південних степах і після оселення тут скитів, тоб-то після VII стор. до нашої ери. За витиснення тубільців, що посідали наші південні степи, скитами, можна казати лише як за явище часткове, а не як за загальну подію¹⁾.

Узагальнюючи все, що було сказано, мусимо зробити такі підсумки що до окремих питань, на яких необхідно, на наш погляд, зосередити особливу увагу при наступних роботах по дослідженню території Дніпрель-стану в році 1928:

1. Виявити та дослідити всі одміни в способі поховань як у могилах із зібганими кістяками, так і з випростаними, бо на терені будівництва, в Кічкасі, є ще могили з похованнями в «кістах». Одну таку могилу розкопано було в квітні р. 1927 геологом Яковлевим²⁾.

2. Установити, якщо можна буде, хронологічну послідовність усіх способів поховання та різних їх одмін, звернувши особливу увагу на випадки (якщо вони будуть) сумісного пробування в одній ямі кістяків у зібганому положенні з випростаними.

3. Дослідити та з'ясувати причини порушень тулубів у похованнях з випростаними кістяками (спосіб покладання, грабування, напади степових тварин-хижаків і т. інш.).

4. Оскільки землянки є рештками сталого оселення, безперечно повинно бути й кладовище, що зв'язане з цим оселенням; виходячи з цього—відшукати таке кладовище, або, коли його не знайдеться, встановити, чи можливо сполучати культуру землянок з будь-яким типом досліджених уже могил.

Закінчуючи ці рядки, я не можу не відзначити надзвичайно щирої та самовідданої праці моїх помічників, співробітників Дніпропетровського Краєвого Музею, Ф. М. Сап'яна та П. Е. Матвієвського, що дуже мені допомогли. Вважаю також за свій обов'язок висловити свою щирю подяку Інспекторові охорони пам'яток культури П. А. Козареві, місцевому Кічкаському краєзнавцю-археологу Г. Г. Мартенсові, адміністрації Дніпрель-стану та тим особам технічного персоналу, що за їх доброзичливим відношенням та допомогою я міг виконати покладене на мене завдання.

м. Чернігів.

12 січня року 1928.

¹⁾ Указівки на це, хоч і досить невиразні, можна, здається, на нашу думку, знаходити і в історичних джерелах, а саме—в оповіданні Геродота про походження скитів. Геродот каже, що підчас наступу скитів думка кімерійців що до опору їм не була одностайною. Нарід висловився за те, щоб не чинити опіру й залишити батьківщину, перейшовши до інших земель. вища ж верства (за Геродотом—«царі») обстоювали необхідність боротьби. До згоди не прийшли, і кожна частина зробила те, що вважала за краще. (Herodoti historiae, Lib. IV, с. 11.—Латышев В. В. Op. cit., стор. 14 - 15).

²⁾ Про це розповідав мені місцевий аматор-краєзнавець Г. Г. Мартенс і показував мені навіть світлини цих розкопів.

PIERRE SMOLITCHEV.
(Tchernigiv).

Recherches et fouilles archéologiques sur le territoire du Dniprelstan en Septembre et Octobre 1927.

L'auteur de cet article a été envoyé sur le Dniprelstan par le Comité archéologique d'Ukraine pendant les mois de Septembre-Octobre 1927, et était le seul archéologue autorisé qui était chargé par l'Expédition de l'Exploration Scientifique du territoire du Dniprelstan de faire des fouilles scientifiquement archéologiques sur les deux rivages du Dniro aux environs de Kytchkass.

Comme aides, il avait pendant deux semaines les collaborateurs du Musée Régional de Dnipropetrivsk (Ancien Musée Archéologique et Historique du nom de N. A. Paul) F. M. Sapian et P. E. Mathviewsky, M. P. A. Kozar, Inspecteur Régional de la Protection des Monuments d'Antiquité a beaucoup contribué à l'organisation des fouilles et à la conservation des monuments.

L'auteur a pu faire l'investigation de 26 monuments préhistoriques et archéologiques, situés sur les deux rivages du Dniro et disposés en groupements suivants:

Sur le rivage droite du Dniro.

I. Dans la grande Nécropole l'auteur a exploré au point de vue scientifique 9 kourgans-tumulus dont 8 renfermaient 17 sépultures.

IV. Dans cette nécropole l'auteur a de même fouillé 6 kourgans-tumulus, contenant 14 sépultures.

X. Dans cette nécropole l'auteur a exploré un kourgan-tumulus renfermant une sépulture.

XI. Traces d'anciennes habitations: l'auteur a exploré 6 renfonsements; parmi ceux-ci 5 contenaient des traces d'habitations en forme de fosses domiciliaires ou fonds des cabanes.

XVI. Dans cette nécropole l'auteur a exploré trois kourgans-tumulus, contenant 5 sépultures.

Sur le rivage gauche du Dniro.

Dans la région désignée par le N—VII l'auteur a exploré un kourgan-tumulus, contenant 3 sépultures.

Une caractéristique préalable de tous les endroits de distribution des monuments préhistoriques et archéologiques est donnée dans les articles de A. B. Dobrovolsky v. page.

I. LES SÉPULTURES.

La structure des tumulus.

La majorité des kourgans-tumulus en général assez plats est de dimension moyenne; le bas en est presque rond et se rapproche du cercle. Le kourgan № 16 du I groupe fait exception par ses dimensions (2,6 de mètres de hauteur sur 62 mètres de diamètre) et qui renferme 7 sépultures et le kourgan № 5 du IV—me groupe (4 m. de hauteur sur 38 mètres de diamètre).

Les tertres des kourgans se composent de humus noir. Un des traits caractéristiques de ces monuments sépulcraux est la présence de pierres de dimensions différentes, et qui sont aussi disposées différemment, parfois d'assez grandes pierres plates formant des tombeaux (par ex. dans le groupe VII le kourgan № 1) ou bien encore de grandes dalles de pierres formant des cromlechs simples ou doubles.

B. CARACTÈRE DE LA SÉPULTURE ET FAÇON D'ENSEVELIR.

1. Kourgans avec squelettes accroupis.

Parmi les groupes de squelettes accroupis on distingue: 8 ensevelissements dans des fosses sépulcrales creusées dans le terrain ancien; ces fosses n'étaient pas dallées, excepté la double sépulture dans le kourgan № 8 du I—ier groupe, dont les murs et le fond étaient recouverts de bois (une cloison de bois qui divisait la fosse en deux de long de la diagonale).

8 sépultures se trouvaient au niveau de l'ancien terrain; parmi ces sépultures les deux sont particulièrement intéressantes, elles se trouvent sous le tertre du kourgan № 1 groupe VII. Dans ces sépultures les squelettes accroupis se trouvaient dans des tombes ovales faites de petites dalles de pierre et surmontées d'un toit en forme de coupole (V. Journal des fouilles, page—dessin 4).

9 squelettes accroupis ont été trouvés dans les tertres des kourgans.

2. Sépultures avec squelettes étendus.

Ici l'on distingue huit sépultures primaires dans des fosses sont situées plus bas que le niveau de l'ancien horizon à une profondeur de 2,5, de mètres.

5 adventices sépultures avec squelettes étendus; il est intéressant de signaler que ces adventices sont introduits dans le tertre du kourgan-tumulus dans le fond duquel se trouvaient des sépultures primaires avec des squelettes accroupis.

Vu que les squelettes étaient mal conservés, il n'a pas été possible de préciser exactement le caractère des deux sépultures.

C. INVENTAIRE DES SÉPULTURES.

Sur 25 sépultures avec squelettes accroupis, ce n'est que dans 6 qu'on a trouvé un maigre inventaire; toutefois il est intéressant de noter qu'à côté d'objets en silex et en céramique, se trouvaient des ornements individuels de bronze (groupe VII kourgan № 1) et un couteau de fer (groupe X kourgan № 1 ensevelissement A). Sur 13 sépultures avec squelettes étendus, dans huit ont été découverts des inventaires (Parmi ces 13 sépultures une était une sépulture adventice.

La masse générale de 312 objets trouvés dans les sépultures peut être divisée en groupes suivants:

a) Objets domestiques; il est intéressant de signaler des objets en silex, des fusaiöles en terre glaise, des couteaux de fer avec parfois des manches en os. (voir dessin 3).

b) Ornements individuels: boucles d'oreilles, anneaux pendants temporaires de bronze perles, boutons boucles etc.

c) Armures: ces dernières sont représentées par des pointes de flèches en bronze, des pointes de fer de lances et de flèches, des débris de sabre.

d) La céramique est richement représentée: parmi 3 pots entiers en céramique faits sans tour se distingue l'un d'eux fait en argile mal brûlé avec un fond rond (groupe 1 dessin N—5).

Un grand broc en argile jaune attire l'attention, il est orné d'un dessin incisé qui fait ruban autour du goulet (D'après le registre № 426 V. le dessin).

Un ancien calice grec (noir laqué) avec ornementation du fond est particulièrement intéressant (kourgan № 44 groupe 1 v. dessin).

La plupart des fragments par leur composition et leur fabrication ressemblent aux ustensiles entiers et sont presque tous sans ornements.

Epoque des monuments sépulcraux.

A) Les plus anciennes sépultures de l'époque intermédiaire entre la pierre et le métal et du commencement de l'époque du métal sont celles des squelettes accroupis colorés qui sont ensevelis dans des fosses creusées dans le terrain parmi les cromlechs et au niveau de l'horizon dans des cistes de pierre (1er groupe, 1er kourgan № 16 sépulture C, groupe IV, kourgan 5 sépultures D; groupe VII kourgan 1, sépultures A et B).

B) On peut rapporter à l'époque scytho-sarmate toutes les sépultures avec squelettes étendus (groupe 1, kourgans 44, 45; groupe IV, kourgans № 3, 4, 5, et sépulture C dans le kourgan № 6) et aussi les sépultures

avec squelettes étendus et accroupis dans le même kourgan (groupe 1 № 46 et groupe IV № 2).

L'attention est particulièrement attirée par la sépulture dans le groupe X, kourgan № 1 où à côté du squelette accroupi, a été trouvé un couteau de fer, ce qui permet de rapporter cette sépulture aussi à l'époque scytho-sarmate.

II. DÉBRIS D'UN ANCIEN HAMEAU.

(Habitations souterraines).

Un grand intérêt a été éveillé par la découverte de l'archéologue M-r A. Dobrovolsky en août 1927 dans le rayon de Kitchkassé, emplacement XI de fosses domiciliaires ou d'habitations souterraines. Vu que M-r A. Dobrovolsky qui, au point de vue de la science est très intéressé à sauver les autres monuments de la destruction pendant la conduite des travaux n'a pu en explorer que deux, M-r P. Smolitchév a été envoyé par le Comité Archéologique d'Ukraine spécialement pour explorer ces abris souterrains. Malheureusement l'auteur de ce compte-rendu n'a pu, pour différentes raisons, explorer que cinq habitations souterraines ou fonds des cabanes.

Les fonds des cabanes explorés sont en réalité des fosses carrées habitables et qui ont été creusées à une profondeur d'un mètre dans le sous-sol. Dans les coins de ces fosses on remarque des traces de poteaux (parfois il y en avait un cinquième au centre de la fosse) sur lesquels était fixé le toit, dont le matériel ne s'est pas conservé jusqu'à nos jours. L'ouverture (la porte) se trouvait dans la direction de la pente, inclinée vers le Dniépr, au S. E. Dans le coin (en majorité situé du côté Est), se trouvait le poêle; ce dernier dans sa partie inférieure, représentait un rectangle d'argile boursouflée; le four même était à la base ovale, demi-sphérique. Le plancher de ces fonds des cabanes était en argile jaune, qui changeait en ton rougeâtre près du poêle.

Les objets, trouvés dans ces abris présentent un grand intérêt et donnent la possibilité de préciser approximativement l'époque de ces bâtisses. Parmi les rejets de cuisine ont été trouvés des os d'oiseaux, de poissons et d'animaux, ensuite l'on a découvert des meules, des couteaux de fer, des perles faites d'une composition transparente, des amulettes en corne de cerf ou en os, des fusaroles en argile et surtout des fragments de vases en forme d'amphore et des ustensiles de provenance locale. Ces derniers ustensiles sont ornés d'ornements incisés, dont les éléments se composent, soit de lignes ondulées (Journal des fouilles, page 75 des. 1 et 2) soit de lignes droites, parallèles (Journ. des f. p. 76 des. 3).

Toutefois, à cause de l'exploration incomplète de ce grand hameau, composé de 59 habitations souterraines ou fonds des cabanes, on est obligé de s'abstenir de préciser leur date et de la rapporter aux centaines de la fin du premier et au commencement du deuxième millénaire de notre ère.

СХЕМАТИЧНИЙ ПЛАН МОГИЛЬНИКА №1.

В С. КІЧКАСІ, ЗАПОРІЗЬКОЇ ОКРУГИ
СКЛАДЕНИЙ А.В.ДОБРОВОЛЬСКИМ.

- МОГИЛИ, ДОСЛІДЖЕНІ ДО ВЕРЕСНЯ МІС. Р. 1927.
- ◎ " " В ВЕРЕСНІ-ЖОВТНІ Р.1927.
- " " ЩО ЇХ ЗНИЩЕНО ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА.

Група І. «Некрополь»¹⁾

МОГИЛА № 3.

(Див. план Некрополя, що склав А. В. Добровольський).

Дослідження могил на території «Некрополя» (групи І) викликано було необхідністю, бо місцевість вирівнювалася під залізничні путі. Під загрозою повного знищення опинилося чимало могил.

Насип могили № 43 вже розвезли грабарі. На існування могили вказував лише шар каміння; розмірів та височини могили встановити неможна. Розкопи провадилися круглим котлованом у 6-ть метр. діаметром.

Каміння, що виступали на поверхні, при поглибленні котлована, шарами йшли в глибину, являючи собою ніби стовп.

Перші 3 штихи—грунт чорноземля, міцний; хнахідок немає.

Каміння йде вглиб, займаючи невелику, порівнюючи площу в 1 кв. метр.

На глибині 0,0 метр. грунт глинистий, міцний, суцільний по всій площі котлована, за винятком площі каміння, де грунт м'який, темного кольору.

На глибині 1,7 метр. каміння скінчилося; два нижні камені поставлені були на ребро.

Біля меншого каменя містилася крижова кістка великої тварини. Довжина кістки 0,29 метр.

На W від цієї кістки, на віддаленні 0,34 метр., лежали рештки черепа, дуже малого розмірами й тонкого. Можливо, що це були рештки дитячого черепа. Жодних ознак інших кісток непомітно (див. мал. 1).

Після зачистки дна котлована на тлі блідо-жовтого кольору глини виявилася темна пляма, що підходила під східню стіну котлована.

Котлована поширено з метою виявити цілком пляму, в напрямку на Е на 1 метр (мал. 2).

Після поширення взято на 2 штихи вглиб; темна пляма зникла, грунт материковий—суцільний—жовтий пісок. Котлована поглиблено на 2,3 метр.

Досліди могили № 43 можна вважати закінченими.

МОГИЛА № 34.

(Див. план А. В. Добровольського).

Насип могили розвезли було вже грабарі, через те остаточно встановити розміри та височину могили неможна. Про існування тут могили свідчили лише рештки каміння, що лежали в ґрунті.

¹⁾ Щоденники розкопів Петра Смолічева у вересні—жовтні 192 р. Кічкас Дніпрельстан, Запорізької округи.

Розкопи провадилися круглим котлованом у 5 метр. діаметром.

Перші штихи від поверхні—чорноземля; знахідок немає.

На глибині 1,19 метр. виявилися ознаки поховання. Кістяк надзвичайно погано зберігся; кістки порушені, порозкидані. Остаточо встановити орієнтацію поховання важко,—можна гадати, що кістяк лежав головою на Е.

Від кістяка заховалися лише рештки трубчастих кісток і то не всі. Дрібних кісток зовсім немає. Череп розчавлений на дрібні шматки, деяких частин бракує. Нижня щелепа лежить на протилежному кінці від черепа, біля трубчастих кісток ніг.

Уламок плечової кістки з ознаками червоної фарби.

Жодних речей не знайдено.

Взагалі поховання складає певне враження, що воно було пограбовано ще за старих часів (мал. 1).

Група І. «Некрополь».

МОГИЛА № 44.

(Див. план А. В. Добровольського).

Насип на 1,3 метр. зняли грабарі. На облишеному маякові яскраво помітно було в сторчовому розтині обріз могили. З одного боку була чорноземля темного кольору, а з другого—жовта глина, закладена камінням.

Маяка знято, площу вирівняно й закладено котлована чотирьохкутної форми; орієнтовано котлована по другорядних частинах світу (NW, NE, SE, SW) відповідно до орієнтації кам'яної кладки, що виявилася на поверхні. Це кам'яне спорудження являло собою продовгастий прямокутник 2,2 метр. завдовжки та 0,7 метр. завширшки. Орієнтовано воно було з NNE на SSW (мал. 1).

На глибині 0,55 метр. у західньому куті котлована, в норі ховраха, знайдено дві бронзові трьохгранчасті кінцівки стріл.

Ґрунт навкруги камінного спорудження міцний глинистий.

На рівні 1,45 метр. від рівня ґрунту, з північно-західнього боку камінного спорудження, стали траплятися кісточки.

На глибині 1,5 метр. від рівня ґрунту камінне спорудження кінчилося. Глибина котлована від вершини насипу могили (по маяку) 1,35 + 1,5 метр. = 2,85 м.

На глибині 1,60 метр. виявилось поховання.

Кістяк лежить на спині; головою орієнтований на W. Руки простягнені вздовж тулуба; ноги випростані. Загальна цілість кістяка гарна. Кістки всі майже збереглися, хоча пісковий ґрунт і не дуже сприяв цілості.

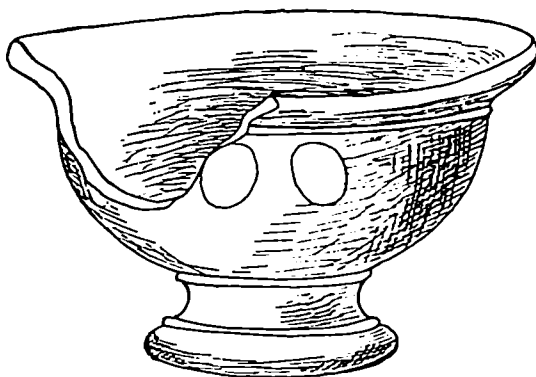
Біля потилиці, з правого боку, щільно біля черепа лежали дві частки станового хребта (тварини?)

У головах, на віддаленні 0,18 метр.—половина великої тварини (коня?), розрубаної уподовж.

Ліворуч від кістяка, вздовж правої частини тулуба лежав спис, від якого заховалася залізна кінцівка, довжиною 0,42 метр. Кінцівка містилася на рівні правого плеча, 0,32 метра на S від нього. Біля нього—залізний ніж із кістяним держакom. Дерев'яний держак списа перетрух, і лише біля правої ступні та на 0,2 м. нижче облишилися залізні фрагменти—рештки оковки тупого кінця держака.

Праворуч від кістяка, біля лівого плеча містилася невеличка посудинка грецького виробу на підніжжі, з одбитими вушками та краєм (мал. 1).

Посудина зроблена з гарновимішаної та випаленої глини червоного кольору; зовні й з середини вкрита чорним лаком. На дні—візерунок—коло, що складається з 5 рядків карбованих крапок; у центрі кола поставлена кома (мал. 2).

Мал. 1. Грецька чорнолакова посуда, що її знайдено в могилі № 44. (Реєстр речей № 315). Натур. розмір.

Нижче, з того ж правого боку кістяка, на віддаленні 0,3 метр. від посудини на рівні лівого ліктя містився фрагмент переїденого іржею залізного предмета, призначення якого встановити важко. Ще нижче (0,15 метр. від фрагменту) 13 бронзових трьохгранних кінцівок стріл. Такі ж самі кінцівки, в кількості 63-х, містилися й біля пальців лівої руки.

Мал. 2. Візерунок усередині на дні посудини.

Довжина кістяка—1,7 метр.

Поховання це, на нашу думку, треба вважати, скито-сарматської доби II—III століття нашої ери.

Поховання вирізано з землею й має бути послано до Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею.

Група I. «Некрополь».

МОГИЛА № 8.

(Див. план А. В. Добровольського).

Могила № 8 міститься на селищі № 1, біля центральної телефонної станції, на розі вулиць.

Діаметр могили через вершину—9,8 метр.

Височина - біля 1 метра.

Дерновий шар у центрі порушено—викопана яма 0,4 метр. завглибшки.

Розкопи провадилися котлованом, діаметром 6 метр. Ґрунт темний, чорноземля—міцний.

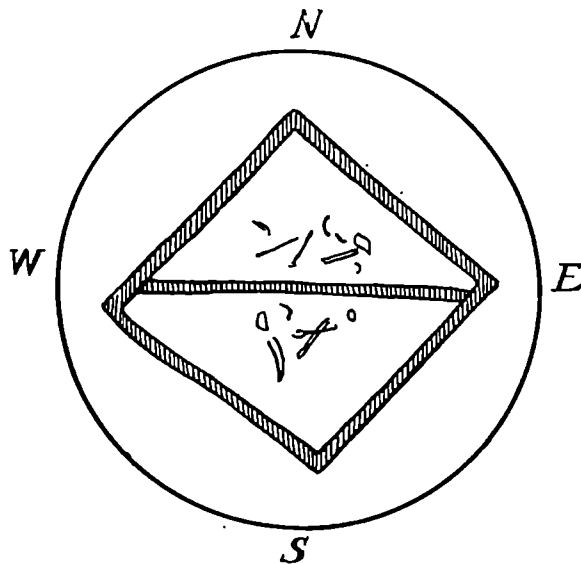
На глибині 1,3 метр. у центральній частині котлована виявилося поховання. По всіх ознаках поховання це не є основним, воно, мабуть, впускне, пізніше, бо під похованням виявляється досить велика пляма темного кольору, у формі неправильного прямокутника.

Поховання А.

Після розчистки поховання виявилася така загальна картина: кістяк лежить у випростаному положенні, на правому боці; орієнтований головою на W. Череп розчавлений землею, доліхоцефальний. Руки простягнені вздовж тулуба, ноги випростані. Загальна цілість кістяка—погана. Заховалися лише трубчасті кістки, але й то не повністю. Крижових кісток бракує, як і дрібних кісток (ребер і т. інш.). Довжина кістяка—1,7 метр.

Жодних речей так біля кістяка, як і під ним не знайдено.

Після того, як поховання це було знято, під ним виявилася темна чотириохкутна пляма розмірами $3,5 \times 3,15$ метр. Через пляму, приблизно

Мал. 1. Схематичний план поховання В.
а — Смуги брунатного кольору—ознаки
дерев'яної обстави та перегородки
могильної ями.

по діагоналі з Е на W, а також і по краю обріза плями ґрунт має брунатний колір. Це є рештки перетрухлого дерева, що ним, очевидно, обставлено було яму. Яма ця не відносилася до поховання А, а до нижнього основного поховання цієї могили (В).

Поховання В.

Містилося на 0,3 метр. нижче поховання А, на глибині 1,6 метр. від поверхні насипу.

Поховання В являє картину майже повного зруйнування, яке відбулося, треба гадати, підчас копання ями для поховання А.

Поховання В, власне кажучи, було подвійним. На підставі уважного вивчення загальної картини поховання, можна приблизно встановити таку картину: в чотириохкутній ямі, яку було по стінах обставлено деревом

(рештками, певніш—ознаками якого й була брунатна смуга), переділений пополам по діагоналі, покладено було два небіжчики, дно ями вислано було також деревом.

Кістяки лежали в скорченому положенні, але вони були так поруйновані, що встановити це можна було після дуже уважного вивчення. Загальна цілість кістяків дуже погана—заховалися лише трубчасті кістки, уламки розчавленого черепа, нижньої щелепи. Дрібні кістки майже зовсім перетрухли.

Орієнтацію кістяків остаточно встановити неможна, але треба припускати, що вона була на NE або на E.

Жодних речей біля кістяків не знайдено.

Група I. «Некрополь».

МОГИЛА № 16.

(Див. план А. В. Добровольського).

Могила № 16 містилася недалеко від водонапорної башти, приблизно на 50—70 метр. на NE від неї.

Могила великих розмірів; формою плескувата. Височина—2,6 метр., діаметр через вершину 62 метри.

Дерновий шар на всій поверхні насипу не мав ознак великого руйнування, лише на північній пол. насипу була яма до 1 метра глибини—рештки існувавших тут німецьких шанців, що їх зроблено було під час громадянської війни.

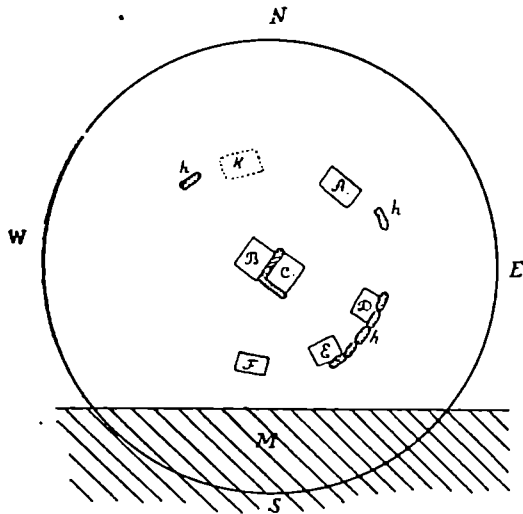
Завдяки тому, що за загальним планом будівництва місцевість, де була могила, потрібно було вирівняти, створилася можливість зняти весь насип до рівня горизонту. Лише по всій площі облишено було стовпи—маяки, які наприкінці також було знесено.

Лише одне перешкоджало роботі й не давало як слід досліджувати цю могилу,—це терміновий характер роботи. Грабарі починали роботи до схід сонця й закінчували її після заходу. Планово досліджувати та керувати роботами можна було лише з 7-ї години ранку до 4-ї год. дня—час коли працювали робітники, які копали землю, а грабарі лише вивозили її, Ніяким чином неможна було примусити грабарів не працювати поза межами робочого дня (8 год.), бо вони працювали «сдельно». Такі обставини привели до того, що частину поховань грабарі зруйнували і дослідити їх не було змоги. Єдине, чого вдалося досягнути,—це того, аби грабарі не псували й не закидали речей, а оддавали їх. Отже, через те, що неможна було дослідити всіх поховань, речі, що їх знайшли грабарі й передали мені, я й примушений рахувати, яко випадкові знахідки, хоча, без сумніву, вони містилися при похованнях.

Могила № 16 є могилою колективною, де в одному насипу міститься декільки поховань, що розміщені були, треба гадати, в певному по-

рядкові. Цю думку нашу стверджує розміщення досліджених поховань (мал. 1).

Частина поховань (А, В, D) містилася в насипу могили, решта ж (С, Е, F)—на ґрунті (горизонті).

Мал. 1. Загальний план поховань у могилі № 16.

А, В, С, D, Е, F — досліджені поховання.

h — кромлехи.

К — місце де грабарі знайшли були скитські речі.

М — нерозкопана частина насипу.

Поховання А.

Поховання А містилося в північно-східній частині могили, на віддаленні приблизно 6 метр. від центру могили. Містилося це поховання неглибоко (0,5 метр.) від поверхні.

Кістяк у скороченому положенні; орієнтований головою на NW.

Загальна цілість кістяка погана,—заховалися лише трубчасті кістки, та й то не повністю. Череп розчавлений вагою землі; дрібні кістки відсутні. Жодної речі так біля кістяка, як і під ним не знайдено.

Череп довгоголовий.

Поховання В.

Поховання В містилося в центральній частині могили, на глибині 1,36 метр. від поверхні насипу, на 1,24 метр. від горизонту (в середині насипу). Поховання розруйноване, погану збереглося. Усі зацілілі кістки розкидані в безпорядку на площі розміром 2,05 м. × 1,85 м.

Зберігся череп (розчавлений), що лежав на лівій щоці, декільки ребер та частина трубчастої кістки.

На N від черепа, на віддаленні 0,6 метр. містився горщик із випаленої глини, зроблений руками (без ганчарського кола). Вінце невеличке, відогнуте трохи назовні, плечі та боки горщика нерівні, дно плескувате, рівне; орнаменту немає (мал. 2).

Горщик зберігся гарно, лише тріснув під вагою землі на дві частини.

Горщик має височину 0,16 метр., діаметр вінця—0,13 метр.; обвід по боках—0,57 метр., діаметр дна—0,09 метр. Знизу горщик закурений.

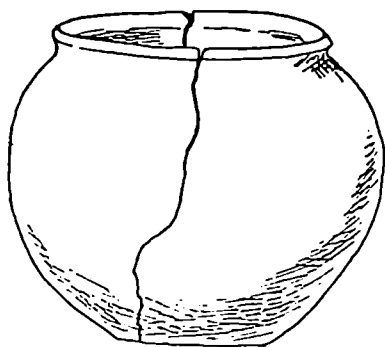
Крім горщика, ніяких речей при похованні не знайдено.

З південно-східного боку поховання містилися два великі продовчасті камені, що їх було покладено в ряд (див. мал. 3).

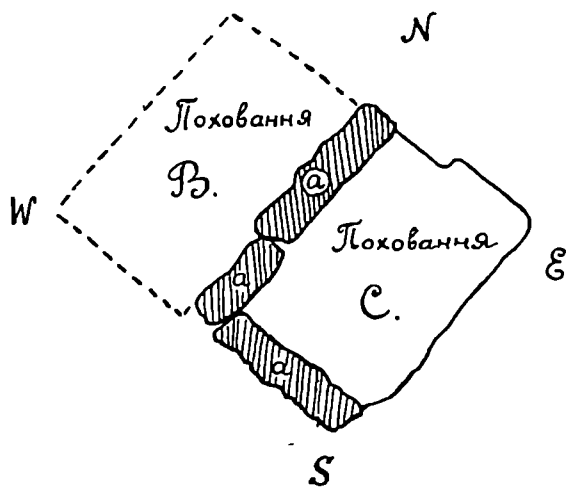
Як було орієнтовано поховання, певно сказати неможна, бо воно було дуже поруйноване, але можна гадати, що головою на S. Череп довгоголовий.

Поховання С.

Поховання С містилося в центрі могили, поруч з похованням В, на південний захід від нього на ґрунті (горизонті). Глибина від поверхні насипу—2,5 метр. З NW та SW поховання обкладено було досить великим продовгастим камінням, що формою своєю наближалось до чотирьохкутньої призми. Треба гадати, що такі ж каміння були й з двох останніх боків (NE та SE), але їх уже не збереглося.

Мал. 2 Горщик, що його знайдено при похованні В. (Реєстр речей, № 400). $\frac{1}{4}$ натур. розміру.

Мал. 3. Схематичний план поховання С.
а—каміння, що ними обкладено було похов. С.

Поховання С являло картину повної руйнації,—кістки розкидано було по всій площі могили ($2,05 \times 1,3$ метр.).

З північного сходу ями містилися рештки розчавленого черепа та нижня щелепа. Далі (на SW) майже до половини площі ями лежали перемішані кістки ребер, частки станового хребта, фаланги рук. На самому краю могильної ями з SW, біля каменю—ноги, від ступнів до коліна, які не були порушені. Кістки ніг грубі, пофарбовані в червоний колір. Рештки та ознаки червоної фарби розкидані були по всій площі поховання.

Загальна цілість кісток не дуже гарна,—всі майже вони переламані.

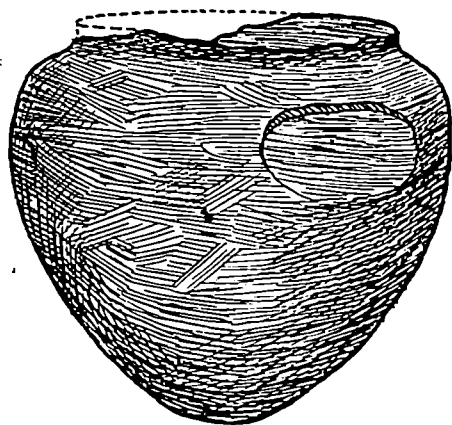
Жодної речі так біля кісток, як і під ними не знайдено.

Орієнтовано поховання головою на NE.

Поховання С потрібно, на нашу думку, вважати центральним похованням, що оточено було навколо кромlexами. У середині цього кола, попід кромlexами, містилися інші поховання (А, D, E, F)..

Поховання D.

Поховання D містилося на 6,2 метр. на SEE від центрального поховання (C), під кромlexами. Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на NW (в напрямку до центрального поховання).

Мал. 4. Горщик, що його знайдено було при похов. D. (Реєстр речей, № 404).
1/4 натур. розм.

Загальна цілість кістяка надзвичайно погана: череп заховався лише в уламках, від кісток—лише частина трубчастих, усі ж дрібні перетрухли зовсім.

Поховання містилося вище горизонту, в насипу могили.

З північно-східнього боку кістяка, на рівні колін, лежав невеликий горщик з погано випаленої глини. Горщик зроблено від руки (без ганчарського кола), вінце виявлено; дно яйцеподібне. Виріб горщика надзвичайно грубий; в одному місці на боці горщика поставлена латка.

Уся поверхня горщика вкрита рівнобіжними рисками—наслідками вирівнювання поверхні травою або соломою. Глина на переломі чорного кольору. Горщик розбитий, бракує частини вінця та плеч. Височина—0,13 метр., діаметр вінця—0,1 м.

Поховання E.

Поховання E містилося на віддаленні 5,5 м. на SSE від центрального (C) та на 5 метр. від поховання D (на SW). Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на NE. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, ступні пригнуті майже до крижових кісток. Руки простягнені вздовж тулуба й долонями закладені поміж колін.

Загальна цілість кістяка досить гарна; кістки майже всі збереглися, лише череп розчавлений вагою землі. Череп довгоголовий.

Ззаду кістяка, біля потилиці—рештки червоної фарби, що лежала невеликою купкою. Кістки рук та ніг мають ознаки пофарбовання в червоний колір.

Поховання містилося на рівні горизонту.

У насипу вище поховання, приблизно на 0,3 метри над ним знайдено кремінну кінцівку стріли. Кінцівка оброблена дрібною ретушшю, має конічну форму, плескувата, з двома вусиками, один з яких трохи одбитий (мал. 5). Довжина—5 сант., ширина—2 сант.

Крім кінцівки стріли, інших речей при похованні E не знайдено.

Довжина кістяка в скорченому положенні—1,2 метр.

Від маківки до крижових кісток—0,82 метр. Довжина стегнових кісток—0,44 метр., довжина берцових—0,42 метр.

Поховання F.

Поховання F відлежало на 5,5 метр. на SSW від центрального поховання (C) та 4,3 метр. на W від поховання E.

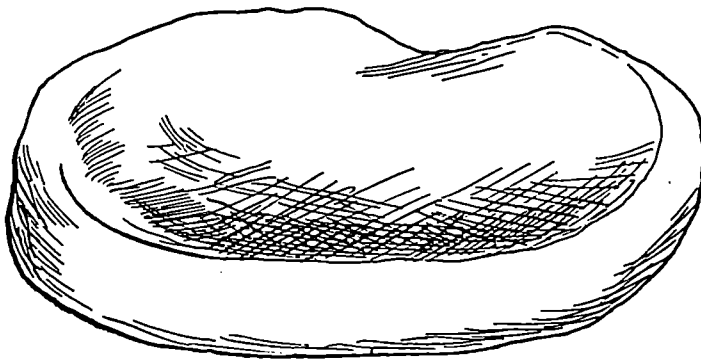
Поховання містилося на рівні горизонту; кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні, головою на E. Обличчя повернено до центрального поховання.

Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, руки закладені долонями між колін.

Загальна цілість кістяка дуже гарна; збереглися майже всі кісточки. Череп довгоголовий, спереду кістяка, на рівні грудей, ознаки червоної фарби.

Мал. 5. Кремінна кінцівка стріли, що її знайдено при похованні E. (Реєстр речей, № 405). Натур. розмір.

Мал. 6. Ступка з валькованої випаленої глини. Знайшли грабарі в могилі № 16. (Реєстр речей, № 410). $\frac{1}{3}$ натур. розм.

Жодної речі при похованні не знайдено. Довжина кістяка в скорченому положенні—1,26 метр.

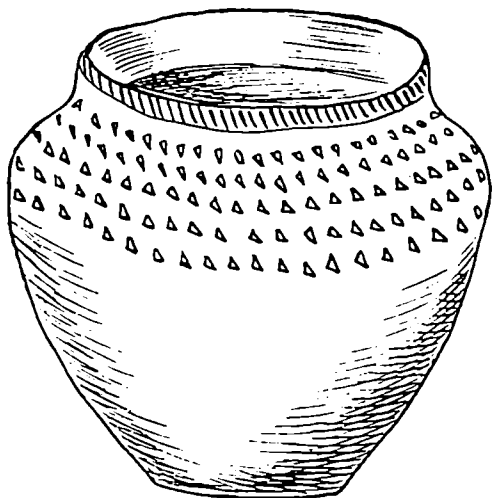
З огляду на дуже гарну цілість кістяка, що трапляється не часто, поховання вирізано з землею для передачі до Дніпропетровського Краєвого Історичного Музею.

Систематичні досліді могили № 16 треба вважати закінченими. Усього вибрано було 144 куб. сажнів землі.

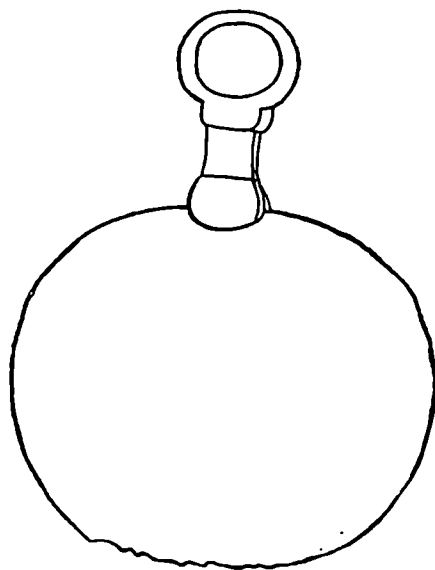
Крім цих досліджених поховань, у могилі № 16 були ще поховання, яких неможна було дослідити з причин, що їх зазначено було ще на початку журналу,—це поховання, які знищили грабарі. Про ці поховання свідчать лише ті речі, що їх передали мені грабарі. Речі ці: кругле бронзове люстерко з ручкою, бронзова велика намистина (буса), бронзова голка та глиняний горщик.

Речі належали, без сумніву, до двох поховань—бронзові, треба гадати, до скитського поховання, а горщик—до поховання зі скорченим кістяком.

Речі ці потрібно рахувати, власно кажучи, яко випадкові знахідки, але з огляду на те, що вони знайдені все ж таки в могилі № 16 і є цікавими, я вважаю цілком припустимим не відокремлювати їх до цілком випадкових знахідок, а зв'язати з могилою № 16.

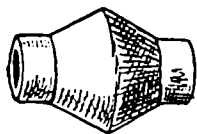
Мал. 7. Глиняний горщик, що його знайшли грабарі в могилі № 16. (Реєстр речей, № 413). $\frac{1}{2}$ натуральн. розмір.

Мал. 8. Люстерко бронзове, викопане грабарями в могилі № 16. (Реєстр речей, № 16). $\frac{1}{3}$ натур. розм.

1. Ступка з валькованої випаленої глини, овальної форми, з одного краю трохи ширша, ніж з другого. Довжина—0,21 метр., широкий край—0,15 м., вузький—0,1 метр., височина—0,065 метр.; глибина—0,035 метр.

До ступки маленький продовгастої неправильної форми «пестик» з такого ж матеріалу, як і сама ступка (мал. 6).

Мал. 9. Бронзова намістина, викопана грабарями в могилі № 16. (Реєстр речей, № 414).
Натур. розмір.

2. Горщик маленький з випаленої глини жовтого кольору. Горщик зроблений руками (без ганчарського кола), з виявленим яскраво вінцем та рівним дном. По краю вінця та на плечах горщик укрито карбованим орнаментом з рисок та крапок (мал. 7).

Горщик має височину 0,11 метр., діаметр вінця—0,09 метр; діаметр денця—0,06 метр.

3. Бронзове люстерко кругле з припаяною бронзовою ручкою з кільцем на кінці. З верхнього краю люстерко трохи пожоване. Орнаменту немає (мал. 8).

Діаметр люстерко має 0,14 метр., ручка завдовжки 0,06 метр.

4. Бронзова намистина у вигляді циліндру, на якого надіто ромбоподібну бусину. Довжина—3 сант. (мал. 10).

5. Бронзова тонка голка з одламаним вушком. Довжина—0,11 метр.

Група I. «Некрополь».

МОГИЛА № 45.

(Див. план А. В. Добровольського).

Могила № 45 містилася на NW від водонапорної башти, поміж залізничними путями.

Зовнішній вигляд могили та її розміри встановити було неможна через те, що насип знесли були грабарі. За існування тут могили свідчила лише купа каміння.

Розкопи переводилися котлованом круглої форми, діаметром 6 метр.

У центрі котлована купа каміння, формою продовгаста, орієнтована з Е на W. Довжина купи—2,7 метр., завширшки—0,8 м.

Кам'яна купа йшла вглиб на 0,5 метр. Під камінням виявилось поховання.

На якій саме глибині містився кістяк від поверхні насипу й горизонту, остаточно встановити неможна через те, що, як я вже зазначив, площу, де лежала могила, зрівняли грабарі. Від вирівняної поверхні кістяк містився на глибині 0,5 метр.

Кістяк лежав на спині, у випростаному положенні, орієнтований головою на W. Череп розчавлений, лежить на лівому виску, повернений обличчям до N. Руки простягнені вздовж тулуба, але трохи зігнуті в ліктях; ліва долоня лежить на нижній частині черепа. Ноги випростані. Череп довгоголовий.

Біля ступнів ніг, з північного боку кістяка, на віддаленні 0,52 метр. лежало денце маленької посудинки з гарно вимішаної та випаленої глини червоного кольору. Денце з поверхні вкрито чорним лаком. Без сумніву, посудина була походження грецького. Фрагмент такого ж (а може, і одного того ж) посуду містився й біля долоні лівої руки, яка лежала на нижній частині черева.

Крім зазначених фрагментів посуду, інших речей при похованні знайдено не було.

Загальна цілість кістяка погана; кістки заховалися не всі й дуже крихкі, взяти не було ніякої можливості.

Довжина кістяка—1,6 метр.

Після розібрання кістяка дно котлована було зачищено; жодних ознак того, що глибше могло бути ще поховання, немає—грунт суцільний—супісок.

Дослідження могили № 45 потрібно вважати закінченим.

Група I. «Некрополь».

МОГИЛА № 47.

(Див. план А. В. Добровольського)

Могила № 47 лежить у тому ж районі, як і попередня могила № 45, метрів на 100 від неї на NNW.

Зовнішній вигляд та розмір встановити неможна, бо площу вирівняли грабарі; на поверхні лише пляма з невеликого каміння; формою своєю пляма наближається до кола й має до 7 метрів у діаметрі.

Розкопи переводилися круглим котлованом 6,5 метр. у діаметрі.

Ґрунт у перших двох штихах (на глибині 0,4—0,5 метр.)—чорноземля, перемішана з камінням. Після другого штиха каміння зникає, ґрунт—чорноземля, міцний.

Після 4-го штиха (на глибині приблизно 1 метра) материковий ґрунт жовта глина (льос).

Ґрунт суцільний, жодних ознак порушень непомітно.

Котлована поглиблено на 2,3 метр.—ґрунт суцільний.

Досліди закінчено.

Група I. «Некрополь».

МОГИЛА № 46.

(Див. план А. Д. Добровольського).

Могила № 46 міститься поруч із могилою № 47 на NW від водонапорної башти.

Зовнішній вигляд могили на її височину встановити було неможна, через те, що насип звезли грабарі. На присутність тут могили вказувало лиш каміння, що досить рясним шаром укривало площу, діаметром приблизно метрів 7—8.

Розкопи переводилися круглим котлованом 6,5 метр. у діаметрі.

Ґрунт зверху темний (чорноземля), міцний, а з 4-го штиха йде жовта глина (льос).

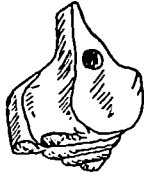
На глибині 2,27 метр. у шарі піску виявилось поховання.

Кістяк лежить на спині; головою орієнтований на W. Череп трохи повернено обличчям праворуч. Руки простягнені вздовж тулуба; ноги впростані. Ступнів ніг та долонь рук бракує. Загальна цілість кістяка погана; кістки дуже крихкі.

На черепі, біля правого виска—сережка з морської мушлі (мал. 1). На шиї—три великі скляні бусини, досить великих розмірів. Бусини синього та зеленого кольору з білими очками (мал. 2).

У головах—бронзова трьохрчаства стрілка; така ж сама стрілка—зверху правої лопатки; такі ж самі стрілки й біля правого боку та долоні правої руки. Біля нижньої щелепи—бронзове кільце.

У головах, трохи ліворуч черепа, містився невеликий глечик, який лежав боком. Глечик—з випаленої глини, без орнаментів; вагою землі трохи деформований.

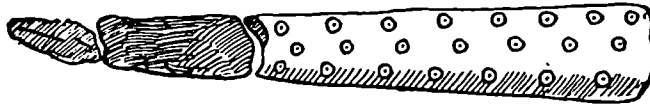

Мал. 1. Сережка з морської мушлі.
(Реєстр речей, № 417).
Натур. розмір.

Мал. 2. Бусина з синього скла
з білими очками. (Реєстр речей,
№ 419). Натур. розмір.

На Е від цього глечика покладено було кістки тварини (барана, мабуть), а серед них—залізний ніж із кістяним держакom. При похованні, очевидно, покладено було частину барана, в м'ясо й було вштрикнуто

Мал. 3. Залізний ніж із кістяним держакom. (Реєстр речей № 426).
 $\frac{2}{3}$ натур. розмір.

ножа. Держак ножа оздоблено кружальцями з крапкою посередині; кружальця йдуть у три ряди (мал. 3). Довжина ножа з держакom—0,16 метр.

Поруч із кістками, на S, глиняний глечик досить великих розмірів. На плечах глечика—карбований орнамент у вигляді невеликих поперечних рисок (мал. 4). Височина глечика—0,25 метр.

Довжина кістяка —1 метр.

Дане поховання є жіноче поховання, на користь чого свідчать так розміри кістяка, як і інвентар, що його знайдено при похованні.

На віддаленні 1,4 метр. на NE від цього кістяка, на тому ж самому рівні (2,27 метр.) містився другий кістяк.

Кістяк цей покладено було в скорченому положенні. Остаточнo встановити орієнтування цього кістяка важко через те, що кістяк неповний—черепа бракує зовсім, бракує також і багатьох кісток. Деякі кістки з ознаками пофарбовання.

Чи мали ці два поховання які стосунки між собою, сказати важко; яскравих ознак порушення ґрунту не помітно, а це мусило б бути, якби

Мал. 4. Глечик. (Реєстр речей,
№ 428). $\frac{1}{10}$ натур. розміру.

поховання відбувалися різночасово. Навпаки, однаковий рівень глибини поховань дає підстави гадати, що обидва поховання наче б то відбулися одночасово й, може, зв'язані були поміж собою, але категорично запевняти цього не буду.

Група І. «Некрополь».

МОГИЛА № 49.

(Див. план А. В Добровольського).

Могила № 59 міститься на SW від водонапорної башти, в район прокладки залізничних путей, біля того місця, де будується механічний завод.

Коли розпочато було досліди цієї могили, її вже більш як на половину розвезли грабарі, які терміново вирівнювали площу.

Дослідження цієї могили довелося переводити в надзвичайно несприятливих умовах, як то кажуть, похапцем.

У центрі могили містився великий плескуватий камінь 1,5 метр. завдовжки, що лежав зверху купи дрібного каменю.

Поховання А.

На глибині 1 метра від поверхні насипу містився кістяк, або, певніш, перемішані кістки. Орієнтувати поховання ніяк неможна. Загальна цілість кісток надзвичайно погана.

Жодної речі біля кістяка не знайдено.

Поховання В.

На віддаленні 1,2 метр. від центрального (А) на SE, на глибині 0,9 метрів від поверхні насипу містилося поховання В.

Кістяк лежав у скорченому положенні, головою орієнтований на NE. Загальна цілість кістяка дуже погана—заховалися лише розчавлений зовсім череп та декільки кісток.

Жодної речі біля поховання не знайдено.

Поховання А й В містилися на ґрунті, ознак могильних ям не помітно.

Поховання С.

На NE від поховання А, на 1,4 метр. від нього виявилось поховання С.

Поховання С містилося вище поховань попередніх (А та В), на глибині 0,6 метр. від поверхні насипу.

Загальна цілість найгірша—облишилося декільки кісток. Череп бракує.

Кістяк, треба думати, лежав на спині, головою на W або SW.

При похованні знайдено досить значну кількість фрагментів залізних речей, очевидно рештки зброї. Фрагменти містилися по всій площі поховання; певного порядку в розміщенні їх спостерегти неможна.

Зважаючи на те, що поховання С містилося в насипу могили, а не на ґрунті, а також і на наявність фрагментів залізних речей у достатній кількості, треба вважати, на нашу думку, поховання С похованням «впускним», значно пізнішого часу, ніж поховання А та В; можливо, що це є поховання тюрське.

Південно-західню та західню частини могили дослідити не вдалося, бо грабарі після закінчення робіт (4-годин. дня), не вважаючи на заборону з мого боку, розвезли її, і коли на другий день о 7 год. ранку я прийшов на могилу, то застав уже лише рівне місце.

Група IV. Селище № 2.

МОГИЛА № 2.

Могила № 2 входить до складу групи могил, яка міститься з північного боку селища, біля пожежного баку. Усіх могил у цій групі 4; розташовані вони в ряд, що йде в напрямку з NE на SW.

Формою своєю могила № 2 являє невисокий (0,5—0,7 м.), плескуватий насип, діаметром через вершину 12 метр. Центральну частину насипу зверху вкладено дрібним камінням. Ґрунт у зверхніх шарах досить міцний.

Розкопи переводилися круглим котлованом 12 метр. діаметром.

На глибині 1,8 метр. у центральній частині котлована виявилися ознаки поховань (двох), що містилися рядом, на деякому віддаленні одне від одного.

Поховання А.

Поховання А містилося на глибині 0,0 метр. від поверхні насипу, в ґрунті. Кістяк лежав на спині, орієнтований головою на W. Поховання поруйноване, бо верхня частина тулуба була розкидана майже зовсім; черепа бракує, облишилася тільки одна нижня щелепа. Нижня частина кістяка заховалася незруйнованою. Ноги були зібгані в колінах і під вагою землі впали, а через те кістки їх зараз лежали перехрещені. Руки було випростано вздовж тулуба, що можна вбачати по рештках правої руки (від ліктя до долоні), які залишилися незруйнованими.

На всій площі, де мусив міститися тулуб, були розкидані дрібні фрагменти залізних речей—треба гадати, рештки зброї, але фрагменти настільки дрібні й невиразні, що встановити по них самі речі важко.

З лівого боку кістяка, на рівні долоні правої руки (яка облишилася незруйнованою) містилися кістки тварини (барана?). Серед них лежав залізний ніж. Більш ніяких речей при похованні не знайдено.

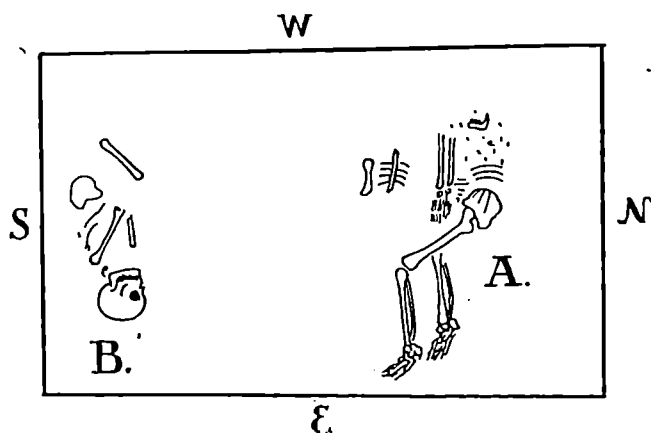
Поховання В.

На одному рівні з похованням А, на віддаленні 1,6 метр. на Е від нього, містилося друге поховання.

Кістяк лежав на лівому боці, в скорченому положенні, головою на Е. Загальна цілість кістяка погана—череп розчавлений; заховалися лише трубчасті кістки рук та рештки крижових кісток.

Жодної речі при похованні не знайдено.

З огляду на те, що кістяк поховання В розмірами своїми був значно менший, ніж попередний, але він належав, без сумніву, дорослій людині, поховання В, на нашу думку, треба вважати жіночим.

Мал. 1. Загальний вигляд поховань А та В в могил № 2.

Група IV.

МОГИЛА № 3.

Могила № 3, як і попередня (№ 2), має невисокий, плескуватий насип до 0,8 метр. заввишки та 8 метр. у діаметрі через вершину. У центральній частині насипу шар каміння, що йде вглиб досить великою купою. Купа ця складена з окремого невеликого каміння й має пірамідальну форму. Довжина—1,9 метр., ширина—1,2 метр., заввишки—2 метри.

Розкопи переводилися круглим котлованом 8 метр. у діаметрі.

На глибині 2,5 метр. під купою каміння виявилось поховання. Поховання розруйноване.

Кістяк лежить на спині, орієнтований головою на SWW. Черепа при кістякові немає, він лежить на 20 см. вище від решти кісток, над ними; нижня щелепа на віддаленні 0,42 метр. на SW від черепа, на рівні, нижчому, ніж він. Між черепом та щелепою містилася плечова кістка. Череп довгоголовий.

Ліворуч від кістяка, біля того місця, де за нормальних умов (коли б кістяка не було зруйновано) повинна була бути го ова небіжчика, покладені кістки тварини (барана), на яких маються рештки залі-

ної іржі—ознаки того, що тут лежав ніж. Ножа не знайдено—або він зовсім зник, або його взято було, коли руйнували кістяка. На 0,3 метр. на SSW від кісток барана містилися ще ребра тварини, значно менших розмірів (поросся?).

З речей між розкиданими кістками верхньої частини тулуба знайдена лише одна бронзова трьохгранча кінцівка стріли, з рурочкою для держаків та вусиками.

Довжину кістяка заміряти неможна, бо він зруйнований. Довжина плечової кістки—0,34 метр.; стегнової—0,46 метр.; берцової—0,37 метр.

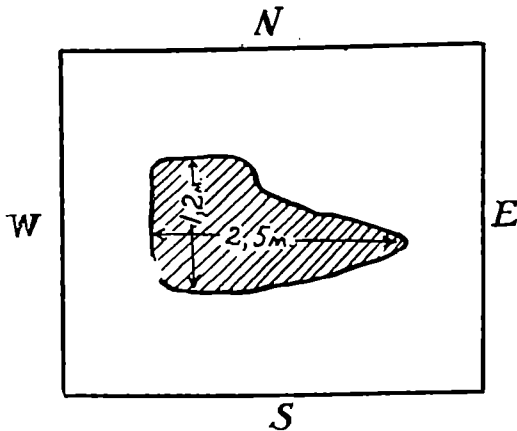
Група IV. Селище № 2.

МОГИЛА № 4.

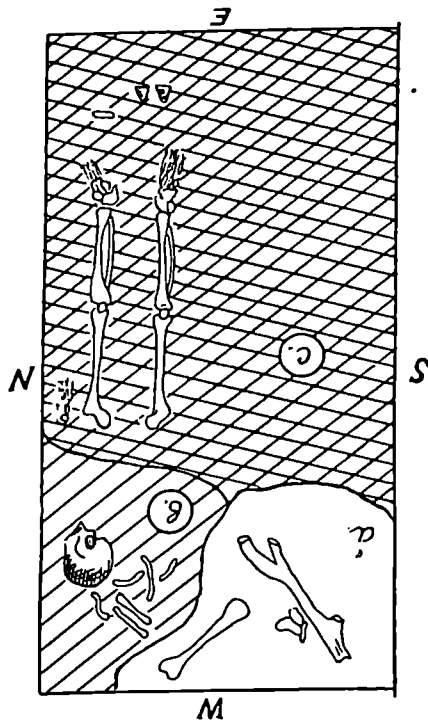
Могила № 4 міститься на NE від могили № 3. Насип невисокий. плескуватий, заввишки 0,5 метр., укритий зверху камінням на два шари. Діаметр могили через вершину—8 метр.

Під суцільним шаром каміння, що був зверху, виявилася купа, що складена була з невеликого каміння. Купа має продовгасту форму, завдовжки—1—1,2 метр., заввишки—1,9 метр.

На глибині 1,8 метр. виявилася темна пляма,—обріз ями у вигляді неправильного трикутника довжиною 1,5 метр., завширшки—1,2 м.

Мал. 1. Вигляд дна котлована в могилі № 4 на глибині 1,8 метр.

Мал. 2. Загальний вигляд поховання в могилі № 4.

- а) Площа на глибині 2 метр.
- б) Площа на глибині 2,1 метр.
- в) Площа на глибині 2,5 метр.

На глибині 2 метр. від поверхні насипу, в західній частині плями, на камінні лежала частина рогу оленя завдовжки 0,61 метр. На N від рогу, поруч з ним кістка (лопатка), а в тому ж напрямкові, на віддаленні 0,3 метр., містилася плечова кістка людини.

На 0,1 метр. нижче рівня площі, де містився ріг оленя (мал. 1, площа а), в північному боці ями містився череп, без нижньої щелепи, порушений з місця. На W від нього кістки ліктева та лучева, ключиця та ребра, розкидані без порядку.

Нижче цієї площі на 0,4 метр. (на 2,5 метр. від поверхні насипу) містилася нижня частина кістяка (ноги). Ноги у випростаному положенні. У ногах, на 0,15 метр. на E лежали фрагмент залізного ножа та дві глиняні конічної форми пряслиці.

Ця частина кістяка залишилися непорушеною. Череп та кістки, що містилися на площах «п» та «а», без сумніву, належали одному кістякові, але під час грабування поховання вони викинуті були й через те після засипки ями опинилися вище. У частині ями, де за нормальних умов повинен міститися тулуб, знайдені маленькі намистинки (бусинки) в кількості 7 штук та 5 фрагментів таких же бусинок. Серед бусин одна дуже цікава своєю формою («луковица»).

Поховання містилося в ямі, що викопана була в ґрунті на глибину 2-х метр.

Група IV. Осада № 2.

МОГИЛА № 5.

Могила № 5 на S від могил 1, 2, через площу, на південному боці осади.

Розмірами — це велика могила; насип має діаметр через вершину 38 метр.; до 4-х метрів заввишки.

Могили мали зовсім знести, через те, що потрібно було вирівняти площу. З огляду на це розкопи провадилося так: насип могили поступово збирався цілком до самої підшви (горизонту). Посеред могили облишена була маяк-стінка через усю могилу, завширшки 1 метр. Стінку цю потім було знято.

Могила містила в собі 5 поховань (А, В, С, D, Е), що покладені були в різних частинах насипу, так на ґрунті, як і в самому насипу.

Поховання А.

У центрі насипу, на глибині 1,1 метр. виявилось поховання А, впускне. Поховання це має ознаки значного руйнування. Кістяк лежить на спині у випростаному положенні, орієнтований головою на W. Загальна цілість кістяка погана — всі майже кістки поламані. Череп розчавлений зовсім, складається з окремих частин. Установити з певністю, який він був — довгоголовий чи короткоголовий, неможна. Зразу ж біля черепа лежали берцові кістки. Решта кісток містилася приблизно на тому ж рівні, як і череп, але деякі з них були перемішані. На всій площі, що її займало поховання, розкидано було залізні фрагменти — рештки зброї — списа,

шаблі та кінцівок стріл. Трапилася одна залізна цільна кінцівка стріли, плескувата, листоподібної форми.

Поховання це, без сумніву, пізніше, на нашу думку, треба вважати тюркським.

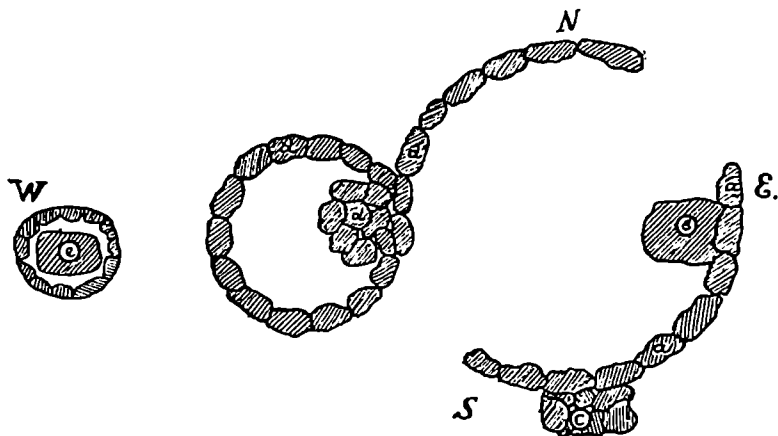
Поховання В.

На віддаленні 3,35 метр. від поховання А, на S, на глибині 1,8 метр. від поверхні насипу містилося поховання В. Кістяк лежав на лівому боці, в скорченому положенні, орієнтований головою на SSE. Загальна цілість кістяка погана; череп розчавлений зовсім, зберігся лише в уламках; з решти кісток збереглися лише частини трубчастих кісток.

Жодної речі при похованні не знайдено.

На глибині 2,2 метрів від поверхні. насипу виявилися ознаки кам'яного кола з кромлехів. З W до цього кола прилягало ще одне коло з каміння, менших розмірів; а ще далі на W, на віддаленні 1 метра від меншого кола,—ще одне зовсім невеликих розмірів.

Діаметр великого кола кромлехів—8 метр., меншого—3,25 метр., а малого—1,5 метр.

Мал. 1. Загальний схематичний план кромлехів у могилі № 5.

В E частині великого кола, з середини—купа каміння продовгастої форми, 1,6 метр. завдовжки та 0,8 метр. завширшки (див. мал. 1, b). Така ж друга купа каміння й з південного боку кола, тільки з зовнішнього боку його. Довжина—1 метр, ширина—0,8 метр. (мал. 1, c).

У середині другого, меншого кола, в східній його частині, купа каміння (рис. 1, d). Нарешті, в середині малого кола, займаючи майже всю площу, містився великий плескуватий камінь, майже прямокутної форми, розмірами $0,68 \times 0,46$ метр. (мал. 1, e).

Поховання С.

На віддаленні 6,7 метр. від поховання А, на NEE, за колом кромлехів, містилося в насипу могили поховання С.

Кістяк лежить ниць (спиною доверху), головою на SE; череп трохи повернено ліворуч (на правій щоці), руки простягнено вздовж тулуба. Загальна цілість кістяка погана, заховалася лише верхня частина кістяка (тулуб) до крижових кісток, ніг немає.

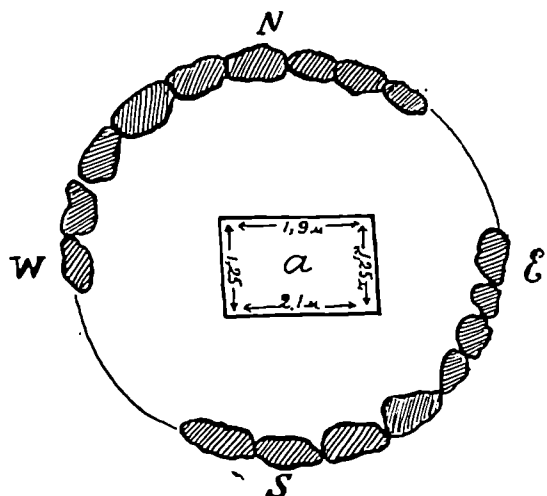
Кістяк розмірами невеликий; череп розчавлений вагою землі. Речей біля кістяка не знайдено. Вважаючи на невеликі розміри кістяка, а також

і на те, що кутні зуби («зуби мудрости») ще не прорізалися, поховання, на нашу думку, треба визнати дитячим або юнацьким.

У центрі великого кола кромлехів, на рівні горизонту, на глибині 3,6 метр. від поверхні насипу, виявився чотирьохкутний обріз могильної ями.

На глибині 0,5 від горизонту виявилось поховання D.

Кістяк лежить на спині, покладений на сплетену з соломи або трави «циновку», руки простягнені вздовж тулуба; ноги підняті були в колінах, але під вагою землі розведені колінами

Мал. 2. Дно могили № 5 на рівні горизонту.
а—Могильна яма.

назовні. У деяких місцях кістки мають ознаки пофарбовання в червоний колір. Орієнтовано кістяк головою на Е.

Загальна цілість кістяка дуже погана, кістки остільки крихкі, що розсипаються під руками. Ознак руйнації або порушення кістяк не має. Зверху кістяк укритий був плетеною з трави «циновкою», яка була підкладена й під ним. Жодної речі біля кістяка не знайдено.

Довжина кістяка (в скорченому положенні)—1,26 метр. Від маківки до крижових кісток—0,9 метр., довжина стегнових кісток—0,48 метр., берцових—0,42 метр.

Поховання D є похованням основним, над яким висипано було могилу № 5.

Під камінням, що накладено було в сіхдній та південній частині кола (мал. 1, b і c), нічого не було.

Поховання Е.

У меншому колі (з W великого) під купою каміння розмірами 1×1 метрів, на глибині 0,5 від рівня горизонту, був лише один череп, розчавлений вагою землі. Кісток від кістяка не було. Речей також не було.

У малому колі (що містилося на W від великого) жодних ознак поховання не знайдено. Котлован поглиблено на 0,8 метр. від рівня горизонту; ґрунт суцільний, материковий, без жодних ознак порушення.

Призначення цього спорудження, можна думати, було ритуальне.

Група IV.

МОГИЛА № 1.

Із зовнішнього боку могила № 1 являє невисокий насип до 1 метра заввишки, діаметром через вершину 12 метр.

Розкопи переводилися круглим котлованом діаметром 10 метр.

Середина насипу зверху вкрита була камінням, шар якого грубиною був до 0,5—0,6 метр. ($2\frac{1}{2}$ штиха). Під камінням ґрунт м'який.

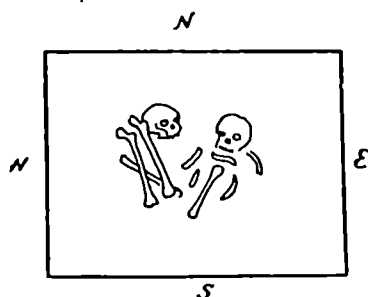
На глибині 1,5 метр. від поверхні насипу виявилися ознаки поховання.

Поховання А.

Поховання А містилося на глибині 1,6 метр. від поверхні насипу. Воно було подвійне. На великий жаль, поховання розруйноване.

Кістяки містилися рядом, головами на N. Біля західного черепа — стегнові кістки; решта кісток перемішані. Установити, в якому положенні покладено кістяки, важко, треба гадати, що вони були поховані в скорченому положенні. Кістки цілком пофарбовані в червоний колір. Жодної речі при похованні не знайдено.

Під похованням А і на SW від нього в горизонтальному перекрої виявляється темна пляма—обріз могильної ями.

Мал. 1. Загальний вигляд поховання А в могилі № 1.

Поховання В.

На глибині 2,5 метр. від поверхні насипу та на 1 метр нижче поховання А, на дні могильної ями містилося поховання В, майже цілком зруйноване. Від кістяка облишився лише череп та декілька уламків трубчастих кісток, які розкидані були без ладу. Кістки пофарбовано в червоний колір.

Біля кісток, на всій площі могильної ями розкидані були маленькі фрагменти бронзового оздоблення якоїсь речі. Фрагменти остільки дрібні, що встановити по них річ неможна.

В якому положенні був кістяк, куди його орієнтовано було, встановити неможна.

Група IV. На осаді № 2.

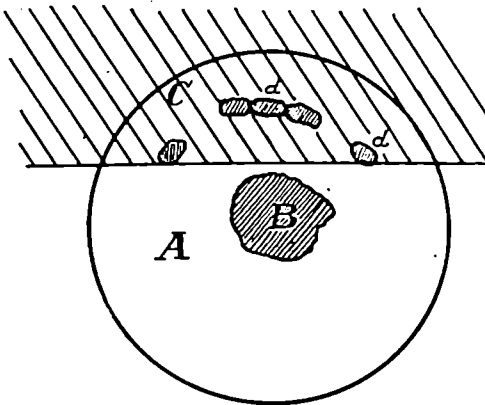
МОГИЛА № 6.

Могила № 6 має 18 метр. у діаметрі через вершину. З північного боку майже на $\frac{1}{3}$ знята. З могили брали землю для висипання будинків. У центрі могили проступає каміння, що займає невелику порівнюючи площу.

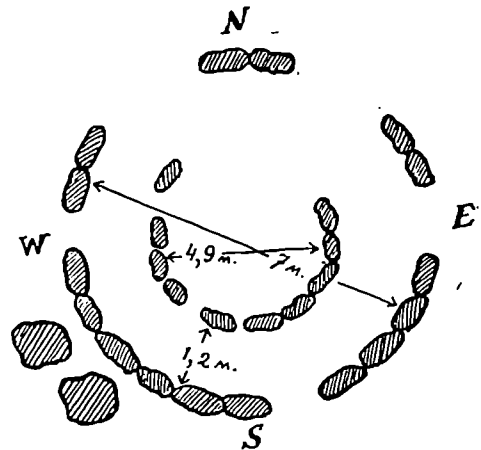
З північного боку, там, де вибрана земля, виявляються кромлехи, що ними була оточена могила.

Височина насипу—1,8 метр.

Розкопи переводилися круглим котлованом, що захоплював коло кромлехів.

Мал. 1. План (схематичний) могили № 6 до розкопів. А—Насип могили. В—Каміння в центрі насипу. С—частина насипу, що вибрана. d—кромлехи.

Мал. 2. Схематичний план розташування могили № 6.

Після перших двох штихів каміння, що було в центрі, зникло; ґрунт—чорноземля.

На глибині 1 метра від поверхні насипу, в центрі знову виявилось каміння, що навалено було купою. Розмірами каміння невелике. Купа трохи продовгаста, в напрямку з Е на W. Довжина—1,9 метр., завширшки—1,5 метр.

Навколо купи, на віддаленні 2 метр., іде коло з кромлехів; за ним на 1—1,5 метр.—друге коло кромлехів; каміння в цьому колі розмірами більше, ніж у першому.

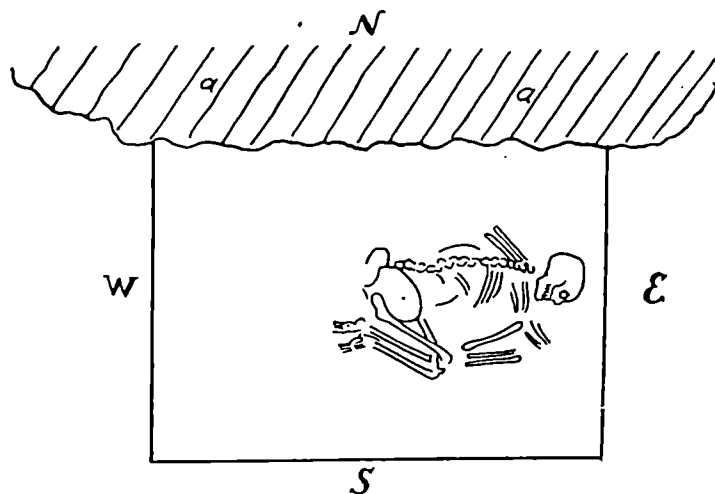
Так перше коло (внутрішнє), як і друге (зовнішнє) в деяких місцях поруйновані.

Котлован поглиблено на 1,8 метр. від поверхні насипу й кромлехи цілком було очищено від землі.

На глибині 1 метра, на S від кам'яної купи, в середині внутрішнього кола кромлехів, виявилось поховання.

Кістяк містився в скорченому положенні, головою на Е; кістяк лежав на лівому боці. Ступні ніг підбгано до крижових кісток; лікоть правої руки майже торкається колін. Загальна цілість кістяка дуже погана; кістки надзвичайно крихкі.

Жодної речі біля поховання А не знайдено.

Мал. 3. Загальний вигляд поховання А. а—камінна купа.

Поховання В.

На глибині 1,6—1,7 метр. від поверхні насипу, майже на рівні горизонту (а може, і на горизонті), в середині купи серед каміння містилося друге поховання (В). З камінням перемішані кістки від двох кістяків; принаймні мається дві нижні щелепи. Кістки в повному безладді; орієнтацію поховання встановити неможна.

Деякі з кісток мають ознаки пофарбовання в червоний колір.

Речей при похованні немає.

Глибше під камінням маютьься ознаки ще одного поховання.

Поховання С.

Поховання С містилося на глибині 2 метр. від поверхні насипу на материковому ґрунті. Кістяк лежить на спині, орієнтований головою на W. Кістяк зруйнований, непорушеною збереглася лише нижня частина — цеб-то ноги. Ноги випростані; рука права простягнена вздовж тулуба, — від неї заховалася лише частина від долоні до ліктя. Верхня частина кістяка розкидана — маютьься лише поодинокі ребра, частки станового хребта. Черепа зовсім немає.

Тепер цілком стає зрозумілим, чому в похованні В, що містилося вище поховання С, — було дві нижні щелепи. Одна, без сумніву, належала до поховання С і підчас руйнації могили попала в каміння до поховання В. І навпаки, деякі кістки з поховання В змішалися з кістками

з поховання С, а саме на тому місці, де мусив бути шлунок небіжчика з поховання С, опинилися кістки ніг зверхнього поховання (В).

Ліворуч від кістяка вздовж правого боку й рівнобіжно правій руці, аж до рівня ніг тягнеться смужка блідо-брунатного кольору—ознаки перетрухлого дерева,—можливо, що тут був спис.

Біля долоні правої руки містилася бронзова трьохгранчаста кінцівка стріли. Вище, на рівні грудей, лежав фрагмент залізного предмета. Інших речей при похованні не було.

Група VII. Лівий берег р. Дніпра.

(Див. план А. В. Добровольського—VII). 13—21 вересня р. 1927.

МОГИЛА № 1.

Група VII складається з 3-х великих та декількох менших горбків. Група лежить на віддаленні приблизно 0,5 кілометра від нафтового баку, на лівому березі Дніпра, на NEE від нього. Дослідження цієї групи потрібно було зробити через те, що через крайній на N горбок повинно було пройти шосе. Північний горбок наполовину майже потрібно було знести. Отже, аби не загинули пам'ятки, треба було терміново дослідити північний горбок, якому загрожувало руйнування. Горбок цей лежить на схилі до Дніпра, що тече на N від цієї групи. Він (горбок) являє собою продовгастий пісковий насип метрів на 11 довжини та метрів до 5 заввишки.

Після огляду цієї групи взагалі й північного горба зокрема в мене власне склалося враження, що горби ці є явище природне, але на них, без сумніву, можуть бути й поховання, за що свідчили кам'яні плями, які були на поверхні цих горбів. Отже, оскільки остаточно не з'ясовано було, що саме являють великі горби—могили насипані, чи природні підвищення місцевости, досліді мали носити інший характер, ніж звичайні розкопи могил, а саме:

Починаючи майже з подошви горба, з північного його краю (якраз із того, який мав бути знесеним), закладено траншею, що мала перерізати горбок уподовж з N на S. Протягалася траншея поступово. Перша траншея (А) закладена була на 10 метрів довжиною та 2 метри завширшки. Дослідження ґрунту виявило, що горб з цього боку є природне підвищення місцевости. Ґрунт—пісок жовтого кольору з тоненькими червонуватими прошарками, що йшли в горизонтальному напрямку. Глибше одного метра йде суцільний пісок жовтого кольору.

На віддаленні 2,3 метр. від північного краю траншеї, під східною стіною виявлено було кістяка людини. Кістяк лежав на глибині 0,4 м. від поверхні, на спині, головою на N. Нижні кінцевості простягнені, верхні—зігнуті в ліктію: права рука лежала на грудях, а ліва—на нижній частині черева. Череп розчавлений. Цілість кістяка дуже погана,

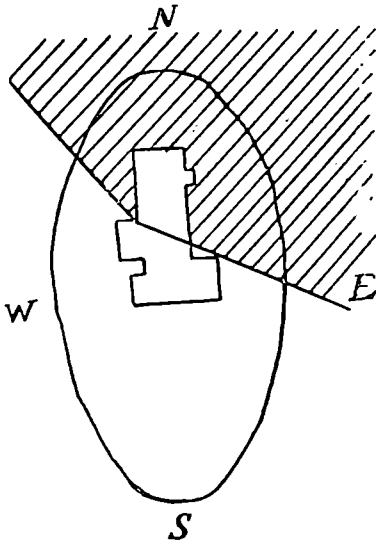
кістки надзвичайно крихкі. З кісток збереглися: трубчасті кістки рук і ніг, крижові кістки та ступні.

Довжина кістяка—1,62 метр. Будь-яких речей так біля кістяка, як і під ним не знайдено. Не помітно також і ознак труни.

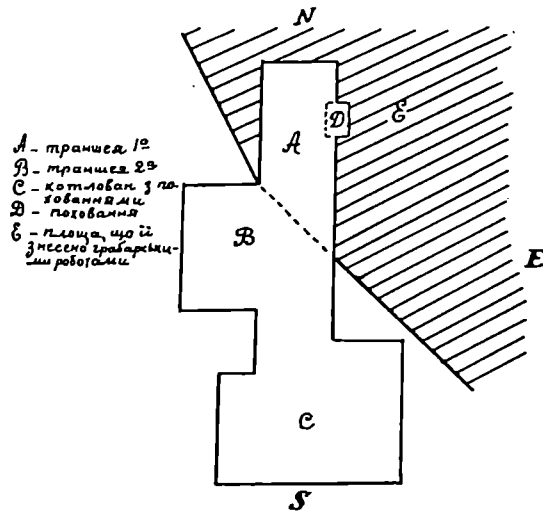
Інших знахідок у цій частині траншеї не знайдено.

Траншею поглиблено на 2 метри.

При продовженні траншеї далі на S, вона мусіла перерізати кам'яну пляму, що була майже на вершині горба. Пляма ця доходила до 4-х метр. у діаметрі. Отже, щоб захопити всю пляму, траншею поширено до 5 м. і протягнуто на довжину теж 5 метр. (мал. 2, В).

Мал. 1. Заштрихованням означено площу, що її передбачалося знести.
а — поховання.

Мал. 2.

Під верхнім шаром, що досить рясно вкритий був невеликим камінням, у глибину йде суцільний шар жовтого піску, такий же самий, як і в траншеї А. Поглиблено траншею В на 2 метри. Жодних знахідок немає.

Траншею продовжено ще на S (мал. 2, С).

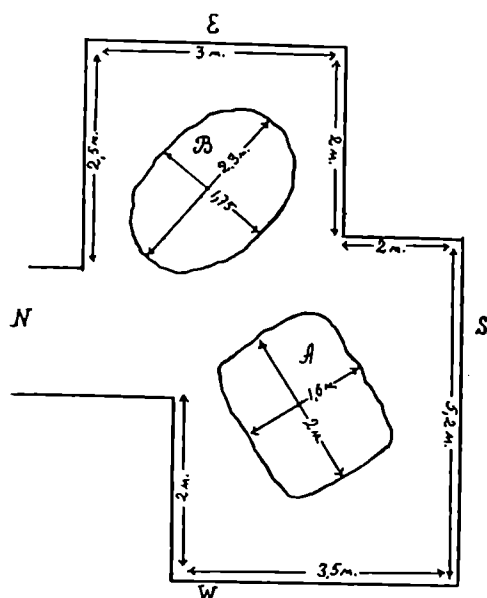
У центральній частині котлована С під дерновим шаром виявилось каміння, яке було складено у вигляді купи або стовпа. Стовп цей мав прямокутну форму довжиною 2 метри та 1,6 метр. завширшки. Деякі каміння по краях стоять на ребрі. Зверху впоперек стовпа лежав великий продовгастий, плескуватий камінь. Стовпа орієнтовано з NE на SW.

У північно-східньому куті котлована виявилася така ж сама кам'яна кладка. Котлована поширено й кладка відкрита вся. Кладка такого самого характеру, як і в центрі; складена з невеликих каменів; форму має овальну. Бокові камені стоять на ребро. Діаметр по довгій осі—2,3 метр., по короткій—1,75 метр. Від центрального стовпа на 1,7 метр. на Е.

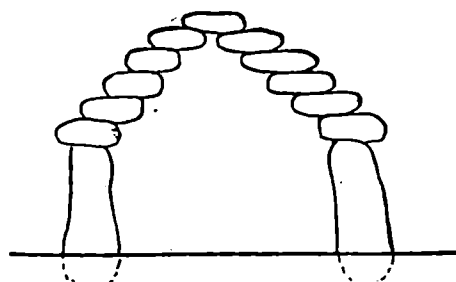
Поховання В.

На глибині 1,4 метр. виявилось поховання, яке містилося в кам'яній гробниці, що зроблена була з 12 поставлених на ребро, щільно одна до однієї, кам'яних плит до 0,5 метр. заввишки. Форма гробниці овальна; орієнтовано її з Е на W. Зверху гробницю прикрито було камінням, що під вагою землі завалилося в середину.

Первісний вигляд гробниці в сторчовому розтині, треба гадати, був такий.

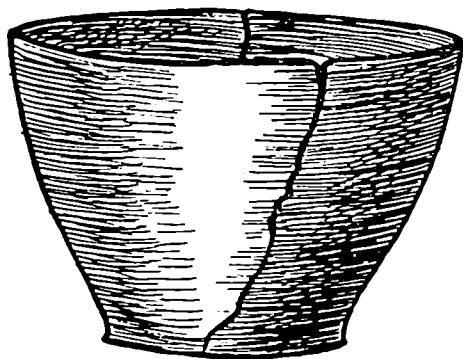
Мал. 3.

Мал. 4.

Унутрішня площа гробниці має 1,45 метр. довжини та 0,8 метр. завширшки.

У гробниці містився кістяк людини, що поховано її було в скорченому положенні. Кістяк лежав на лівому боці, головою на Е. Ноги було зігнуто в колінах і ступні підігнуто до крижових кісток. Руки теж зігнуто, при чому лікті майже з'єднані були з колінами ніг, а долоні підкладено під голову. Кістяк зберігся досить гарно, але кістки були остільки крихкі, що взяти їх з землі цілними не було змоги. Череп довгоголовий.

Мал. 5. Горщик з поховання В. Реєстр речей, № 139). $\frac{1}{4}$ натур. розміру.

У головах містився горщик чорної глини, розчавлений вагою землі на дві частини. Формою горщик наближається до макітри, вінця зовсім немає. Діаметр горщика—0,15 метр. височина—0,11 метр.; обвід—0,5 метр. Дно—рівне (мал. 5).

Біля горщика, з південного його боку, лежали кістки тварини, а з північного боку, на віддаленні 0,15 метр.,—маленький кавалочок зеленуватого місцевого граніту.

Інших речей так біля кістяка, як і під ним не було.

Довжина кістяка в скорченому положенні—1 метр.

Довжина: тулуба (від потилиці до крижових кісток)—0,8 метр., стегна (від крижа до коліна)—0,4 м., голяшки (від коліна до ступні)—0,38 метр.

Поховання А.

На глибині 1,4 метр. такого ж типу, як і попередня, гробниця з 10 поставлених на ребро, щільно одна до однієї, кам'яних плит. Дві плити в головах мають до 1 метра заввишки та 0,5 метр. завширшки. Унутрішня площа гробниці овальної форми, орієнтована з NE на SW. По довгій осі має 1,37 метр. і по короткій—0,9 метр. У гробниці містився кістяк людини в скорченому положенні, орієнтований головою на NEE. Кістяк покладено на правому боці (в протилежність першому кістякові, що лежав на лівому боці); від голови збереглася лише нижня щелепа; права рука лежала під головою; ноги зігнуті в колінах, при чому ліва нога зігнута більш, ніж права, так що кістки стегнові та голяшки перехрещені.

Загальна цілість кістяка (за виянтком голови) досить гарна, але кістки дуже крихкі, зняти їх з землі неможна.

Біля правої руки невеликий плескуватий уламок граніту зеленуватого кольору. Біля тієї ж руки та біля того місця, де мусіла бути потилиця,— рештки червоної фарби.

Довжина кістяка в скорченому положенні (від нижньої щелепи до пальців ніг)—0,9 метр. Довжина тулуба (від нижньої щелепи до крижових кісток)—0,7 метр.; стегнової кістки (від крижа до коліна)—0,48 метр., голяшки (від коліна до ступні)—0,42 метр.

Жодних речей так біля кістяка, як і під ним не було.

Група Х.

МОГИЛЬНИЙ НАСИП З КАМІННЯ.

Насип зроблено було з невеликих розмірами кавалків гнейсу. Насип невисокий, складався з двох шарів каміння. Формою наближався до еліпсоїдної; орієнтовано його було по довгій осі з E на W.

Довгий діаметр мав 6,5 метр.; короткий—4,5 м.

Заввишки могила мала 0,3—0,5 метр.

У той час, коли приступлено були до дослідів, верхній шар каміння майже цілком уже знесли були грабарі, що вирівнювали площу під майдан. Через 1—2 дні від могили не лишилося б нічого.

Розкопи провадилися кесоном, що його було орієнтовано по краях світу, розмір. 5 × 4 метр.

Другий шар каміння складав наче б то коло, середина якого була вільна від каменю.

На глибині 0,45 метр. у центральній частині кесону покладено було 8 невеликих кавалків гнейсу, які складали форму невеликого кола. Під камінням нічого не було. Грунт м'який, супісок.

На глибині 1,25 метр. виявилися під камінням перші ознаки поховання.

Після розчистки поховання виявилася така картина: кістяк надзвичайно поганої цілості,—черепа немає, з кісток залишилися тільки рештки плечових кісток, стегнової та гомілки та невеликі рештки крижових кісток. Кістки були остільки перетрухлими, що взяти їх не було ніякої можливості.

Біля гомілки знайдено фрагменти (3) вельми окисленого залізного ножа (реєстр речей № 2).

Крім того, в насипу могили, на глибині 0,8 метр. знайдено кремінь блідо-брунатного кольору. Формою кремінь наближається до 3-гранної призми. Неможна виключати можливості, що кремінь цей міг правити за знаряддя.

Після повної розчистки, поховання було зафотографовано й розібрано.

Під похованням жодних речей не знайдено.

Орієнтовано поховання головою на Е.

Група XVI.

МОГИЛА № 1.

Група могил лежить на SWW від водонапорної башти водотягу на віддаленні приблизно 0,5 кілом. і складається з 4-х могил.

Уся площа між залізничними путями знімається й могили 1—4 повинні будуть бути знищені.

Роботи грабарів уже почалися, і верхні шари площі вже було знято на глибину приблизно до 0,5 метр. На місцях могил облишилися лише плями з каміння.

МОГИЛА № 1. (26—29 вересня).

Котлован закладено круглий, у діаметрі 8 метр.

Грунт міцний—чорноземля.

На глибині 0,8 метр. виявилися кістки.

Поховання А.

Поховання А міститься на глибині 1 метра від поверхні могили. Кістяк у скорченому положенні, орієнтований головою на ESE. Кістяка покладено на лівому боці; череп зовсім розчавлений. Кістки майже всі

в наявності, але дуже крихкі. Руки зігнуті так, що лікті майже з'єднуються з колінами.

Довжина кістяка в скорченому положенні—0,8 метр.

Від потилиці до крижів—0,65 метр.

Довжина стегнової кістки—0,35 метр.

Довжина великої берцової кістки—0,27 метр.

Череп довгоголовий.

Жодних речей так біля кістяка, як і під ним не знайдено.

Поховання В.

На 0,25 метр. нижче поховання А, 0,6 метр. на Е від нього, виявилося друге поховання В. Поховання дуже поганої цілості. Від кістяка збереглися лише ноги, кістки яких переламані. Черепа та тулуба жодних ознак немає.

Кістки ніг лежали зігнутими колінами наверх. Орієнтовано це поховання, треба гадати, було головою на Е.

Кістки пофарбовані в червоний колір.

Жодних речей біля кістяка не знайдено.

Котлована поглиблено ще на 0,4 метр. Грунт суцільний—материкова глина. Плям або інших яких ознак порушення ґрунту немає.

Дослідження могили № 1 можна вважати за закінчене.

Група XVI.

МОГИЛА № 4.

(Див. схемат. план у журн. могили № 1 цієї ж групи).

Могила № 4, не почата грубарями, містилася на стерні. Діаметр могили через вершину—12 метр., височина—до 0,7 метр.

Поверхня могили розорювалася вже не один рік. Дернового шару немає. У центральній частині могили площа з наваленим камінням, яке лежить без певного порядку.

Котлован закладено круглий, 6 метр. у діаметрі. Під першим штихом шар каміння; ґрунт—чорноземля, міцний.

На глибині 0,7 метр. від поверхні насипу могили, в центральній частині котлована, виявилися кістки людини.

ПОХОВАННЯ А.

Поховання міститься на глибині 0,78 метр. Кістяк лежав ниць (спиною доверху), орієнтовано його головою на W. Череп короткоголовий. Ноги випростані, руки простягнені вздовж тулуба. Ступні ніг, долоні рукі та дрібні кістки відсутні. Загальна цілість кістяка погана, кістки дуже крихкі та переламані.

Довжина кістяка (міряно по наявних кістках)—1,05 метр. Довжина стегнових кісток—0,35 метр.

Жодних речей так біля кістяка, як і під ним не знайдено.

МОГИЛА № 2.

(Див. схемат. план у журн. могили № 1 цієї ж групи).

Насип могили зняли вже були до половини грабарі, так що встановити розміри могили остаточно неможна було. Приблизно діаметр її через вершину був 10—12 метр. Височина—до 1 метра. (У центральній частині грабарі покинули маяк, по якому можна було гадати про височину могили).

По площі насипу могилу викладено було камінням, його зняли вже грабарі. На поверхні залишилися лише невеликі рештки цього каміння. Розкопи провадилися круглим котлованом 5 метр. у діаметрі.

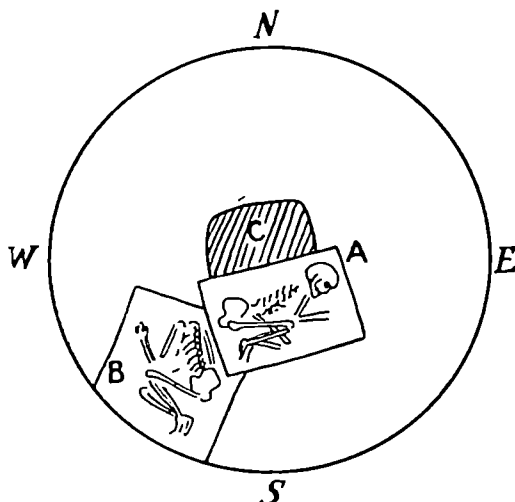
ПОХОВАННЯ А.

На глибині 0,8 метр. (по маяку, що залишився в центральній частині могили), в південній половині котлована виявилось поховання. Кістяк містився з південного боку маяка і частково підходив під нього. З огляду на це маяка з S знято й поховання цілком виявлено.

Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці. Орієнтовано його було головою на Е. Загальна цілість кістяка дуже погана. Череп розчавлений на дрібні шматки; трубчасті кістки майже всі переламані й крихкі настільки, що зняти їх з ґрунту не було можливим.

Жодних речей так біля кістяка, як і під ним не знайдено.

Поховання містилося на рівні горизонту.

Мал. 1.

А — поховання верхнє (журн. поховання А).
В — поховання нижнє (журн. поховання В).
С — маяк у центрі котлована.

ПОХОВАННЯ В.

На глибині 1,05 метр. з південно-західного боку поховання А виявилось друге поховання. Кістяк покладено було в скорченому положенні, орієнтовано на N. Загальна цілість кістяка дуже погана. Черепа зовсім немає; труб-

часті кістки рук та ніг збереглися; збереглися також і крижові кістки. Кістяк лежав на правому боці, в протилежність кістякові в похованні А. Долоні рук та кістки ніг пофарбовані в червоний колір.

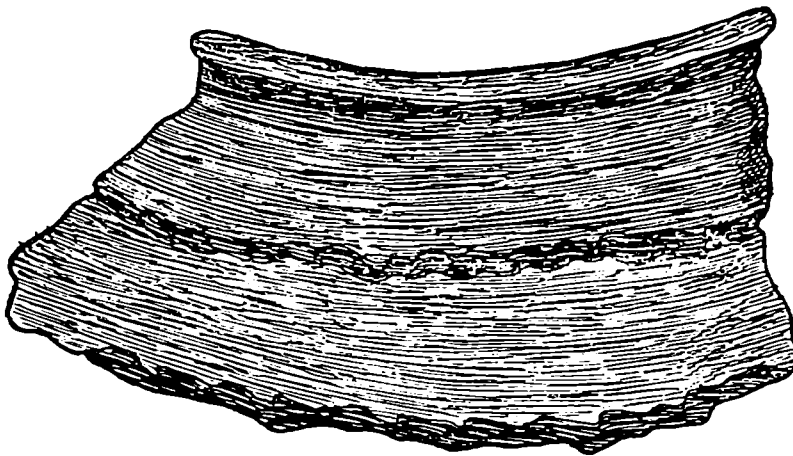
Жодних речей так біля кістяка, як і під ним не знайдено.

ХІ. ЗЕМЛЯНКИ.

Землянка № 8.

Землянка № 8 (див. план, що його склав А. В. Добровольський) лежить майже на самому краю кар'єру в районі будувания силової станції. Місцевість являє спуск до Дніпра в SE напрямку. Через це й котлован для розкопів я примушений був закласти, орієнтуючись не по головних частинах світу, а по другорядних (NE, SE, SW, NW).

Поверхня ґрунту на місці землянки являла невелику западину до 0,4 метр. завглибшки й формою наближалася до кола в 4 метри в діаметрі. Дерновий шар, так у самій западині, як і навколо неї, не має ознак руйнації, лише в північній частині викопана невелика прямокутна ямка; тут, очевидно, передбачалося закріпити кінець дроту, що мав підтримувати телеграфного стовпа.

Мал. 1. Фрагмент посуду з випаленої глини жовтого кольору.
(Реєстр речей, № 44). Нат. розмір.

Котлован закладено розміром 7×7 метр. Жодних знахідок, крім одного фрагменту посуду, дерновий шар не дав. Фрагмент від посудини з випаленої глини червоного кольору, без орнаменту. Посудина зроблена на ганчарському колі¹⁾. Грубина дернового шару—0,2 метр.

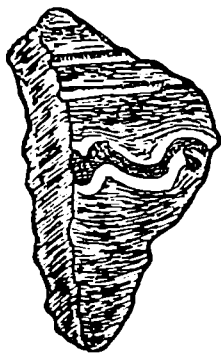
Під дерновим шаром іде сучасний гумусовий шар супіску до 0,5 м. грубини. Цей супісковий шар дав знахідки фрагментів посуду з випаленої глини (за реєстром речей—№№ 4—44).

На глибині 0,7 метр. (північно-східня стіна котлована) посеред котлована виявилася темна пляма, що формою своєю наближалася до прямокутника з округлими кутами. Навколо плями ґрунт—супісок. Понад краєм плями, з унутрішнього боку, трапляються рештки печини, що вкrapлюються окремими невеличкими плямами.

¹⁾ За реєстром речей—№ 3.

У східньому куті плями виявилися рештки печини цілним про- шарком.

На глибині 1,15 метр. (північно-західня стіна котлована) виявилася долівка землянки, а з нею й форма самої землянки.

Мал. 2. Фрагмент посуду з не досить гарно випаленої глини червоного кольору. (Реєстр речей, № 45).
Натур. розмір.

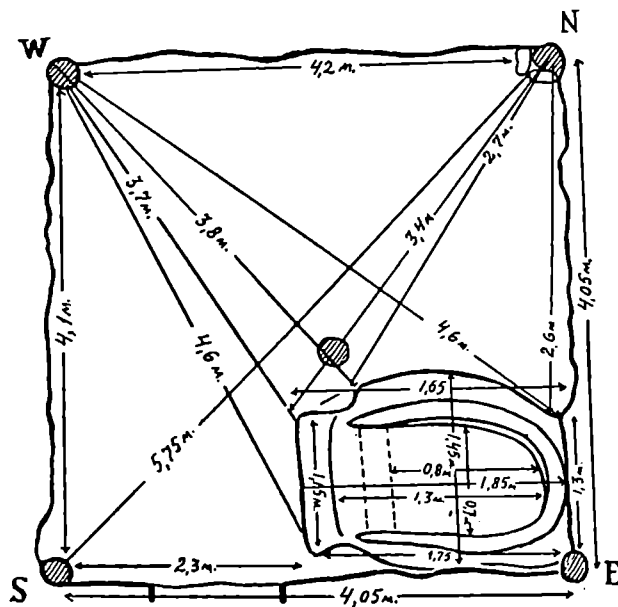

Мал. 3. Фрагмент посуду з випаленої глини червоного кольору; з рисковим (лінійним) орнаментом (Реєстр речей, № 58).
Натур. розмір.

Мал. 4. Буса (намистина) білого кольору з геометричним орнаментом, що його зроблено блакитно-зеленою фарбою. (Реєстр речей № 62). Натур. розмір.

Землянка являє собою квадратний прямокутник розміром при- близно 4×4 метр., що його орієнтовано по другорядних частинах світу.

Мал. 5. Загальний план землянки № 8.

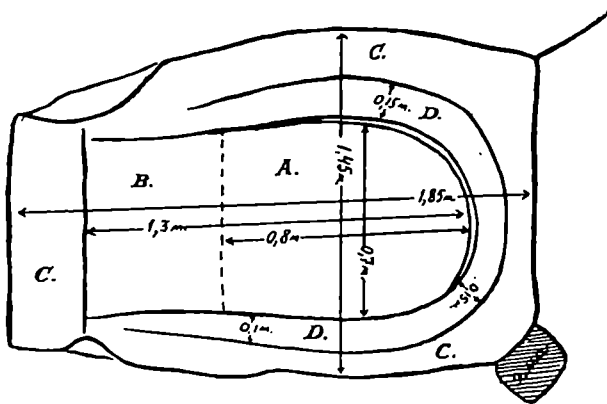
По чотирьох кутах землянка має ями для стояків, що на них лежав дах. Така ж сама яма й серед землянки, для стовпа, що підтримував верх даху (мал. 1).

У східньому куті землянки міститься піч овальної форми, зроблена з валькованої глини (див. мал. 2). Вихід, очевидно, був на SE.

Долівку землянки, як і стіни її, вимазано було глиною, яка на долівці являє шар валькованої глини до 0,01 метр. глибини; поверхня долівки досить рівна, білуватого кольору.

Піч зроблено з валькованої глини; форму піч має еліпсоїду, що його покладено на прямокутній підмурок. Який верх мала піч,—чи було склепіння, чи ні—сказати важко. У довжину піч має з підмурком 1,85 метр. і джерелом виходить на SW; ширина печи з підмурком—1,45 м. Сама піч з припічком має 1,3 м довжини, а без припічка—0,8 м. Завширшки піч—0,7 метр.

Долівка печи (черінь), з вирівняної опаленої глини сірого кольору майже цілком збереглася.

Мал. 6. Землянка № 8. План печі:
А.—Піч. В.—Припічок. С.—Підмурок печі. Д.—Стінки печі.

З південно-західнього боку печі, біля челюстей її, насипано було досить грубий прошарок попелу та дрібного вугілля, серед якого знайдено було досить багато решток риб'ячих кісток, рештки пташиних кісток, кісток тварин,—взагалі їжі мешканців землянки. Крім решток їжі, в цьому прошарку попелу знайдено було: фрагменти залізного предмета (ножа), залізного цвяха та циліндричної форми буси білого кольору з геометричним орнаментом блакитного кольору.

ЗЕМЛЯНКА № 1.

(Див. план, що його склав А. В. Добровольський).

Землянка № 1 міститься на південно-східньому схилі до Дніпра й уявляє собою западину, що формою своєю наближається до овалу. Довжина западини—6 метр., ширина—4 метри.

Дерновий шар не має ознак порушення.

Котлован для розкопів закладено в довжину 9 метр., у ширину—метр., у напрямку з NW на SE.

З метою вирівняння площі котлована по горизонту, спершу взято північно-західню половину на два штихи, сплазовуючи поволі до південно-східнього краю.

Дерновий шар жодних знахідок не дав.

Під дерновим шаром ґрунт у середині котлована темного кольору, в той час, коли по краях більш блідий.

На глибині 0,8—0,9 метр. (міряючи по північно-західній стінці), по краях темної плями (землянки) з унутрішнього боку трапляються прошарки білуватої глини, очевидно рештки обмазки стін землянки.

Решток даху не помітно.

На глибині 0,5 метр. приблизно в центрі котлована, трохи ближче до південно-східнього краю,—прошарок білої валькованої опаленої глини—рештки печі.

На глибині 1,65 метр. від поверхні землі (по тій же північно-західній стінці)—долівка землянки.

Мал. 1. Глиняне пряслице, що його знайдено в культурному шарі.
(Реєстр речей, № 75). Натур. розмір.

Після розчистки всієї землянки виявилася така картина:

Землянка являє прямокутник трохи неправильної форми (передня частина ширша, ніж задня), викопаний у ґрунті на глибину 0,7—0,8 м. Стіни землянки орієнтовано по другорядних частинах світу (NW, NE, SE, SW).

Розміри землянки такі: NW стіна—3,5 метр.; NE стіна—4,1 метр., SE—3,8 метр., SW—4,25 метр. (див. мал. 4).

По чотирьох кутах маються ями для стовпів, що на них лежав дах землянки. В ямі, що в східнім куті землянки, за піччю, знайдено рештки перетрухлого дерева (дуба?) від стовпа.

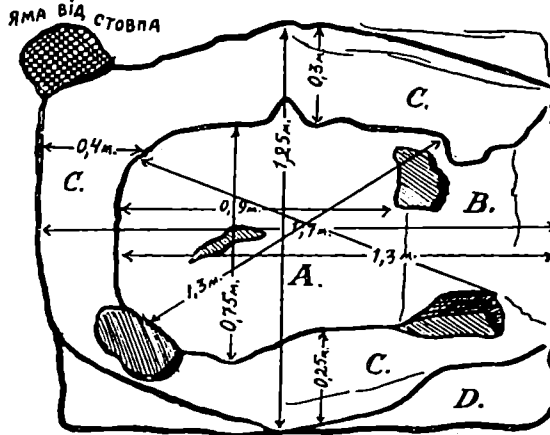
Решток даху не знайдено—можливо, що він був з хмизу, а зверху присипаний землею, через що ніяких ознак його й не залишилося.

Вихід, натурально, треба припустити, був на SE.

З цього ж південно-східнього боку землянки, за межами її, містилися шість камінюк з місцевого гнейсу, з них 4 лежали в ряд у напрямку з E на W, а два окремо—один на S від них, на віддаленні 0,3 метр, а другий—на N, на віддаленні 0,25 метр. Крайній на E з 4 каменів, що лежать уряд, є частиною жорна. Це є плескуватий кавалок граніту (гнейсу), півкруглої форми з ознаками круглої дірки, що була посеред жорна.

Робоча частина згладжена, а нижня—нерівна; лежало жорно нерівною частиною доверху.

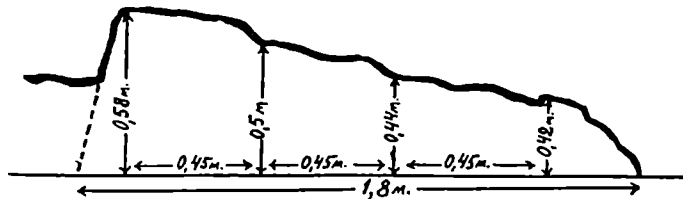
У східньому куті землянки, праворуч від входу містилася піч. Нижня частина печи являє прямокутник з валькованої глини, на якому збудовано було саму піч також з глини. Від стінок самої печи заховалися лише невеликі рештки до 0,1 метр. заввишки та 0,25—0,4 метр. глибини. Під долівку (черінь) печи підкладено плескуваті кавалки місцевого гнейсу, а зверху змазано було глиною. У задній частині печи, на стінці плескуватий камінь (нейс), який попав сюди, треба гадати, випадково. У передній частині печи, на припічку теж два камені, з яких один плескуватий, з досить рівною, вигладженою поверхнею. Довжина печи з підмурком—1,7 метр., ширина—1,25 метр. Сама піч формою наближається до овалу й має з припічком довжини 1,7 метр, ширини—0,75 метр. (див. мал. 2).

Мал. 2. Схематичний план печі: А—Піч. В—Припічок. С—Стінки печі. Д—Підмурок.

Стіни землянки обмазано було білуватою глиною, рештки якої обвалились і лежали попід стінами; їх можна було помічати так на самій долівці, як і в шарі землі, що ним було засипано землянку.

Долівка зроблена з валькованої глини й рівенько загладжена, колір долівки білуватий, як і стін.

Мал. 3. Схематичний профіль печи.

Біля печи досить грубий прошарок попелу, а під ним долівка має червонуватий колір—ознаки того, що попіл вигортався гарячим ще.

Ям-смітників у самій землянці не знайдено.

Взагалі треба зазначити, що культурний шар на всій площі землянки невеликий. Він дав рештки їжі мешканців—кістки тварин, птахів та риби; з предметів—фрагменти посуду, один цільний залізний ніж і один фрагмент такого ж ножа, глиняне пряслице. Кераміка в більшості носить поганого випалу, без орнаменту.

Котлован III.

ЗАПАДИНА № 2.

(По плану А. В. Добровольського зазначено під № 2).

Для дослідів узято западину, що лежить поруч з землянкою № 1, на NE від неї, на віддаленні 6 метр.

Западина має форму кола, діаметром приблизно 4,5 метр., і лежить на схилі на SE до Дніпра.

Котлован закладено розміром $6,5 \times 7,5$ метр. і орієнтовано по другорядних частинах світу (NW, NE, SE, SW).

Дерновий шар цілком суцільний, не має жодних ознак руйнації чи будь-якого порушення.

Ґрунт під дерновим шаром—чорноземля (суглинок). У центрі котлована, ближче до SE кінця його намітилася пляма темного кольору. Грубина цієї пліми порівнюючи невелика, і на глибині 1 метра пляма зникає зовсім. Таким чином, у сторчовому розтині грубина темної плями становить 0,5 — 0,7 метр. Глибше йде ґрунт глиняний темно-жовтого кольору, але ще рушений, не материковий.

Котлован погнблено: з NW—на 1,5 метр., з NE—на 1,2 метр.; з SE—на 1,0 метр., з SW—на 1,2 метр.

Дно котлована, після зачистки, являє суцільний глиняний ґрунт, без жодних ознак порушень.

Не помітно також і жодних ознак землянки чи інших будь-яких споруджень. Очевидно, це була або природна западина, або, певніше, якась яма (можливо, що недобудована землянка). Вивчення ґрунту в котловані переконує в тому, що тут землянки не було.

Що ж до знахідок, то верхні шари дали такі речі: залізний ніж невеликих розмірів, фрагменти посуду з випаленої глини, без орнаменту, уламки печини та кістки великих тварин (коня?). Нижні шари жодних знахідок не дали.

Отже, речі, що їх знайдено було в цьому котловані, потрібно вважати, на нашу думку, випадковими, що попали до ями з землею, якою засипалася яма.

ЗЕМЛЯНКА № 5.

(Див. план А. В. Добровольського).

Землянка № 5 міститься на NE від розкопаної перед цим западини № 2 на віддаленні 10 метр.

Із зовнішнього вигляду до розкопів землянка являла западину в ґрунті; формою наближалася до кола приблизно 5 метрів у діаметрі. Дерновий шар у западині цілий, за винятком SE частини, де були три свіжо-викопані невеличкі ями.

Котлован розмірами $7,5 \times 7$ метр. орієнтовано по другорядних частинах світу (NW, № NE, SE, SW).

Дерновий шар дав знахідки фрагментів посуду з випаленої глини без орнаменту, кістки тварин та кавалок жужелиці.

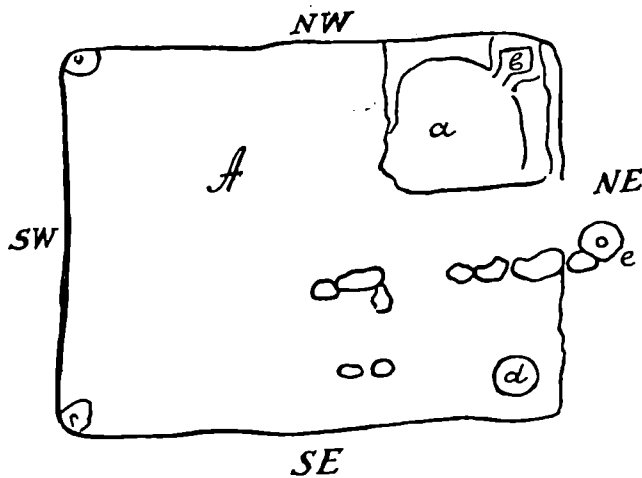
Під дерновим шаром у середині котлована ґрунт темного кольору у формі круглої плями. Під стінками котлована ґрунт глинуватий, темно-жовтого кольору, міцний.

На глибині 0,02 метрів виявилися ознаки меж землянки у вигляді чотирьохкутника, а ближче до північного кута котлована рештки печини—ознаки того, що тут була піч.

Після розчистки дна котлована, по межах землянки на внутрішній площі землю було вибрано до долівки землянки.

У розчищеному зовсім вигляді землянка дала таку картину:

Формою своєю землянка уявляла чотирьохкутник, що мав такі розміри: NW стіна—5 метр., NE—4,2 метр., SE—5 метр., SW—4,2 метр.

Мал. 1. А—внутрішня площа землянки. а—піч. б—димар. с—ями для стовпів. d—круглий, плескуватий камінь. е—жорно.

Орієнтовано чотирьохкутника землянки по другорядних частинах світу. По кутах землянки малися ями для стовпів, що на них лежав дах. Будь-яких решток матеріалу, з якого збудовано було цього даха, не знайдено. Очевидно, це були дерев'яні жердини або навіть хмиз, засипаний зверху землею.

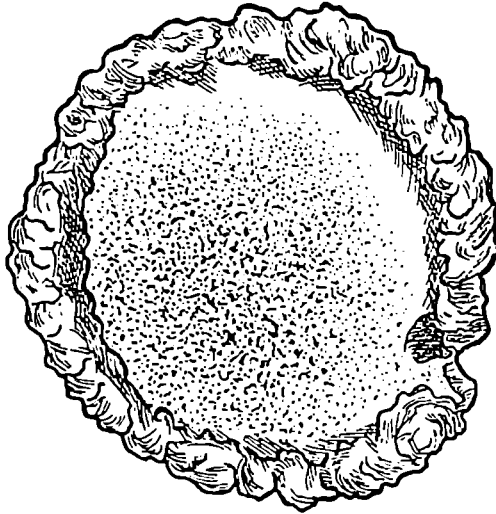
Вихід із землянки був на NE; це є властивість цієї землянки, що відрізняла її від попередніх (які всі мали вихід на SE).

Унутрішній вигляд:

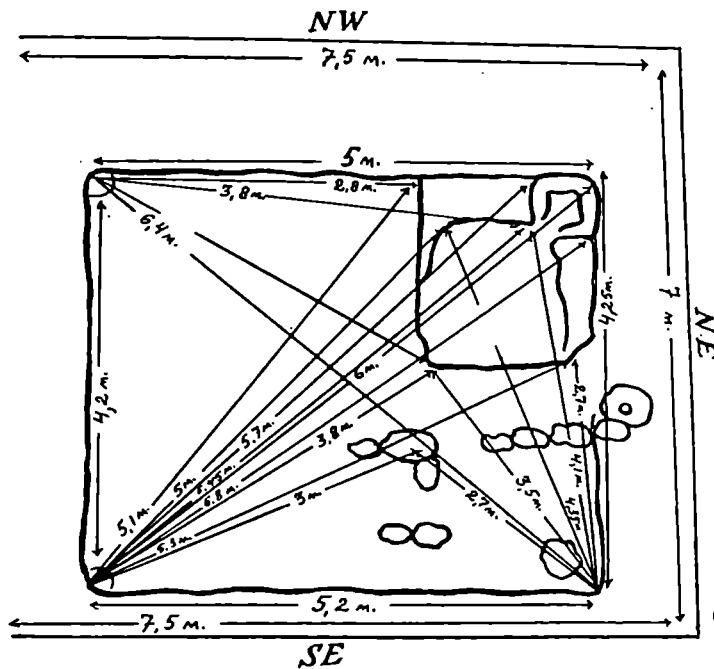
Долівку землянки зроблено з валькованої глини жовтого кольору. Поверхня долівки не зовсім рівна й у деяких місцях має поглиблення, хоча й невеликі. Перед піччю долівка має темний колір—рештки про шарку попелу.

Стіни з середини обмазані глиною такого ж жовтого кольору, як і долівка.

Північний кут землянки займає досить великих розмірів піч, що міститься праворуч від входу. Піч являє собою чотирикутник з вальковою глини, на якому виліплено, також з глини, пережат («свод»), що з

Мал. 2. Медальйон-амулет з рогу оленя. (Регістр речей, № 200).
Натур. розмір.

заднього боку мав у середині півкруглу форму. Про це свідчить частина перекату, яка збереглася в задній частині печи.

Черинь рівний, зроблений з глини, дуже опалений, сірого кольору. Зберігся він досить гарно. Припічок—невеликий.

У північному куті залишилися рештки глиняного димаря чотирих-кутньої форми.

Перед пічкою досить значний прошарок попелу.

Починаючи від входу, в напрямку на SW, рівнобіжно печі, іде ряд каміння, що доходить майже до середини землянки. Тут стоїть камінь, поставлений на ребро, а біля нього—два менші камені. Між цим каменем та SE стіною землянки лежать ще два невеликі камені.

Таке положення каміння робить враження, ніби східній ут землянки було відгороджено. Майже в самому східньому куті лежав круглий, плескуватий камінь, без сумніву штучно оброблений.

Зовні землянки, ліворуч входу лежало жорно.

У середині землянки, зверху долівки, культурний шар порівнюючи невеликий. Грубина його доходила до 0,05—0,1 метр.

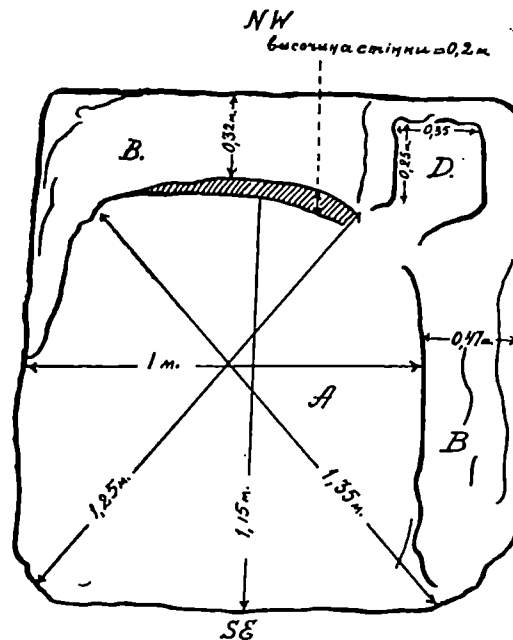
Він дав рештки їжі—кістки тварин, пташині та риб'ячі фрагменти посуду. Більшість фрагментів належала одному чи малому горщику досить поганого випалу. Глина з домішкою мушлі. Горщик — конічної форми, з рівним дном; вінце відігнуто наверх. На плечах горщика досить глибоко врізаний хвилястий орнамент. (Див. щоденник, землянка № 8, мал. 1).

Серед інших речей потрібно відзначити медальйон-амулет з рогу оленя та амулет, що його зроблено з кістки тварини.

Амулет з кістки тварини являє собою суглоб з ноги тварини з провірченою з одного боку круглою діркою, крізь яку протягалася стьонжка або мотузок (мал. 2).

Амулет з рогу оленя є нижня частина рогу, одпилена на взірць медальйону, глибиною до 2-х сант. (мал. 3).

Нарешті, потрібно відзначити ще уламок трубчастої кістки тварини з провірченою маленькою дірочкою.

Мал. 4.

- A—печ.
- B—стінки.
- C—рештки склепіння печи (перекату).
- D—димар.

Долівка на всій площі землянки з валькованої глини; поверхнею не дуже рівна.

Стіни обмазані були глиною.

Культурний шар на площі землянки не дуже грубий і містив у собі головним чином рештки їжі мешканців—кістки тваринні та пташині, а особливо у великій кількості риб'ячі кістки.

Крім решток їжі, в культурному шарі знайдено також і фрагменти посуду з випаленої глини з рисковим орнаментом та простого, фрагмент амфороподібного посуду з червоної глини.

Речей побутових не знайдено.

У землянці № 7 особливу увагу звертає на себе піч. Вона нижча і розмірами значно більша, ніж у попередніх землянках. Піч займає майже четверту частину всієї площі землянки.

Група XI. Землянки.

ЗЕМЛЯНКА № 10.

(Див. план А. В. Добровольського).

Із зовнішнього боку, на поверхні землянка № 10 являє собою западину, що мала форму простого кута.

Дерновий шар не мав ознак великої руйнації.

Землянка містилася на південно-східньому схилі до Дніпра.

Котлован закладено приблизно 7×7 метр.

Дерновий шар, як і взагалі зверхні штихи, жодних знахонок не дав. Ґрунт—чорноземля—міцний.

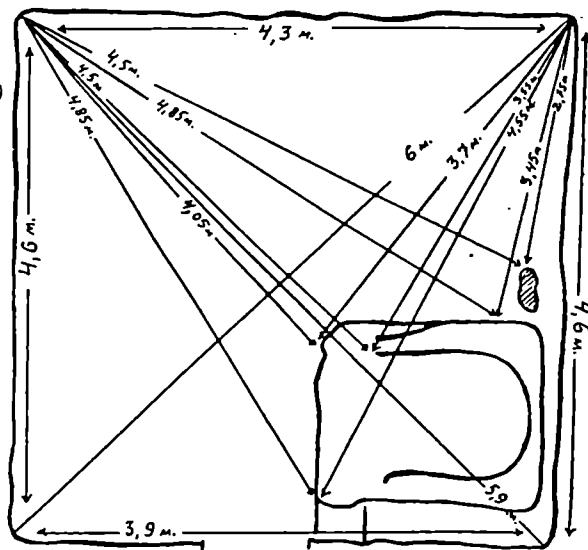
На глибині 0,92 метр. (по NW стінці) виявилися межі землянки. У східньому куті—ознаки печі.

На глибині 1,4 метр.—долівка землянки.

Загальна картина така:

Землянка має форму чотириохкутника, орієнтована по другорядних частинах світу (NW, NE, SE, SW). Передня стіна, там, де містився вхід (SE), трохи коротша, ніж задня (NW). (Розміри див. на мал. 1).

Вихід із землянки був з південного сходу, в напрямку до Дніпра.

Мал. 1. Загальний план землянки № 10.

РЕЄСТР РЕЧЕЙ,

що їх знайшов підчас археологічних розкопів на території Дніпрель-стану в селі Кічкасі, Запорізької округи, Петро Іванович Смолічев у серпні—жовтні місяці року 1927.

Загальн. № за чергою	№№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
		Х. Могила з камінним насипом. (Див. план, склад. А. В. Добровольським-Х).			
		Тип поховання—трупопокладання.			
1	1	Кремій брунатного кольору, досить грубий; формою наближається до трьох- гранної призми.	Кремій	—	1
2	2	Фрагмент залізного ножа; дуже окис- лений. Розпався на три частини.	Залізо	—	1
		ХІ. Землянка № 8.			
3—8	1—6	Фрагменти посуду з випаленої глини; без орнаменту.	Глина	—	6
9—36	7—34	Фрагменти посуду з випаленої глини; без орнаменту.	»	—	28
37—41	35—39	Фрагменти від вінців посуду з випа- леної глини.	»	—	5
42—43	40—41	Фрагменти донець посуду з випаленої глини.	»	—	2
44	42	Фрагмент досить великих розмірів з верхньої частини посудини; поверхня оз- доблена хвилястим орнаментом.	»	—	1
45—53	43—51	Фрагменти посуду з випаленої глини; оздоблені хвилястим орнаментом.	»	—	9
54—58	52—56	Фрагменти посуду з випаленої глини; оздоблені рівнобіжним рисковим (лінейним) орнаментом.	»	—	5
59	57	Фрагмент посуду з випаленої глини червоного кольору; без орнаменту.	»	—	1
60	58	Фрагмент ручки від посуду з випаленої гарно глини (очевидно, від амфори).	»	—	1
61	59	Кавалок залізної жувелиці.	—	—	1
62	60	Намістина (буса) з непрозорої маси білого кольору; поверхня оздоблена фарбо- ваним геометричним орнаментом (зеленого кольору). Форма циліндрична з перехва- тами по краях.	—	Довжина 1,2 сант., діаметр 0,7 см.	1

Загальн. № за чергою	№№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
63	61	Фрагмент залізного ножа, зігнутий на взірець латинської літери S. До одного краю вужчий.	Залізо	Довжина 8,2 см., ши- рина 2 см. з ширшого кінця; з вуж- чого 1 см.	1
64	62	Фрагмент залізного цвяшка, 4-хкут- нього в перекрої.	»	Довжина 2,5 см.	1
65	63	Рештки кісток птахів, що їх знайдено на долівці землянки, в культурному шарі.	—	—	—
66	64	Рештки риб'ячих кісток; знайдені на долівці землянки, в культурному шарі.	—	—	—
67	65	Мушля та вугілля з культурного шару.	—	—	—
68	66	Фрагмент костяного предмета.	Кість	Довжина 3 см.	1
69	67	Рештки кісток тварин, що їх знайдено в культурному шарі землянки.	—	—	—
70	68	Брусок з темного каміню (лупак?).	Камінь	—	1
71	69	Камінь (місцевий гнейс) яйцеподібної форми—можливо, що зернотерка.	»	—	1
72	70	Камінь (місцевий гнейс) плескуватої круглої форми, вигладжений.	»	—	1
73	71	Зразки опаленої глини (печини) з печи землянки.	Глина	—	—
74	72	Зразки перепаленої глини з долівки (поду) печи.	»	—	—
Землянка № 1.					
75	1	Пряслице з випаленої червоної глини; плескувате, по формі нагадує коліщатко.	»	Діаметр 3 см. товщина 1 см.	—
76	2	Маленький залізний ніж з вістря для держака; гострий з одного боку.	Залізо	Довжина леза 4,5 см., довжина всього ножа 7,4 см.	1
77	3	Фрагмент залізного ножа (лезо), досить вузький, гострий з одного боку.	»	Довжина 8 см.; ши- рина 1 см.	1
78	4	Кістки птахів, знайдені в культур- ному шарі землянки.	—	—	—

Загальн. № за чергою	№№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
79	5	Рештки риб'ячих кісток та мушлі, знайдені в культурному шарі землянки.	—	—	—
80	6	Рештки перетрухлого дерева (дуба?) від стовпа, що підпирав дах землянки в східному куті (за піччю).	Дерево	—	3
81	7	Фрагмент денця посуду з випаленої глини сірого кольору.	Глина	—	1
82	8	Фрагмент вінця від посуду з випаленої глини; по верхньому краю вінця оздоблений рисковим орнаментом. Розламаний на дві частини.	»	—	1
83	9	Фрагмент посуду з випаленої глини, оздоблений лінійним та хвилястим орнаментом.	»	—	1
84—91	10—17	Фрагменти посуду з гарновимученої та випаленої глини (амфор?), без орнаменту.	»	—	8
92—93	18—19	Фрагменти глиняного посуду (дуже малі) з рештками кольорової поливи.	»	—	2
94	20	Кістки тварин, знайдені в культурному шарі землянки.	—	—	—
95—112	21—38	Фрагменти посуду з випаленої глини, без орнаменту.	Глина	—	18
113	39	Зразки печини від пічки (печина).	»	—	—
114	40	Уламок (половина) жорна з діркою посередині.	Камінь	Діам. 0,48 см., діам. дірки 0,08 м.	1
115	41	Уламок жорна менших розмірів, ніж попередній, продовгастої форми.	»	Довж. 0,3 м., шир. 0,15.	1
116	42	Уламок (половина) жорна, подібний до фрагменту, що під № 40, трохи більший.	»	Діам. 0,45 м., діам. дірки 0,1 м.	1
117	43	Частина плескуватого каменю, поверхня якого зглажена; формою наближається до шостикутника.	»	Довж. 0,28 м., шир. 0,2 м., глуб. 3,5 см.	1
Западина № 2.					
118	1	Залізний ніж невеликих розмірів, з плескуватим стержнем для держака. Лезо сточене.	Залізо	Довж. всього ножа 9 см., довж. леза 4,8 см., шир. 1 см.	1

Загальн. № за чергою	№№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
119	2	Кавалок опаленої глини; поверхня з одного боку рівненько заглажена, а з другого — кострубата.	Глина	—	1
120	3	Річна мушля.	—	—	1
121—123	4—6	Фрагменти посуду з випаленої глини, без орнаменту.	»	—	3
124	7	Кавалок печини, плескуватий, грубий; з одного кінця півкругла виїмка. Поверхня з одного боку рівна, з відбитками дрібної мушлі.	Глина	Довж. 14 см., шир 10 см., глубина 4 см.	1
125	8	Кістки тварини.	—	—	—
Група VII. Лівий берег Дніпра.					
Могила № 1.					
126—136	1—11	Фрагменти посуду з випаленої глини, без орнаменту.	Глина	—	11
137—38	12—13	Фрагменти від вінця посуду з випаленої глини, без орнаменту.	»	—	2
№№ 1—13 знайдено у верхніх шарах.					
139	14	Горщик з випаленої глини; без орнаменту, розчавлений вагою землі на дві частини. Знайдено при похованні В.	Глина	Діаметр 15 см., височина 11 см., обвід 50 см.	1
140	15	Маленький кавалок граніту зеленуватого кольору. Знайдено при похованні В.	Граніт	—	1
141	16	Кістки тварини, знайдені в похованні В.	Кість	—	—
142	17	Кавалок граніту зеленуватого кольору плескуватої продовгастої форми. Знайдено в похованні А.	Камінь	Довжина 10 см., шир. 4,5 см.	1
143	18	Грунт (пісок) з поховання А з ознаками червоної фарби.	—	—	—
144	19	Черепок кістяка з поховання В.	—	—	1
145	20	Кістки від кістяка з поховання В.	—	—	—

Загальн. № за чергою	№ № за окремим пам'ятник	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
Землянка № 5.					
146	1	Фрагмент вінця з посуду з випаленої глини темно-сірого кольору, без орнаменту. Знайдено в зверхньому дерновому шарі.	Глина	—	1
147—150	2—5	Фрагменти посуду з випаленої глини; без орнаменту. Знайдено в зверхньому дерновому шарі.	»	—	4
151	6	Кістки тварин; знайдені в зверхньому, дерновому шарі.	—	—	—
152	7	Кавалок жужелиці; знайдено в зверхньому, дерновому шарі.	—	—	1
153	8	Штучно оброблений камінь; міг правити за мотику або якесь інше знаряддя.	Камінь	—	1
154—180	9—35	Фрагменти посуду з випаленої глини; без орнаменту.	Глина	—	27
181—182	36—37	Фрагменти від вінець посуду з випаленої глини. Один з хвилястим орнаментом та дірочкою.	»	—	2
183	38	Кремінь від кресала, вкритий білою патиною.	Кремінь	—	1
184	39	Кавалок жужелиці.	—	—	1
185	40	Невеликий уламок вапняку (?).	Камінь	—	1
186—189	41—44	Кісточки для гри, невеликих розмірів.	Кість	—	4
190	45	Кісточка для гри, така ж, як і попередні, тільки більшого розміру.	»	—	1
191—193	46—48	Фрагменти маленьких кісточок для гри.	»	—	3
194—197	49—52	Фрагменти посуду з випаленої глини, з рисковим орнаментом.	Глина	—	4
198	53	Уламок кістки тварини з провірченою діркою.	Кість	—	1
199	54	Кістка тварини з провірченою діркою; очевидно, амулет.	»	—	1
200	55	Медальйон (амулет) з рогу благородного оленя.	Ріг	Діаметр 7 сант.	1
201	56	Риб'ячі кістки, що їх знайдено в культурному шарі.	—	—	—
202	57	Череп кішки (?), що його знайдено в насипу землянки, зверху культурного шару.	—	—	—

Загальн. № за чергою	№№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
203	58	Мушля, що знайдено в культурному шарі.	—	—	—
204	59	Кістки пташині, що їх знайдено в культурному шарі.	—	—	—
205	60	Кістки тварин, що їх знайдено в культурному шарі.	—	—	—
206	61	Зразки печини, з культурного шару.	—	—	—
207	62	Фрагменти горщика з випаленої глини; на плечах горщика хвилястий орнамент.	Глина	—	31
208	63	Жорно кам'яне, круглої форми, з невеликою круглою діркою в середині.	Камінь	—	1
Землянка № 10.					
209—210	1—2	Фрагменти денця з випаленої глини червоного кольору.	Глина	—	2
211—216	3—8	Фрагменти посуду з випаленої глини з рисковим орнаментом.	»	—	6
217—220	9—12	Фрагменти посуду з хвилястим орнаментом. Культурний шар.	»	—	4
221—224	13—16	Фрагменти від вінців посуду без орнаменту. Культ. шар.	»	—	4
225—230	17—22	Фрагменти горщика з випаленої гарно червоної глини, без орнаменту. Серед них денце з тавром.	»	—	6
231—260	23—52	Фрагменти посуду без орнаменту. Культурний шар.	»	—	30
261	53	Маленька кругла бусина з зеленого скла. Розбита на дві частини.	Шкло	—	1
262	54	Фрагмент бронзової сережки; формою нагадує місячко.	Брондза	—	1
263	55	Олив'яна кругла привіска.	Свинець	—	1
264	56	Мушля.	»	—	—
265	57	Пташині кістки. Культ. шар.	—	—	—
266	58	Риб'ячі кістки та лушпіння крашанок. Культ. шар.	—	—	—
267	59	Кістки тварин. Зверхні та середні шари.	Кість	—	—
268	60	Кістки тварин. Культурний шар.	—	—	—

Загальн. № за чергою	№№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
		Землянка № 7.			
269—270	1—2	Фрагменти посуду з рисковим орнаментом. Зверхні шари.	Глина	—	2
271	3	Фрагмент посуду з пружком посередині. Зверхні шари.	»	—	1
272—288	4—20	Фрагменти посуду без орнаменту. Зверхні шари.	»	—	17
289	21	Кавалки печини. зверхні шари.	»	—	3
290	22	Кістки тварин та мушля, що їх знайдено в зверхніх шарах.	—	—	—
291	23	Мушля. Середні шари.	—	—	—
292—295	24—27	Фрагменти посуду без орнаменту. Середні шари.	Глина	—	4
296	28	Уламки рогу оленя (?). Середні шари.	—	—	2
297	29	Кавалки печини. Середні шари.	Глина	—	2
298	30	Вугілля. Середні шари.	—	—	—
299	31	Кістки тварин. Середні шари.	—	—	—
300	32	Уламок точильного каменю зеленуватого кольору. Культ. шари.	Камінь	—	1
301—302	33—34	Фрагменти кремінного начиння темного кольору. Культурн. шар.	Кремінь	—	2
303	35	Фрагмент товстостінного амфороподібного посуду, з випаленої глини червоного кольору. Культ. шар.	Глина	—	1
304	36	Фрагмент посуду з ознаками рискового орнаменту. Культ. шар.	»	—	1
305	37	Фрагмент глиняного посуду без орнаменту. Культ. шар.	»	—	1
306	38	Риб'ячі кістки. Культ. шар.	—	—	1
307	37	Кавалок каменю червоного кольору, шліхований (стертий) з боків. Форма 4-кутня.	Камінь	—	1
308	40	Кавалок граніту з ознаками того, що ним терли.	»	—	1
309	41	Кавалок жужелиці.	—	—	1

Загальн. № за чергою	№ № за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
		Г р у п а I («Некрополь»).			
		Могила № 43.			
310	1	Рештки черепа дитини (?).	—	—	—
		Г р у п а I.			
		Могила № 44.			
311	1	Залізна кінцівка списа. Дуже поганої цілості.	Залізо	Довжина 0,42 м.	1
312	2	Залізний ніж з кістяним держакком.	»	—	1
313—314	3—4	Фрагменти залізної оковки тупого кінця списа.	»	—	3
315	5	Чорнолакова посудина грецького виробу. Частина оббита; оббиті й ручки.	Глина	Діам. 11 см., височ. 6,5 см.	1
316—317	6—7	Дві бронзові трьохгранчасті кінцівки стріл.	Бронза	Довжина 2,2 см.	2
318	8	Рештки бронзового оздоблення невідомого предмета; оздоблення являє собою тонку плескувату стьожечку, перевиту на дерево.	»	—	1
319	9	Рештки шкіри, можливо, що від са- гйдака.	Шкіра	—	4
320	10	Фрагменти залізного предмета, призна- чення якого встановити важко.	Залізо	—	1
321—396	11—86	Бронзові трьохгранчасті кінцівки стріл. (Усі предмети повинні знаходитися у вирізці поховання).	Бронза	—	76
		Г р у п а I.			
		Могила № 45.			
397	1	Денце з посудинки червоної глини, грецького виробу. Зверху вкрито чорним лаком.	Глина	Діаметр 4,5 сант,	1
398—399	2—3	Фрагменти такої ж посудини.	»	—	2
		Г р у п а I.			
		Могила № 16.			
		П о х о в а н н я В.			
400	1	Горщик з випаленої глини без орнаменту, Тріснув під вагою землі на дві частини.	Глина	Височ. 16 см. діам., 13 см.	1
401	2	Череп поховання.	—	—	—

Загальн. № за чергою	№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
		Поховання С.			
402	3	Червона фарба, рештки якої знайдено при похованні.	—	—	—
403	4	Кістки з ознаками пофарбовання в червоний колір.	—	—	—
		Поховання D.			
404	5	Горщик з погано випаленої глини з яйцеподібним дном. Частина горщика одбита.	Глина	Височ. 13 с., діам. 10 с.	1
		Поховання E.			
405	6	Кремінна плескувата кінцівка стріли.	Кремінь	Довж. 5 см., ширина 2 см.	1
406	7	Кістки з кістяка.	—	—	—
		Поховання F.			
407	8	Вирізка поховання F із землею.	—	—	1
		Знахідки в насипу могили.			
408	9	Кремінна скребачка, овальної форми; поверхня вкрита білою патиною.	Кремінь	—	1
409	10	Кремінь брунатного кольору, міг правити за знаряддя.	»	—	1
		Речі, що їх передали грабарі.			
410	11	Ступка з валькованої випаленої глини	Глина	Довж. 21 см.,	1
411	12	«Пестик»—кавалок випаленої глини.	»	—	1
412	13	Горщик, зіплений руками, з карбованим рисковим та крапковим орнаментом.	»	Височ. 11 см., діам. 9 см.	1
413	14	Люстерко бронзове круглої форми; з ручкою.	Бронза	Діам. 14 см.	1
414	15	Намистина (буса) бронзова ромбоподібної форми.	»	Довж. 3 см.	1
415	16	Голка бронзова, тонка, з одламаним вухом.	»	Довж. 9,2 см.	1
		Група I.			
		Могила № 8.			
416	1	Кавалок граніту з обтертими рівно краями. Знайдено в насипу могили	Граніт	—	1

Загальн. № за чергою	№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
Г р у п а I.					
Могила № 46.					
417	1	Сережка з морської мушли.	Мушля	—	1
418	2	Бронзове скроньове кільце з тонкого круглого дроту.	Бронза	Довж. 1,5 см.	1
419	3	Намистина (буса) з композиції синього кольору, з білими очками.	Мастика	Довж. 1,3 см.	1
420	4	Намистина (буса) кругла, з композиції зеленуватого кольору, з білими очками.	»	Довж. 1,2 см.	1
421	5	Намистина (буса) кругла, з композиції зеленого кольору, з білими очками. Поверхня патинувана.	»	Діам. 1 см.	1
422—425	6—9	Бронзові трьохгранчасті кінцівки стріл. Серед них одна довша, з рурочкою для держака.	Бронза	—	4
426	10	Ніж залізний з кістяним держакком. Ніж розламаний на дві частини.	Залізо	Довж. з держак. 15 см.	1
427	11	Фрагменти залізного предмета, призначення якого встановити неможна.	»	—	5
428	12	Глечик глиняний, досить великих розмірів. На плечах карбований орнамент. Глечик розчавлений вагою землі, але реставрувати його можна.	Глина	—	1
429	13	Кісточки та зуби, що були в глечику.	—	—	—
430	14	Глечик маленький з випаленої глини; без орнаменту. Глечик розчавлений вагою землі.	Глина	—	1
431	15	Череп та кістки з поховання.	—	—	—
432	16	Кістки тварини (барана?), що були при похованні.	—	—	—
Г р у п а I.					
Могила № 49.					
433	1	Фрагменти залізного предмета (чи предметів), призначення якого визначити неможна.	Залізо	—	—
434	2	Червона фарба.	—	—	—

Загальн. № за чергою	№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
Група IV. На осаді № 2.					
Могила № 1.					
435	1	Фрагменти бронзового оздоблення якоїсь-то речі.	Бронза	—	понад 40
436	2	Рештки червоної фарби.	—	—	—
437	3	Фрагменти залізного предмета (чи предметів), призначення якого встановити важко.	Залізо	—	4
Група IV.					
Могила № 2.					
438	1	Залізний ніж, що його встромлено було в кістки тварини (барана?).	Залізо	Довж. 9 см.	1
439	2	Кістки тварини (барана?), що були при похованні.	—	—	11
440—441	3—4	Бронзові трьохгранчасті кінцівки стріл.	Бронза	—	2
442	5	Фрагменти залізного предмета, мабуть зброї.	Залізо	—	30
443	6	Фрагменти залізних предметів, мабуть зброї.	»	—	50
Група IV.					
Могила № 3.					
444	1	Бронзова кінцівка стріли.	Бронза	—	1
445	2	Кістки тварини (барана?).	—	—	—
Група IV. На осаді № 2.					
Могила № 4.					
446	1	Ріг оленя. Знайдений був довжиною 0,61 метр., але був остільки крихкий, що зняти його можна було лише невеликими шматочками. Запаковано в дві коробки.	—	—	—
447	2	Пряслице глиняне, формою конусу. Знизу на основі проведено дві риски навхрест.	Глина	Діам. основ. 3 см.	1
448	3	Пряслице глиняне, формою конусу, таке ж, як і попереднє, тільки трохи менше розмірами.	»	Діам. основ. 2,5 см.	1
449	4	Фрагменти залізного ножа.	Залізо	Довж. 4 см., ширина 2 см.	1

Загальн. № за чергою	№ за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
450	5	Маленький фрагмент (кінчик гострий) залізного ножа. Дуже окислений.	Залізо	—	1
451	6	Фрагменти залізного предмета.	»	—	2
452	7	Шматочки кори з дерева.	—	—	2
453	8	Фрагменти кістяного держака з ножа.	Кість	—	6
454	9	Підвіска-намистина зеленого скла, формою нагадує «луковицу».	Скло	—	1
455	10	Маленька кругла намистина з великою дірочкою.	Мастика	—	1
456—460	11—15	П'ять маленьких намистинок жовтого кольору.	»	—	5
641	16	Фрагменти таких же дрібних намистинок жовтого кольору.	»	—	5
Г р у п а I V.					
Могила № 5.					
462	1	Фрагмент глиняної люльки XVII — XVIII стор.	Глина	—	1
463	2	Фрагмент товстостінного, амфороподібного посуду червоної глини; без орнаменту.	»	—	1
464	3	Фрагмент глиняного посуду; без орнаменту.	»	—	1
465	4	Кремінна скалка темного кольору; формою нагадує чотирьохкутник. Знайдена в насипу могили.	Кремінь	—	1
466	5	Кремінна скалка брунатного кольору, тонка. Формою нагадує трохи трикутник. Знайдена в насипу могили.	»	—	1
П о х о в а н н я А.					
467—468	6—7	Фрагменти від вінця горщика; по плечах хвилястий орнамент.	Глина	—	2
469—470	8—9	Фрагменти від стержнів кінцівок стріл. Один фрагмент довгий, а другий менший. Обидва круглі в розтині.	Залізо	Довж. 1-го 5 см., 2-го 2 см.	2
471	10	Фрагмент гострого кінця («клинка») шаблі.	»	Довж. 5 см., шир. 3,2 см.	1
472	11	Гудзик бронзовий сферичної форми, з вушком.	Бронза	—	1

Загальн. № за чергою	№ № за окремим пам'ятник.	Назва та короткий опис речей	Матеріал	Розмір або вага	Кількість
473	12	Пряжка залізна, круглої форми, з голкою.	Залізо	Діам. 3 см.	1
474	13	Залізна плескувата листоподібна кінцівка стріли. До неї прикипів фрагмент другої кінцівки, плескуватої, ромбоподібної форми.	»	Довж. 6 см., шир. 2,5 см.	1
475—482	14—21	Фрагменти залізної зброї — шаблі або списа; досить значних розмірів; різної форми.	»	—	8
483—487	22—26	Фрагменти залізної зброї—серед них один досить великий, треба гадати—від шаблі.	»	Довж. 13 см.	5
488	27	Шматочок дерева від держака списа.	Дерево	Довж. 6,5 см.	21
489—508	28—47	Фрагменти залізної зброї,—різних розмірів та форми.	Залізо	—	—
509	48	Дрібні фрагменти залізної зброї.	»	—	—
		Поховання D. (Основне).			
510	49	Рештки солом'яної або трав'яної «циновки», що нею було вкрито кістяк.	—	—	—
511	50	Рештки (зразок) фарби, перемішаної з землею.	—	—	1
		Група IV. На осаді № 2. Могила № 6.			
512	1	Бронзова трьохгранч. кінцівка стрілки.	Брондза	—	—
513	2	Фрагмент залізного ножа.	Залізо	—	1
514	3	Кістки з поховання B, з ознаками пофарбовання.	—	—	1

РЕЕСТР РЕЧЕЙ,

що їх знайдено на території будування Дніпрельстану випадково
в серпні—жовтні міс. р. 1927.

Зібрав ділсн. чл. ВУАК'у П. І. СМОЛІЧЕВ.

№№ за чергою	НАЗВА ТА КОРОТКИЙ ОПИС РЕЧЕЙ	Розмір	Кількість	Де, коли й хто саме знайшов
	Склея „Дурна“, с. Кічкас.			
1	Фрагмент товстостінного посуду з випаленої глини. Поверхня з переднього боку вкрита давленим орнаментом, а зі спіднього боку—ознаки каркасу.		1	Склея «Дурна» 11 вересня р. 1927. П. І. Смолічев та Г. Г. Мартенс.
2	Фрагмент посуду з випаленої глини; з рештками рискового орнаменту.		1	Т е ж
3	Невелика кремінна скалка миндалеподібної форми. Поверхня з одного боку кострубата.		1	Т е ж
4—11	Фрагмент посуду з випаленої глини, без орнаменту.		1	Т е ж
12	Верхня частина перепаленої трубчастої кістки, з ознаками поперечних насічок.		1	Т е ж
13	Рештки перепалених кісток.		8	Т е ж
14	Мідяний мичман («дукач») з виображенням жіночої постаті, поверненої праворуч (Катерина II?). Праворуч виображення пробито ірку.	Діаметр 3,5 см.	1	Знайшли на лівому березі р. Дніпра, недалеко від балки «Сагайдачного» грабарі артілі Глушенка, біля бувших там печей.
15	Фрагмент ручки від амфороподібного посуду.		1	Т е ж
16—18	Фрагмент посуду з випаленої глини, без орнаменту.		3	Т е ж
19	Хрест-тільник чотирьохкінцевий з каменю темно-зеленого кольору; з дірочкою для нитки.	Довжина 2,8 см., ширина 2,3 см.	1	Знайдено на лівому бер. Дніпра підчас копання шлюзу на глибині 1,5—2 метр.

Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання.

Про минуле етнографії на колишній Катеринославщині свого часу писали М. Ф. Сумцов та В. В. Данилов ¹⁾. Але й до цього часу немає ще повного історичного огляду розвитку етнографічних дослідів на цій території. Ми теж не візьмемо на себе такого зобов'язання, а тільки накреслимо загальну схему, наведемо кілька імен та назв видань, що стосуються порушеного питання.

Не без підстави існує думка про те, що етнографічне дослідження колишньої Катеринославщини почалося пізно й до цього часу розвивалося не досить сильно. Перше пояснюється тою своєрідною історичною долею, що судилася нашому краю, а друге—специфічними умовами розвитку культурного життя на наших степах. Проте, неправильно було б гадати, що тут зовсім не було видатних збирачів і працівників. Катеринославщина може справедливо пишатися місцевими діячами, як-от Г. Залюбовський, І. Манжура, Я. Новицький, як проф. Д. І. Яворницький, що й досі є на чолі науково-дослідницької праці в галузі гуманітарних наук на Дніпропетровщині. І все-таки, підбивши підсумки, доведеться ще раз приєднатися до старого твердження, що золотий вік катеринославської етнографії ще не настав. Своє пояснення такого стану речей ми дамо нижче, а тепер звернемося до тієї літератури, що має зв'язок з етнографічним вивченням Катеринославщини.

Небагато ми маємо етнографічних даних за нового часу в творах мандрівників, що подорожували по тутешніх місцях. Серед найдавніших авторів цієї епохи видатне місце належить французові Гільому Левассеру де-Бопланові, інженірові з фаху. В його праці «Description d'Ukraine» ²⁾ (1650, Руан) чимало є звісток, що стосуються нашої землі та людности на ній. До нашої теми найближче стосується розділ «Про українських козаків». Боплан описав тут вибори ватажка та як козаки готувалися до морського походу, як робили чайки; спинився він на їхній тактиці та стратегії на морі. Що до побуту, то маємо опис весільного обряду

¹⁾ Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва, Ек., 1905. Н. Ф. Сумцовъ, «Объ этнографическомъ изученіи Екатеринославской губерніи», с. 1—10; В. В. Даниловъ «Изъ прошлаго Екатеринославской этнографіи» та його ж «Екатеринославщина въ архивѣ Импер. Русск. Географическ. О-ва» — «Лѣтопись Екатеринославск. Ученой Арх. Комиссіи», в. X, с.с. 182, 189 та 376.

²⁾ Є російські переклади—Устрялова (Ф. У.) 1832 р.; К. Мельникової 1896 р. (Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Россіи, т. II) та проф. В. Ляско-ронського Київ, 1901).

Боплан переказує, ніби-то в козаків існує звичай, за яким дівчина сама собі обирає чоловіка й домагається шлюбу ¹⁾. Цей опис звичайно пояснюють тим, що Боплан якийсь виключний випадок занотував, як сталий звичай ²⁾. Правда, що Боплан згадує ще й про звичай викрадати собі жінку при наявній соціальній нерівності молодих, але й такі факти треба застосувати до випадкових теж. Описуючи весілля, Боплан занотував демонстрацію дівоцтва молодої та інші деталі, зв'язані з цим ³⁾. Окрім того, в Боплана є ще опис великодніх розваг (христосування, обливання) ⁴⁾, кілька рисочок з народної медицини та народні вірування, зв'язані з гостцем (колтуном) ⁵⁾. В інших розділах своєї праці, Боплан ще описав Крим, кримських татар; два розділи присвячено полякам. Деякі деталі про звичаї у запорізьких козаків, значно пізніші, майже на століття по Боплані, маємо од Майнштейна, що в записках своїх (цитуємо за виданням р. 1875) розповідає за те, як суворо заборонявся жіноцтву доступ на Січову територію та що сталося, коли дружина російського підполковника Глебова приїхала до свого чоловіка (с. с. 13—15). Цікаві дані в Полтавського монаха Яценка-Зеленського, що р.р. 1750—51 двічі їздив на Запоріжжя збирати милостину; записки його р. 1915 повністю опублікував проф. Д. І. Яворницький. Яценко, як монах, не міг «не апробовать христіанской ихъ (запорожців. В. Б.) набожности, греческому старовѣрію не уступающей» ⁶⁾, і сам з інтересом спостерігав козацьке життя підчас перебування в Січі. Цьому сприяло якраз те, що з самого початку Яценко попав на новорічну запорізьку раду «как бы нарочно позабавиться на козацкой щотъ ихнего жъ сочиненія оперою, о коей мы хотя уже и слышали, но столько жъ вѣроятного, сколько о другихъ обычаяхъ свѣцкаго того монастыря» ⁷⁾. Потрібні етнографові рядки розкидані по всіх сторінках опису Яценкового. Ми визнаємо од нього про старців на Січі (с. с. 11 й длш.), про деякі вірування запорожців (с. с. 41, 43, 45, 99), похоронні звичаї їхні (с. 50), про розбійництво, суд і кару (с. с. 37 й длш., 45 й длш., 70 й длш.), про мужність запорожців перед смертю (с. 51). Можна в нього надібати й на прислів'я (с. с. 96, 98, 99), часом з невеличким коментарем (с. с. 48—49), уривки пісень (с. 65). З окремих епізодичних оповідань ми маємо там оповідання про нехрещеного попа (с. с. 28—29),

¹⁾ Описаніє, с. 28 (цитуємо всюди видання Ляскоронського).

²⁾ *Ib.*, с. 29.

³⁾ *Ib.*, с.с. 29—30.

⁴⁾ *Ib.*, с.с. 30—31.

⁵⁾ *Ib.*, с.с. 31—32.

⁶⁾ «Двѣ поѣздки на Запорожскую Сѣчь Яценко-Зеленскаго, монаха Полтавскаго монастыря, въ 1750—1751 г.г.» Д. І. Яворницького. Екатеринослав, 1915, с. 3.

⁷⁾ *Op. cit.*, с. 4. Порівн. цей опис Яценка з описом ради в Еріха Ласоти.— Путевыя записки Эриха Ласоты. О., 1873, с. 31.й длш.

подію з козаком, який необережно назвав бубном «государевъ барабанъ» і мусів за цей кримінал частувати москаля горілкою (с. с. 97—98), оповідання про чуму на Січі і зв'язані з цією хворобою легенди (с. с. 82—83). Між іншим, легенда про нехрещеного попа досить поширена в народі. Зміст її полягає в тому, що куми їдуть христити дитину, дорогою «впадають у блудний гріх» і, боючися кари божої, не їдуть до священника, а так, не охрестивши, повертають батькам дитину. Дитина зростає й робиться попом. «Хрещена» мати, умираючи, одкриває йому таємницю; справа йде до архирея. Російський письменник Лесков, як відомо, опрацював подібний сюжет в одному із своїх оповідань¹⁾.

Оповідання Зеленського про Січ в основі своїй нагадують оповідання славного Микити Леонтієвича Коржа, пізніше опублікованого в Гавріїла²⁾. В «Описаніи уѣздовъ и городовъ Азовской губерніи 1779 г.» ми маємо більше ідилічні, як етнографічні дані про нашу країну. Автор «Описанія» часто оперує з такими характеристиками, як «воздухъ благо-растворенный, вода въ рѣкахъ и устроенныхъ колодцахъ сладка и здорова, земля плодоносна, но не совсѣмъ еще обработана. Сельскіе жители упражняются въ хлѣбопашествѣ и скотоводствѣ, въ рѣкахъ и озерахъ рыбы довольно» («Записки Одесск. О-ва Исторіи», т. III, с. с. 290—291). Далі зазначимо опис вітряка, порогів та будування канав на них (Фалеев) у В. Зуєва («Путешественныя записки отъ Санктпетербурга до Херсона», 1878 г., с.с. 252—258 й длш.), та в нього ж відомості про побут запорожців («Мѣсяцесловъ», 1786, СПб., с. 5 й д.).

Потрібний нам матеріал є і в «Лѣтописном повѣствованіи» Ригельмана, а саме в ч. IV, кн. VI, розд. XXXVII—«Продолженіе, касающееся сего лѣтописнаго повѣствованія, какъ-то: особое описаніе о бывшихъ запорожскихъ козаковъ жительствѣ, поведеніи и обычаяхъ».—Організація в Запоріжжі (с. 68 й длш.), звичаї (с. 74 й длш.), рада, вибори старшини, церковні порядки, побут козаків (80 й длш.), п'яцтво серед них, кулачки, суд і право (с.с. 81—83). Цей автор недоброзичливо ставиться до січового братства, що цілком з'ясовується його (авторовим) урядовим станом. Була колись справжня слава в запорожців, та зішла ні на що—от головний його висновок: «Запорожцы не долго ту славу свою удержали и еще больше многими своими самовольными безчиніями, бунтами и разбоями какъ имя свое оскаредили, такъ и Россіи вмѣсто помощи зѣло вредны явились» (с. 70—71), а тому «не что иное уже Запорожье было, какъ только свободное и безопасное мѣсто разбойниковъ и безчисленныхъ людей, во всякомъ безстрашіи жить и воровать хотящимъ прибѣжище и станица» (с. 71—72). Далі треба згадати чужоземного автора G ü l d e n s t ä d t ' a J. A. «Reisen durch Russland und im caucasischen Gebürge», 1787,

¹⁾ Див. Полное Собр. Соч. Лѣскова Н., изд. Маркса, т. XII. «Некрещеный попъ».

²⁾ Гавріилъ. Сочиненія, ч. II II окремо—0. 1842.

власне в розділах: «Weitere Reise von der neuen Linie nach Alexandrowka am Dnepr» (с. с. 101—107) та «Reise v. Alexandrowskaja d. Dnepr aufwärts nach Kremenschuk» (с. 107 й длш.)—відомості про пороги, села од Олександровської до Самари, запорізькі села (110—111), опис флори, фауни, мінералогія дніпровська (с.с. 191—196). Потрібний етнографічний матеріал є в розділі «Reisen nach Bachmut» (с. с. 213—302). Автор взагалі досить скупий на чисто етнографічні відомості, але в цьому, як і в наведених нижче чужоземних джерелах, нам цікаві враження чужих людей; отже, тому конче потрібно нагадати ці давні праці сучасному дослідникові. Треба додати, що в кінці книжки Guldenshtädt'a є окремий опис українського плуга та коси (Kornsense). Загальний опис Запоріжжя й деякі етнографічні дані є в Георги—«Описание всѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ Государствѣ народовъ», ч. IV, СПб, 1799 (с. с. 347—378)¹⁾.

Література 19 в. дає більше потрібних нам даних. У тридцятих роках над Дніпром у с. Варварівці жив відомий українознавець Ізмаїл Срезневський. У листуванні своєму до близьких він теж, хоч і стисло дуже, спiniaвся на етнографічних темах. У нього маємо деякі відомості про Орель, Самару, Новомосковське («Кіевск. Стар.», 1901, VI, с. с. 331—336), оповідання про те, як підіймали дзвін на Катеринославський собор (ib., VII—VIII, с. 210—212); опис степового пожару (ib., с. 219—222; порівняй цей опис із відомостями В. В. Пассека, «Очерки Россіи», II, с. с. 99—100, та Pethzold'a—в «Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland», Leipzig, 1864, с. 247); коротенько описує він рибацтво (ib., с. 228), подає, зрештою, і фольклорний матеріал (ib., с. 238—240)²⁾. Дуже побіжні уваги знайдемо в I. Kohl'я—«Reisen im Südrussland», Leipzig und Dresden, 1841 («Die neurrussischen Steppen», с. с. 13—32)³⁾. До сорокових років стосується й видання повного «Устного повіствованія» М. Коржа⁴⁾. Нам там особливо цікаві розділи четвертий, п'ятий та шостий. З четвертого розділу (с. с. 9—12 окр. вид.) ми дізнаємося про судові звичаї запорожців; з п'ятого (с. с. 21—26)—про смертну кару та звичай звільняти

¹⁾ З джерел 18 в. ми не мали змоги використати Палласа «Путешествіе по Россіи 1778 года». Ця книжка в Києві не була нам приступною.

²⁾ Як видно з передмови до збірки «Запорожская Старина», Срезневський там же, у Варварівці над Дніпром, опрацював і цю свою книжку (див. передмову до ч. I). Між іншим, з уваг до записів видно, що допомагали Срезневському О. С. та Ф. С. Євельські, катеринославські пани. Як відомо, матеріал Срезневського в значній мірі фальшований (див., наприкл., А. Пипіна, «Історія русск. етнограф.», III, с. 100 й длш.).

³⁾ Дотичні до етнографії країни дані є й у С. Krassinski, «The cossacks of the Ukraine», London, 1848 Розділи III—«The zaporogues» та IV—«Description of the Ukraine».

⁴⁾ Див. Гавріилъ, Сочиненія, II. Окремо—Одесса, 1812, «Устное повѣствованіе бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губерніи и уѣзда, села Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа». Перший подав уривки з Коржа—А. Скальковский. (Журн. Минист. Нар. Просв., 1838, VI, та 1839, II).

од неї, якщо якась дівчина заявить про своє бажання взяти шлюб із засудженим; переказується ще дуже поширене оповідання про те, як засуджений одмовляється од шлюбу, воліючи краще загинути, як мати нечупарну жінку. У ширшому розділі VI (с. с. 26—43) маємо переважно опис зовнішнього побуту запорізького під назвою «о Запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ». Корж описує зовнішній вигляд козака, одержу, зброю, запорізькі правила чемности та звичайности, їхню ономастику далі оповідає про запорізьку архітектуру, їжу та питво козацьке, подає відомості за промисли їхні; вкінці оповідає за церковні порядки на Січі та січові свята (власне опис Водохрещ). Свого часу Коржеве оповідання справило величезне враження і вплинуло на низку авторів¹⁾. В. Біднов, що йому належить остання праця за «Устное повѣствованіе», докладно проаналізував усі його редакції (А. Скальковського, Гавріїла та О. Стороженка), з'ясував історію його походження і зазначив сумнівні, часом помилкові відомості, а також подав цінну увагу про те, що деякі вирази Коржа наближаються до літературних джерел²⁾. Р. 1849 в Одесі таки вийшли патетичні «Письма изъ Екатеринослава» нашого земляка Г. Титова³⁾. «Какое разнообразіе въ происхожденіи, нравахъ, образѣ жизни и языкѣ моихъ любезныхъ земляковъ», дивується наш патріот: «всѣ народы и племена земные имѣютъ тутъ своихъ представителей». Він рішуче повстає проти думки, що Новоросія—дикий та глухий закуток «гдѣ ничего нельзя найти ни для ума, ни для сердца» (с. с. 5—6 й длш.). По всіх цих «письмах» розкидані етнографічні дані, особливо цікаві що до національних меншостей.

Як це не дивно, але відомості, між іншим, і етнографічні, маємо в суто офіційному документі, в наказі «Главноуправляющаго путями со-общеній и публичными зданіями» р. 1846, № 186 (див. «Записки Одесскаго О-ва Истории», т. III, с. с. 581—586, «Днѣпровскіе пороги»). Тут стисло подаються історичні та статистичні дані за лощманів, є стисла характеристика їхньої вдачі й побуту. При незвичайній нашій бідності на «лоцманську» літературу цей документ має для нас велику вагу.

З іншої літератури цього часу, окрім передруку згаданого наказу р. 1846 про лощманів, наведемо ще причетну до етнографії працю А. Скальковського: «Опытъ историко-статистическаго описанія Новороссій-

¹⁾ Див. про це В. О. Біднов, «Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа та його походження і значіння», Прага, 1925, с. с. 3, 18, 23—28.

²⁾ Ор. cit.; див., між іншим, с. 9: «Варто уваги, що, перелічуючи запорізькі страви, записувач (а може, і сам Корж) користується словами «Енеїди», Котляревського: «тетеря, рубци, галушки и рыба «настябло», а свинячую голову до хрину, а иногда и локшину на перемѣну» (курсив В. Біднова. В. Б.), стор. 37, порівн. «Енеїда», частина I, строфа 27».

³⁾ Про Г. Титова див. «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ», 1887, № 3, с. 26 (деякі біографічні дані).

скаго края» (1853). Та найпомітнішим явищем на цей час у літературі про Катеринославщину була «Поїздка въ южную Русь (очерки Днѣпра)» Афанасьєва-Чужбинського¹⁾. Ця книжка була на свій час дуже докладним описом подорожі й мала деякий вплив на пізніших наших місцевих діячів, як, напр., на Я. П. Новицького, що написав працю на кшталт Афанасьєва «Съ береговъ Днѣпра» (див. нижче). Ці подорожні записи Афанасьєва починаються просторою статтею «Общій взглядъ на бытъ приднѣпровскаго крестьянина», де він захотів «представить въ общихъ чертахъ бытъ... племени, которое, промѣнявъ пику и саблю на плугъ и косу, мирно занимается своими промыслами на тѣхъ самыхъ мѣстахъ, гдѣ в прошломъ еще столѣтіи разыгрывались страшныя кровавыя драмы» (с. 1). Він і починає свій виклад з цих «страшныхъ кровавыхъ драмъ»; стисло подає історичні дані, а потім уже й етнографічні—про одєжу (с. с. 14—17), як виробляють полотно та сукно (с. с. 17—20), народні фарби (с. 20—21), характеристика українця взагалі (с. с. 21—24), про українські пісні (с. с. 25—29), казки, легенди, оповідання (с. с. 29—31), хліборобство (с. с. 32—39), народній календар (с. 39—42), вірування (с. с. 42—45), про чумацтво (с. с. 45—47). Вступ кінчається на побіжних нотатках про «образъ жизни малоросса» (с. с. 48—50). Потому йде «Поїздка на Днѣпровскіе пороги и на Запорожье». Тут теж починає він з історичних уваг, подає опис сучасного йому Катеринослава, і потім уже власне починається опис порогів. Автор звернув увагу на лоцманів та лоцманство й дав не тільки стислі відомості історичні про лоцманів, але й статистичні (с. с. 61—63), описав у загальних рисах побут лоцманів, їхній корпоративний устрій (с. с. 62 й длш.), записав тут три пісні, з яких остання має особливий соціальний інтерес; перша ж і друга застосовані до лоцманських пісень помилково. Це один з перших більш-менш детальних описів лоцманства, і треба сказати, що пізніші автори, які торкалися цього питання, часто обмежувалися переказом начерку Афанасьєва (напр.—Павлович, див. нижче).

Далі Афанасьєв подає опис порогів з історичними про них відомостями, канав на них, сел, окремих островів, каміння та забор. Декільки сторінок присвячено німцям-колонійцям. Багато уваги звернув автор на Хортицю; описано, між іншим, тодішнє Олександровське. [Що за місто було тоді—можна уявити собі з таких рядків мандрівника: «Лучшее зданіе въ Александровскѣ—острогъ, который, какъ говорятъ, наполняется большимъ числомъ колодниковъ, потому что это огромный уѣздъ. Изъ домовъ рѣшительно нѣтъ замѣчательных, кромѣ того, который вблизи базарной площади стоитъ пустыремъ. Представляя развалины безъ оконъ, домъ этотъ замѣчателенъ тѣмъ, что находится въ опеку, подъ вѣдѣніемъ которой дошелъ до такого состоянія» (с. 147). Але Афанасьєв пророчить Олексан-

¹⁾ Друковано було спочатку в «Морском Сборнике», потім року 1863-го окремо; останнє видання Гоппе, під ред. Б. Я. Коля, «Собрание сочиненій А. С. Афанасьєва (Чужбинського)», т. VII. Цитуємо всюди це видання.

дровському прекрасне майбутнє: «Это настоящее Александровска, а будущее пророчитъ завидную долю... съ той минуты, когда раздадутся въ немъ свистки паровозовъ и пароходовъ, для него настанетъ новый актъ, который въ годъ, два заставитъ позабыть, что здѣсь недавно существовала жалкая пародія на городъ» (с. с. 148—150). Пророцтво це збулося, та тільки розвиток Олександровського, тепер Запоріжжя, на цьому не припинився. Наші часи готують йому ще завиднішу долю: Дніпрельстан, очевидно, зробить з нього економічну столицю всієї країни]. Статистичні дані, яких Афанасьєв не цурався в своєму описі (окрім зазначених вище, статистика у нього є ще в розд. VI—Никополь), надають особливої ваги його праці; археологічні ж відомості ще збільшують вартість викладу (опис Січи, могили Сірка та Підпіленської Січи—розд. VII). Особливо цікаві уваги його за «вільних матросів» (див. розділ VI). Ця корпорация, як і лоцманська, одійшла в непам'ять невивченою, а тому нотатки Афанасьєва з статистичними даними для нас дуже важливі. За браком місця ми не можемо довше спинитися на цій цінній роботі, яка не втратила своєї вартости й досі; це одна з основних праць, якої ніяк не може поминути місцевий краєзнавець. Тому ми не можемо пристати до думок, висловлених у різкій рецензії на «Поѣздку», що вміщена була в «Основі» (1862, I); з автором цієї рецензії ми не можемо в Чужбинському вбачати «петербургскаго праздношатающагося господина» (с. 47), а в його описах—«газетный фельетонъ, легкій, вертлявый, многословный и безцвѣтный», як одзивається певне пристрасний рецензент з «Основі» (ib., 47). І хоч якого гострого, подекуди прямо таки непристойного тону не добрав собі автор рецензії (наприклад: «оно (сочинение) можетъ быть полезно для людей, которые готовы добывать нужныя свѣдѣнія о родномъ краѣ изъ самыхъ мутныхъ источниковъ»—с. 51), та й він мусів визнати, що «авторъ собралъ много любопытныхъ свѣдѣній о мѣстностяхъ Днѣпра на порогахъ и ниже пороговъ» (ib., с. 51)¹).

До потрібної етнографові літератури треба застосувати й «Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1835» А. Ретх-зoid'a (Leipzig, 1864). Тут є відомості й про менонітів (розділ: Reise von

¹) Невідомо, кому належить ця рецензія. Деякі особливості стилю наводять на думку, що рецензію написав або ж Куліш, або ж П. Єфименко (сама рецензія не підписана).

Про Афанасьєва-Чужбинського дивись таку літературу: Енци. Слов. Брокгауза-Ефрона, т. 4, с. с. 487—488; Енци. словн. «Просвѣщеніє», т. 2, с. 346; Русск. Біогр. Слов., т. II, с. 377—379; Критико-Біограф. Словарь С. Венгерово, т. I, с. 870—874; Петровъ Н., Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія, с. с. 165—169; «Истор. Вѣстн.», 1881. X; Павловскій, Кратк. Біогр. Словарь. Полтава, 1912, с. с. 12—13; Собр. соч. А. С. Афанасьєва-Чужбинскаго под ред. П. В. Быкова, т. I (біографія); Твори Тараса Шевченка, вид. Укр. Акад. Наук, т. IV, с. с. 387—390 та за покажчиком. Також див.: Л. Жемчужников, «В крепостной деревне» (1852—1854 г.г.), Лнгр., 1927, с. с. 28, 29, 37; К. Грушевської, Укр. Нар. Думи, I, s. V; Большая Сов. Энциклопедія, IV, с. 70—71; Абрамова, «Памяти забытыхъ краевѣдovъ»—окр. відб. из «Краеведения»; Календарь на р. 1917 «Благодійного Т-ва».

Smela bis in die Mennoniten Colonien im Taurischen Gouvernement, с. с. 128—146), опис Катеринослава, катеринославського ярмарку, уваги про пороги (с. с. 137 й дал.). У розділі VII (Die Mennoniten an der Molotschna) маємо історичні відомості про менонітів взагалі. Тут є й малюнки, що стосуються побуту менонітів, не тільки тих, що живуть на Молочній, а взагалі. Так само цікаві уваги можна знайти й у розділі IX—Zur charakteristik der Steppe überhaupt und d. Nogaischen Steppe insbesondere (малюнок бабів на віньєтці—ст. 232, опис пожежу степового—с. 247, відомості про чумаків—с. 273). Неможна поминути й розділ XII—Reise aus d. taurischen Gouvernement nach der Jekaterinoslawischen Lehrferme (уваги про єврейські колонії—с. 359 й дал.).

Окремо треба зазначити ще цікаву задумом та ненаукову значною мірою в підході до справи працю Павловича: «Матеріали для географії и статистики Россіи, собранные офицерами Генеральнаго Штаба. Екатеринославская губернія», СПб, 1862. Зміст книжки різноманітний: починаючи від історичного вступу, маємо там географічний та етнографічний описи, геогностичний нарис, орографію та гідрографію Катеринославщини, шляхи сполучення, клімат, флору, фауну, демографічний нарис, промисловість, торгівлю, побут людности, адміністрування в губернії, «Обозрѣніе мѣстныхъ болѣзней съ обозначеніемъ ихъ причинъ и силы» та стислі відомості за окремі видатні міста. Найбільше зацікавить етнографа, розуміється, розділ «Очеркъ частнаго и общественнаго быта народонаселенія» (с. с. 259—271), та, на жаль, він дуже малий і побіжний. Автор стисло характеризує окремі стани: дворянство, купецтво, міщанство, селянство, азовських козаків, дніпровських лоцманів та вільних матросів. Мало не в кожному відділі цієї праці виразно відбивається презирство складача до української людности. «Все, что намъ случалось слышать о характерѣ, нравахъ и обычаяхъ малороссіянъ простого званія, называемыхъ вообще хохлами (курсив оригіналу), мы находимъ вполнѣ примѣнимымъ и къ народонаселенію Екатеринославской губерніи. Тѣ же вялость, лѣнь, безпечность, то же упрямство въ характерѣ, тѣ же странные, иногда смѣшные и даже нелѣпыя обычаи, то же пристрастіе къ напиткамъ и тяжбамъ существуютъ и здѣсь между Малороссами, какъ и въ Подольской и Полтавской губерніяхъ» (с. 264). За цим оригінальним автором (на жаль, така порода їх ще не перевелася й до сьогодні) злидні селянства Катеринославського походять саме з цих «малороссійскихъ» особливостей. От як він з'ясовує нестатки в сільському господарстві, наприклад: «Сельское хозяйство бывшихъ помѣщичьихъ крестьянъ стояло на гораздо низшей степени, чѣмъ у помѣщиковъ. Причины такого явленія заключались: 1) во врожденной лѣни Малороссіянъ, всегда безпечныхъ и надѣявшихся, въ случаѣ неурожая, на помощь своихъ бывшихъ помѣщиковъ; 2) в необразованности и невѣжествѣ простого народа, преданнаго предрасудкамъ, которые препятствуютъ всякому успѣху въ отношеніи хозяйственномъ» (с. 175). І тільки далі автор догадується, що нестаткам

сприяло ще й те, що «у многихъ владѣльцевъ было мало обращено вниманія на бытъ крестьянъ». «Необразованность и невѣжество» «малороссійское» у автора стає за критерій до характеристики іншої людности: так узнаємо, що серед греків «мало совершенныхъ невѣждъ сравнительно съ малороссійскимъ простонародьемъ» (с. 260); серби—«по характеру кротки и смиренны, обычаи ихъ много сходны съ малороссійскими, хотя не имѣють столько странныхъ и смѣшныхъ сторонъ» (с. 265); хоч українці й мають, за Павловичем, позитивні якості у вдачі, бо вони «довольно смиренны, покорны, некорыстолюбивы, и умъ ихъ, хотя не быстръ и не изворотливъ, но положителенъ и проницателенъ» (с. 264), та, однак, стан їх що до прогресу безнадійний: «Впрочемъ, по общему мнѣнію людей, ближе знакомыхъ со здѣшнимъ простонародьемъ, никакіе примѣры не могутъ улучшить быта Малороссіянъ: грубые предразсудки, заставляющіе сына непременно жить такъ, какъ его отецъ, и врожденныя вялость и лѣнь всегда будутъ составлять важнѣйшее препятствіе къ улучшенію ихъ быта» (с. 265).

Ми дозволили собі затримати увагу читача на зазначеному авторі, як на типовому для багатьох подібних «дослідників». Підхід до справи знецінив усю роботу, безперечно, цікаву своїм задумом.

Наведені досі джерела, розуміється, умовно тільки можна вважати за етнографічні. Здебільшого—це записки мандрівників, що поруч з відомостями етнографічними подавали силу всяких інших. Етнографічний рух на Україні починається ще в першій чверті 19 в. (збірки Цертелева та Максимовича), та Катеринославщина, глухий провінціальний закуток, позначила себе в цьому русі значно пізніше, хоч і не так пізно, як гадав Сумцов¹⁾. Усупереч його твердженню, ми находимо записи з Катеринославщини і в «Народныхъ южно-русскихъ пѣсняхъ» Метлинського р. 1854-го (с. с. 238—239, «Поставлю я коня в ограду, а сам піду в хату, на пораду»), і в збірці прислів'їв Номиса (записи Г. Залюбовського), і в «Трудахъ» Чубинського.

Піонером у справі систематичного збирання етнографічного матеріалу на кол. Катеринославщині був Г. А. Залюбовський. Зв'язаний своєю урядовою посадою, він, правда, не встиг дати великих чи окремих збірок та зате був видатним вкладником до таких видань, як звід приказок Номиса, «Труди» П. Чубинського, словник Шейковського. Окремі публікації його розкидані по періодичних виданнях—«Степь» (р. 1886, № 11, про записування пісень), «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ» (1887, № 12—«Воспоминанія старухи Агр. Понятовской», № 20—«Брилевый шляхъ»), «Вѣстникъ Рыболовства» (1889, № 3—«Рыболовство въ с. Копыловкѣ, Екатеринославскаго уѣзда»²⁾).

¹⁾ Сумцов. Об этнограф. изуч. Екатериносл. губ. Сб. Научн. Стат. Екатер. Научн. О-ва, 1905, с. 3.

²⁾ Головніша література про Г. Залюбовського: Некролог його—«Придніпровскій Край» (катериносл. газета), 1898, № 11; А. М. (Сайдачевскій), «Страничка изъ

За Залюбовським ідуть три кити етнографії на кол. Катеринославщині—Манжура, Новицький та Яворницький. Їм належать найбільші та найповніші збірки.

Перший—Іван Іванович Манжура—був майже професіональним збирачем фольклорного матеріалу, якщо тільки взагалі можна застосувати слово «професія» до такої оригінальної і непостійної людини, якою був цей талановитий та глибоко нещасний через свою хворобу діяч. З усіх культурних ділянок, на яких позначив він себе, етнографічна його діяльність, здається, найцінніша. Записи його з прекрасною рекомендацією натрапляємо в збірці Драгоманова—«Малорусские народные предания и рассказы», «Исторических пѣсняхъ малор. народа» Антоновича та Драгоманова, «Політичних піснях українського народу» Драгоманова. З окремих видань—славнозвісна Манжурина збірка «Сказки, пословицы и т. п.» («Сборникъ Харьк. Инст. Филолог. О-ва», т. II) та «Малорусскія сказки, предания и повѣрія» (ib., т. VI) містять особливо цікавий і різноманітний матеріал, до якого доводиться звертатися кожному дослідникові. Як і всякий збирач тих часів, Манжура мусів публікувати свої матеріали в роздріб, невеличкими записами як у місцевих, так і інших, переважно періодичних, виданнях. У катеринославському часописі «Степь» (1885—86) маємо такий запис його, як «Государыня широкая масляница» (№ 33) та «Приходъ весны по народнымъ примѣтам и вѣрованіямъ» (№ 41), про Купало (№ 51); різні легенди та перекази опублікував він в «Екатеринославскомъ Юбилейномъ Листкѣ» (1887, №№ 2, 12, 14); в «Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» чимало вміщено його матеріалу, як-от про багатирів (1888, № 67), «Зимняя ловля рыбы «китцями» подъ Екатеринославомъ» (1890, № 16), «Мартъ мѣсяць и связанные съ нимъ вѣрованія и предзнаменованія въ Екатеринославщинѣ» (1891, № 23), «Великдень у степного малоросса» (№ 27)¹). У «Кіевской Старинѣ» теж чимало було окремих публікацій Манжури, напр.: пісні про «Запорожское расхищеніе» (1882, II), легенди та пісні за Палія (ib. III), «Панщина въ пѣсняхъ и молитвахъ» (ib., 1882, V), пісня про українську гетеру (ib., 1883, I; з приводу цієї

жизни Г. А. Залюбовскаго». «Дніпровская Молва», 1899, № 47 (передруков. у «Кіевск. Старинѣ», 1900, № 1); В. Данилова, «Памяти Г. А. Залюбовскаго», Львотп. Екатерин. Уч. Архивн. Комиссія, V; «Дніпрові Хвилі» (катеринослав. часопис), 1913, № 2; В. Степовий, «Пам'яті Залюбовського»; ib., 1913, № 9—«Григ. Ант. Залюбовський» з портретом; М. Бикова, Грінченко Б.—Литерат. укр. фольклора. 302; також статтю самого Г. А. Залюбовського «Отрывки изъ школьныхъ воспоминаній 45—64 г.г.», «Екатериносл. Юбил. Листокъ», 1887, №№ 23 та 25. Також див. Отчетъ о дѣятельности Юго-Зап. Отд. Русск. Геогр. О-ва за 1874 г., с. с. 20, 41, «Отчетъ за р. 1875, с. 43; «Указатель» до «Кіев. Стар.»; «Книжная Львотпись», 1888 (останню вказівку цитую за зазнач. статтею В. Степового).

¹) В. Машуков у «Львотписи Ек. Уч. Арх. Ком.», 1911, VII, с. 250, згадує, що в квітні чи травні р. 1887 в «Екатериносл. Губ. Вѣд.» було стаття Манжури за олександрівські предання. Не мавши змоги здобути комплекту «Ек. Губ. Вѣд.», ми не перевірили цього.

пісні див. А. Потебня, Объясненіе, II, 665), пісня про «талавірю» (ib., IV), приказка до нюхарів (1888, V), про багатирів (1888, VIII), різдвяна вечеря (1889, I), легенда за Петрів батіг (1889, IX), про кумовство (1890, I), вірування про голоза (1890, X), за вужів (1891, IV), про багатирів (1891, VIII), «Крещенскія сказки въ Екатеринославской губ.» (1891, IX). У спеціально етнографічній пресі, як-от «Этнографическое Обзоріе», «Живая Старина», теж друкував Манжура свої замітки («Къ народной медицинѣ малоруссовъ» — «Этногр. Обзор.», 1891, IX — вкупі з Г. Коваленком; «Малороссійскіе рассказы и повѣрія» — «Живая Старина», 1892, II). Окремо стоять його бібліографічні нотатки, що теж стосуються до етнографії, — це покажчик фольклорних статей, публікованих у деяких місцевих виданнях («Этнографическое Обзоріе», 1891, т. XI — «Къ малорусской библиографіи»).

Сумцов так характеризував Манжуру, як етнографа: «Отличительныя достоинства Манжуры, какъ этнографа, заключаются въ точности записи, въ умѣніи открывать новыя пути и вызывать интересъ къ незамѣченному ранѣ сторонамъ народной жизни и въ превосходномъ знаніи народной рѣчи. Манжура не смѣшивалъ этнографіи съ беллетристикой, и гдѣ онъ былъ поэтомъ, там онъ таковымъ и остался, а гдѣ былъ этнографомъ, тамъ выступаетъ стройное и строго-фактическое изложеніе безъ лишніхъ прикрасъ. Къ его записямъ можно относиться съ полнымъ довѣріем»¹⁾. (Объ этнограф. изуч. Екатеринослав. губ., Сб. ст. Екатер. Научн. О-ва, с. 6).

Дальші два збирачі, Я. П. Новицький та проф. Д. І. Яворницький, особливо пильно збирали «запорізький» фольклор. Попередником їм був Г. Надхін, що ще в «Основі» (1862, IX — «Воспоминанія о Новомосковскѣ») та в «Чтеніяхъ Московскаго Общества Исторіи и Древностей» (1876, т. III, і окремо 1877 — «Память о Запорожьи и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи») дав подібний матеріал.

Якову Павловичеві Новицькому (умер 1925) належить одне з почесніших місць серед місцевих збирачів-етнографів. Уся його різноманітна — педагогічна, громадська й наукова діяльність пройшла на кол. Катеринославщині. Їй небіжчик оддав усі свої сили й здібності. У галузі етнографічній це був діяльний збирач матеріалів і точний записувач, який мало

¹⁾ Головніша література про Манжуру: «Отчетъ о дѣятельности Ю.-З. Отдѣла Русск. Геогр. О-ва» за 1874 г., с. 19; «Отчетъ» за 1875, с. 9; Сумцова — «Соврем. Мал. этнографія», I, 114—130; його ж — «Памяти М-ры, «Кіевск. Стар.», 1893, X; його ж — И. Манжура, «Изъ укр. старины»; його ж — «Объ этногр. изуч. Екат. губ.», Сб. ст. Екат. Научн. О-ва, 1905, с. 6; його ж — Діячі укр. фольклору, с. с. 21—22; його ж — Слобожане. Х., 1918, с. с. 107, 139; «Зоря» (галицька), Д. Млаки, 1893, № 15 (некролог), с. 302—303; ib., 1893, № 23, с. 462, В. Лукича — До життєпису І. М-ри; ib., 1894, № 4, с. 93, «Этногр. Обзор.», 1893, XVIII; П. Шейнъ — Изъ переписки съ М-рою, ib., 1893, XIX; «Памяти М-ры, Екат.», 1893 (брош.); Огоновскій О. — История литер. русск., «Зоря», 1894, № 19; окр. вид. ч. IV; «Дніпровская Молва» (Катеринослав), 1900, № 10; «Кіевск. Стар.», 1902, V (Памяти М-ри); Мочульскій М. — На

не півстоліття працював на цій ділянці. Початок його збиральницької діяльності стосується ще семидесятих років; «Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества» відзначив його, як цінного працівника, обравши на свого дійсного члена; згодом Харківське «Историко-Филологическое Общество» теж обрало його до свого складу. Цим обом інституціям він і постачав спочатку свій матеріал, публікував його в місцевій періодичній пресі, а також видавав невеличкими брошурками. Збірка Драгоманова «Малорусскія Народныя Преданія» (1876) мало не на третину складається з записів Новицького¹⁾, при чому ці матеріали визначаються своєю високою вартістю. Особливо популярними були «Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія» (1894), видані в збірці Харківського «Историко-Филологического О-ва», т. VI, та у в. IV «Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссії» (1908); були й окремі відбитки як р. 1894, так і 1908²⁾. З великих збірок Новицького ще треба згадати про книжку «Съ береговъ Днѣпра» та «Старожитные уѣзды Екатеринославской губерні—Новомосковскій и Павлоградскій» (Сборник Статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва, 1905), де багато є етнографічного матеріалу, переважно пов'язаного з окремими топографічними пунктами. Сила публікацій Новицького розкидано по місцевій пресі, як «Днѣпръ» («Запорожцы въ памятникахъ устнаго народнаго творчества», 1884, №№ 130, 138, 146; ib., 1885, 358), «Степь» (1885—1886, №№ 2, 5—7, 10, 12, 31—36, 38, 45), «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ» (легенди та перекази, 1887, №№ 9, 23, 25), «Екатеринославскія Губернскія Вѣдомости» (1887, №№ 24, 25, 27—опис с. Вільної Гупалівки; ib., № 28—Програма для збирання етнографічних відомостей; у цій справі Новицький був піонером для кол. Катеринославщини; ib., 1888, №№ 2—6, 9—10, 16—18, 25—27, 29, 46, 48, 52, 53—різноманітний етнограф. матеріал; ib., 1889, №№ 2, 7, 16, 17, 19, 21, 23, 28, 52—пісні та легенди; ib., 1892, №№ 52, 53—перекази та пісні). У «Дніпрових Хвилях» Новицький теж містив свої публікації, за р. 1912, №№ 6, 10, 11—12. У періодичних ви-

спомин М-ри—«Літер.-Науков. Вісник», 1907, IV; він же—«Україна», 1926, V; Биковъ—И. И. М-ра, укр. етнографъ и поэт—«Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком.», VI, с. с. 13—38; В. Машуковъ—Къ біографіи И. И. М-ры—ib., VII, с. с. 249—250; Липа І.—І. М-ра, біогр. нарис—«Укр. Хата», 1909, V—VI; «Дніпрові Хвилі», 1912, № 9—Ів. Манжура, Т. Романченка; П. Щукін—Біогр. нар. в поезіях М-ри—Черкаси, 1918; див. рецензію на це видання М. Зерова—«Книгарь», 1918, № 14; І. Айзеншток—О. О. Потебня та укр. література—«Шляхи мистецтва», 1921, II; М. Плевако—Хрестом. нов. укр. літерат., 1927, с. с. 57—60 (біогр. й бібліограф. дані); С. Єфремов—Іст. укр. письм., в. III, с. 358 та за покажчиком; Брокгауз и Ефрон—Энци. словарь, т. 28 - а; Енци. словн. «Просвѣщеніе», т. 12. Про рукописи М-ри, в тім числі й етнографічні, див. цінну замітку Д. Лисиченка—«Бібліологічні Вісті», 1925, I—II. Бібліогр. дані—див. Б. Грінченка—Укр. фольклор, с. 307—«Указатель» до «Кіевской Старины», К. Грушевської. Укр. Нар. Думи, т. I, s. V.

¹⁾ Сумцов. Совр. малор. етнографія, I, с. с. 130—146.

²⁾ Див. рец.—Зап. Наук. Тов. им. Шевч., 1895, т. VI; ib., т. XXXV, с. с. 219—220, В. Гнатюка.

даннях не-катеринославських теж знаходимо окремі записи Новицького— як-от, наприклад, у «Кіевской Старинѣ» (1885, X, «Изъ народныхъ преданій о запорожцахъ»), «Кіевскомъ Телеграфѣ» («Изъ записокъ туриста», 1875, № 134), «Елисаветградскомъ Вѣстникѣ» (1889, № 56. 81—«Изъ области народныхъ преданій»). Окремі видання Я. П. Новицького—невеличкі брошури, збірки різноманітного фольклорного матеріалу. Почасти вони раніше друкувалися в місцевих адрес-календарях або в «Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссії». До них належать «Малороссійская и Запорожская Старина» (1907), «Малороссійскіе народные преданія и рассказы» (Александровск, Адрес-Календарь, 1907), «Запорожскіе и гайдамацкіе клады» (Александровск, те ж видання, 1908), «Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья» (Олександровський адрес-календар, 1909), «Народная память о Запорожьи» («Лѣтопись Ек. Уч. Арх. Ком.», 1911, VII), «Духовный міръ въ представленіяхъ Малорусскаго народа» («Лѣтопись», VIII, 1912, «Малорусскіе народные заговоры и заклинанія» (1913—1915, в. в. 1 и 2, спочатку в «Лѣтописи Ек. Уч. Арх. Ком.», IX та X). Як бачимо з цього поточного переліку друкованих записів Новицького, на першому плані в нього—запорожці. Точність його запису і обережність надають величезної цінності збіркам нашого дослідника. Історик новітньої української етнографії, покійник акад. М. Ф. Сумцов одзначав ці якості Новицького, як етнографа ¹⁾. Хоч тут не місце поширюватися про наукову діяльність цього видатного місцевого культурного діяча в інших галузях, але дозволимо собі зауважити, що, окрім збирання етнографічного матеріалу, він з успіхом працював і в галузі історичній, почасти—археологічній, природознавчій, статистичній; в особі Новицького наша країна втратила такого працівника, на місце якого довго ще будемо ждати заміни ²⁾.

«Запорожье въ остаткахъ старины и преданияхъ народа», як головна тема всіх численних наукових студій проф. Д. І. Яворницького, примусила його стати й збирачем етнографічного матеріалу, спочатку специфічного, «запорізького», а потім і загального. Разом з Я. П. Новицьким він, очевидно, вичерпав цей запорізький елемент в оповіданнях, переказах

¹⁾ Див. Сумцова, «Соврем. малорусск. этнографія» та передмову до збірки пісень Я. П. Новицького в т. VI «Сборника Харьк. Истор.-Фил. О-ва».

²⁾ Головніша література за Я. П. Новицького: Сумцова М.—«Современная малорусск. этнографія», I, с. с. 130—146; «Діячі укр. фольклору», с. 24; «Объ этнографическомъ изученіи Екатеринославской губерніи—«Сборникъ статей Екатер. Научного О-ва», 1905, с. 7; «Лѣтопись Екатеринославск. Учен. Архивн. Комиссії», 1912, в. VIII; Брокгаузъ-Ефронъ, т. 41, с. 258; Б. Грінченко. Літер. укр. фольклора, 309; Отчеты Юго-Зап. Отдѣла Русск. Геогр. О-ва», Кіевъ, за р. 1875, с. с. 2, 9, 45; Енци. словн. «Просвѣщеніе», т. 14, с. 125; Д. Чернявський, «Україна», 1926, I; Вол. Білій, «Записки Істор.-Філолог. Від. Укр. Акад. Наук», т. VII—VIII; Автобіографію Я. П. Новицького—див. «Україна», 1925, VI; див. також «Указатель» до «Кіевск. Стар.». Невеличка стаття про Новицького в «Дніпрових Хвилях», 1912, № 18—19, М. Ж(ученка).

та спогадах місцевої людности, як зазначив був це ще М. Ф. Сумцов ¹⁾. Зібраний у Яворницького фольклорний матеріал серед інших публікацій його має досить видатне місце. Головні збірки Яворницького—«Запорожське вь остаткахъ старины и преданіяхъ народа»²⁾ (СПБ, 1888, т. т. I та II), «По слѣдамъ запорожцевъ» (1898, СПБ) ³⁾ та «Малорусскія народныя пѣсни» (1906, Катеринослав) ⁴⁾. Окрім цього, маємо в нього чимало публікацій окремих записів, як «Жизнь запорожскихъ козаковъ по разсказу очевидца» («Кіев. Стар.», 1883, XI, перевидано р. 1923 в Львові, Істор. Б-ка, № 5), «Запорожская пещера над Днѣпромъ» («Кіевск. Стар.», 1885, V), «Островъ Хортица на р. Днѣпрѣ» (ib., 1886, I), «Переправа черезъ Днѣпровскіе пороги» (О., 1885, та «Істор. Вѣстникъ», 1888, I), «Какъ вь старину передѣлывали старыхъ людей вь молодыхъ» ib., VIII), «Какъ запорожцы проводили новый годъ» («Одесскій Вѣстникъ», 1889, № 5, «Приднѣпр. Край», 1905, № 2386), «Поѣздка на пепелище Чертомлыцкой Сѣчи» («Складка»), альманах, 1897), «Илья Муромецъ вь пересказѣ малор. слѣпца» («Новости», 1889, № 108), «Легенда изъ Екатеринославской губерніи по поводу появленія тяжелыхъ эпидемическ. заболѣваній» («Харьк. Губ. Вѣд.», 1890, № 159), «Умный мужъ и неразумная жена» («Новости», 1888, № 172), «Народная легенда о происхожденіи водки» («Новости», 1891, № 65). У місцевій, катеринославській періодичній пресі чимало теж публікував Яворницький своїх окремих записів, як-от в «Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ»—«Дикій Монахъ», 1888, № 41, передр. з «Новостей», «Изъ записной книжки малорусскаго этнографа» (1890, № 43; теж у «Харьк. Губ. Вѣд.», 1890, № 143; теж у «Новостяхъ», 1890, № 144); «Приказка до нюхарів» (1889, № 63, потім у «Складці», 1897, див. вище); див. також №№ 43, 49, 60, 63, 70, 89 (?) цього видання; в «Приднѣпровскомъ Краѣ» за 1905 р., № 2386, передруковано було давню публікацію «Какъ запорожцы проводили новый годъ» (було вміщ. в «Одесск. Вѣстн.», 1889, № 5, див. вище). У «Лѣтописи Екатер. Учен. Архивн. Комиссіи», 1911, VII, маємо статтю з історії укр. етнографії «Къ біографіи малор. етнографа Н. В. Закревскаго» ⁵⁾. Д. І. Яворницький не кидає етнографічної праці й досі; останні публікації його: «Український простолюд у його твор-

¹⁾ М. Ф. Сумцов. Об этнографическом изученіи Екатеринославской губ. Сборникъ статей Екатериносл. Научн. О-ва, 1905, с. 9.

²⁾ Див. рецензії та з приводу цієї книжки взагалі: «Кіев. Стар.», 1888, XI (И. Ж.); «Екатеринославск. Губ. Вѣд.», 1888, № 58; «Діло», №№ 254—256, 258, 260, 263, 264, 266, 267, 269, 271; «Історич. Вѣстн.», 1888, № 8 (П. П.); «Южный Край», 1888, №№ 118 та 2580 (О. В.); «Вѣстникъ Европы», январь, 1889, с. с. 447—450 (А. Пѣпин); «Одесскія Новости», 1888, № 1061.

³⁾ Див. рецензії: «Літературно-Науковий Вісник», 1900, X (Б. Г.); «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», 1900, II (Л. Ч.). До історії цієї книжки стосується замітка моя в «Етнограф. Віснику», 1927, № 5.

⁴⁾ Див. рец. В. Данилова, «Кіевск. Старина», 1906, VII—VIII, с. с. 51—70; «Записки Науков. Товариства ім Шевченка», 1907, I, с. 205, В. Гнатюка.

⁵⁾ Також дивись в «Історическомъ. Вестникѣ». 1911, IV.

чості» (Катеринослав, «Споживач», 1920, №№ 5, 6, 7, 9, 10; «Кооперативне Життя», Катер., 1920, №№ 1—2; 1921, №№ 3—4; «Українське кобзарство» («Споживач», 1920, № 12—13) та стаття з матеріальної культури — «Рослинні краски» («Споживач», 1920, № 11). Називаючи етнографічні публікації проф. Яворницького, неможна поминути 1-го тому українсько-російського словника (Катеринослав, 1920), що теж містить у собі величезний запас фольклорних уривків. Найостанніша публікація проф. Д. І. Яворницького — «Рибальчі заводи на низу Дніпра» — стаття В. Тищенка, що призначена була до «Основи» («Етн. Вістн.», V, 1927). У формі белетристичного оповідання маємо цікаві дані про рибальство на Дніпровому низу за 60-х років.

Як збирач, Яворницький визначається своїм майстерством знайти жвавого й цікавого оповідача з своєрідними особливостями мови та лексики. Як записувач, він кохається не тільки в самому фольклорному матеріалі, а й у його мові. Зібраний матеріал подає багато рис із запорізького побуту, призбираних часом од столітніх дідів¹⁾. Ті записи мимо волі захоплюють і наукового дослідника своєю колоритністю, смаковитою, запашною мовою і цим часто межують з художніми творами. Це не один раз відзначалося в критичній літературі²⁾. Але це ще не все з етнографічної діяльності Яворницького. Слід згадати ще про етнографічний відділ Дніпропетровського Краєвого Музею, що його, як і всі інші відділи, заснував і зібрав наш автор. Колекції цього відділу репрезентують разом з матеріальною культурою ще й народне мистецтво і являють собою дуже цінний науковий матеріал, який можна використати для низки найцікавіших праць. Поруч із своїми історичними студіями Яворницький не кидає збирати етнографічний матеріал і сьогодні. Відомо, що шановний учений має на руках величезну збірку ще непублікованого матеріалу до 100 друк. аркушів обсягом³⁾.

З публікацій більш-менш випадкового характеру, що стосуються цієї доби, треба одзначити статті А. Южного («На Дніпровскихъ порогах и два дня у штундистовъ» — «Вѣстник Европы», 1881, VII) та Л. Падальки («Нѣсколько чертъ быта Дніпровскихъ лоцмановъ» — «Кіевская Старина», 1889, VIII). Перша стаття — фейлетон; там є варіант відомої на

¹⁾ Наприкл., І. Г. Розсолода — див. «Запор. в ост. стар.», II, розд. I.

²⁾ Див., напр., Сумцова, «Совр. малор. етнографія», I, 146.

³⁾ З головнішої літератури про Д. І. Яворницького дивись: Авчинниковъ А. Г., Проф. Д. И. Эварницкій, Катер., 1914; В. С (троменко). Юбилейное чествованіе Д. И. Эварницкаго, «Южная Заря» (катеринославська газета), 1913, № 2231; Г. Гасенко, «На сторожі минувшини», «Рада», 1913, № 269; Д. Дорошенко, Д. І. Яворницький, «Рада», 1913, № 269; Д. Дорошенко, «Запорожський батько». «Дніпрові Хвилі», Катеринослав, 1913, № 10; Д. Дорошенко, «Дм. Ів. Еварницький», «Літературно-Науковий Вісник», 1913, т. XIV, с. с. 506—513; Жученко М., «Культурные праздники Украины». Юбилей проф. Д. Эварницкаго, «Украинская Жизнь», 1913, XII; М. Жученко, «Лист з Катеринославщини — Ювілей 30-тилітньої наукової діяльності професора Д. І. Еварницького», «Рада», 1913, № 272;

нижньому Дніпрі легенди про каміння «Багатири» (див. Драгомановъ, «Малор. пред.», с. 230; Яворницького, «Запорожье въ остаткахъ старины», I, с. с. 176—177); варіант Южного одзначний від публікованих. Та тільки обізнана на місцевості людина зараз же помітить деяку плутанину в топографічних указівках авторових, що й примушує нас застерегти од безоглядної йому віри. Од цього «етнографічного» фейлетону значно кращі начерки, А. Т. Снарського «По днѣпровским порогам» (Литер. прилож. «Нивы», 1898, №№ 10 та 11). Стаття Л. П., не зважаючи на свою стислість, незвичайно цікава дослідникові. Подавши стисло історію лоцманської організації, Л. П. переказує звістку про громадське господарство в лоцманів. У семидесятих роках воно складалося з окремої ділянки землі (150 дес.), потрібного живого інвентаря та відповідного реманенту. Керував господарством лоцманський отаман; окрім найманої робочої сили, призначалося що-тижня за нарядом двоє парубків («сторожки»). Заведене це господарство було на громадські гроші і для громадської ж потреби (допомога родинам лоцманів, що загинули на порогах, і т. і.). Р. 1879, коли була переведена реформа і лоцмани були теж підпорядковані сільському та волосному управлінню, це громадське господарство зникло зовсім. Цікаві в цій статті й інші відомості: про поділ лоцманів на три категорії; кваліфікація їх, іспит, черга що до сплаву, лоцманське самоврядування до 1879 року, їхній адміністративний устрій після цієї реформи, рекрутчина в лоцманів. Автор дає стислу характеристику економічного побуту, говорить про аграрне питання, згадує про «каналські роботи», цеб-то про будівлення обхідних каналів на порогах—страшенно тяжку працю, за яку в лоцманів і по цей день дуже сумні спогади; дано й загальну характеристику лоцманів ¹⁾. Для сучасного дослідника лоцманства стаття Л. П.—

М. Н—цький, «Вшанування Д. І. Еварницького», «Дніпрові Хвилі», 1913, № 21—22; М. Под-аєвъ, «Чествованіе 30-тильтней лите-ратурно-ученой дѣятельности проф. Д. И. Эварницкаго», «Приднѣпровскій Край» (катеринослав. газета), 1913, № 5003; Сумцов М., «Дм. Ив. Эварницкій», «Южн. Край» (харьк. газета), 1913, № 11752; О. П (ч і л к а), «Дмитро Яворницький» (Еварницький), «Рідний Край», 1913, № 12; «Дмитро Яворницький», «Ілюстрована Україна», Львів, 1914, № 1; В. Строменко «Дмитрій Івановичъ Эварницкій», «Южная Заря», 1913, номер з 24/XI; С. Єфремов, «Історія Українського письменства», вид. III, с. с. 141—142, 254, 379; Пыпинъ А., «Исторія русской этнографіи», т. III, с. 396; Сумцов М., «Современная малорусская этнографія», I, с. с. 146—157; його ж—«Діячі українського фольклору», с. с. 23—24; його ж—«Об этнографическомъ изученіи Екатеринославск. губ.», «Сборникъ статей Екатер. Научн. О-ва», 1905, с. 7; його ж—«Слобожане», Х., 1918, с. 214—215; П. Козар, «Д. І. Яворницький», «Зоря» (катеринославський часопис), 1925, № 11; П. Єфремов, «Белетристичні писання Д. І. Яворницького», «Зоря» (Катеринослав), 1925, № 12; його ж—«Письменник-кольорист», «Записки Істор.-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук», т. XIII—XIV; Енциклоп. словник «Просвіщеніє», т. XX, с. 450; «Зоря» (галицька), 1893, № 3, с. 58; покажчик праць Яворницького—«Дніпрові Хвилі» (Катеринослав), 1913, № 10; та в Б. Грінченка—«Література українскаго фольклора», Чернівці, 1901; Указатель до «Кіевск. Стар.».

¹⁾ Про лоцманів див. таку літературу: Гавріїла—«Устное повѣствованіе» М. Коржа, О., 1842, розд. IX, також і в «Сочиненияхъ», II; Приказъ главноуправляю-

дуже цінна вказівка до того, щоб спробувати знайти хоч стислі перекази за особливості колишнього їхнього життя. З інших праць етнографові потрібні «Материалы для историко-статистическаго описанія Екатеринославской Епархіи», в. в. I та II (Ек., 1880), а також видання «Живописная Россия», т. V—VI (1898), власне ті статті, що стосуються Катеринославщини. Корисна також стаття Доливо-Добровольської—«Объ улучшеніи ткачества в Тавр., Екатеринославск. и Херсонской губерніях» (Отчеты и изслѣдованія по кустарной промышленности, VI, СПб., 1900), що стосується до нечисленної літератури з матеріальної культури країни.

Археологічні з'їзди завжди збуджували інтерес до етнографії. Це твердження можна застосувати й до Катеринославщини. Так, у працях XII з'їзду (1902) маємо статтю Е. Радакової «Этнографическая экскурсія по Екатеринославской губерніи» («Извѣстія XII Археологическ. съѣзда»). XIII з'їзд (1905) відбувався в самому Катеринославі, тому він більше вплинув на розвиток етнографічного дослідження нашого краю. З ініціативи організаторів з'їзду видається спеціальна програма для збирання відповідного матеріалу; проф. Д. І. Яворницький здобуває кошти від земства на низку експедицій, у наслідок чого р. 1905-го ж видається широкий задумом, та тільки аж надто конспективний «Этнографическій очеркъ народнаго быта Екатеринославскаго края¹⁾» (Катеринослав) В. О. Бабенка; протягом цього ж часу виходять інші публікації цього таки автора («Изъ этнографическихъ наблюденій въ Екатеринославской губерніи»—Сборникъ Харьковскаго Истор.-Филолог. О-ва, т. XVI, 1905; «Этнографическое обслѣдованіе Екатеринославской губерніи» — «Этнографическое Обзорніе», 1905, 2—3). На самому Археологічному З'їзді організується етнографічна виставка. Книжка «Этнографическій Очеркъ»—помітне явище в історії розвитку етнографічних вивчень на

щого путями сообщеній и публичныхъ зданій, 1846, № 186 (див. «Записки Одесск. О-ва исторіи», т. III, «Дніпровскіе пороги», с. с. 581—586); Афанасьева-Чужбинскаго—«Поездка в южную Россію», т. VII, «Собр. сочинен. под ред. П. Быкова», вид. Гоппе, особливо розділи I, II; Павловича—«Материалы для географіи и статистики Россіи, собр. офицерами генеральнаго штаба. Екатеринославская губернія», с. с. 269—271 (передрук з Афанасьєва); Семенова—Географ. Словарь Россійской Имперіи, т. III, с. 92, під слов. «Лоцманская Каменка»; Д. І. Яворницького—«Запорожье в остатках старины и преданиях народа», I, розд. IV; зазначені статті А. Южного, Л. П. та А. Снарського; Н. Максимовича—«Дніпръ и его бассейны», К., 1901, розд. VII, с. с. 260—264; з офіційної літератури—доповідь Н. Кранца Катериносл. Губернскому Присутствию 22/XI—1903 та доповідь у Комісії Мин. Пут. Сообщ. (обидва документи хоч і друковані, та дуже рідкі); А. С. Иловайскаго (и н. ж.)—«Дніпровскіе лоцманы», К., 1910 (історичний начерк); його ж—«Дніпровскіе пороги» (окремі відомості), К., 1910; П. Козаря—«Дніпровські лоцманы», «Зоря» (Катеринослав), 1925, № 7.

¹⁾ Спочатку ця праця друкувалася у «Вѣстникъ Екатеринославскаго Губернскаго Земства», рец. на «Очеркъ» див. «Записки Науков. Тов. ім. Шевченка», т. LXXXII, с. с. 233—234, В. Гнатюка.

Катеринославщині. Автор її В. О. Бабенко протягом років 1904—1905 робив екскурсії і збирав відповідний матеріал. «Очерк» складається з таких розділів: людність Катеринославщини (с. с. 5—7); селища та їх планування (с. с. 7—9); типи дворів та садиб (с. с. 9—14); житло та інші будівлі (с. с. 14—38); одяг та прикраси її (с. с. 38—64); промисли людности (с. с. 64—82); техніка в народньому побуті (с. с. 82—95); побут родинний (с. с. 95—104); весільний ритуал (с. с. 104—123); свята, музика, пісні, дитячі забави (с. с. 123—134); народня медицина, прикмети й вірування (с. с. 134—142); висновки (с. с. 142—144). Позитивні боки цієї праці—досить докладний план, за яким можна ще й досі провадити вивчення, додавши туди тільки потрібний при сучасних наукових вимогах план економічного обслідування, а також—багатство ілюстрацій, переважно світлин. Закинути авторові можна занадто вже конспективний виклад, що аж ніяк не в'яжеться з таким просторим планом, не всюди точні назви розділів,—напр., під проречистим заголовком «полный ритуалъ малорусской свадьбы» (с. с. 104—123) додано тільки досить побіжний огляд. Мало уваги звернено на побут національних меншостей. Часом натрапляєш на дивні в устах етнографа вислови; напр., на с. 111: «Народъ еще не особенно интересуется археологіей или этнографіей. У них свой—хозяйственный и земельный интересъ, къ чему обыкновенно и сводятъ рѣчь (писав це Бабенко 1905 року. В. Б.), а къ наукѣ относятся съ нѣкоторымъ недоувѣріемъ». Недоречно сказано і в кінці книжки, с. 143: «Безъ правильного просвѣщенія мужичокъ русскій (?) не въ состояніи самостоятельно и точно перенять культурныя начинанія, а если и перейметъ, то не совсѣмъ дойметъ, и вѣрна дѣлается малорусская пословица—«краще свое латане, ніжъ чуже, та хапане» (?). Та цими дрібними зауваженнями ми не хочемо зменшити ваги Бабенкової праці. Вона цінна й цікава, хоч автор ні словом не згадує ніде за попередню літературу й навіть не дає хоч би поверхового опису таких цікавих інституцій, як лоцманство чи вільні матроси¹⁾. До XIII археологічного з'їзду пристосований був і «Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва», де чимало вміщено було праць, дотичних етнографії (статті Сумцова, Я. Новицького, Станіславського, Земцова—до статті останнього «Краткій обзоръ экономическаго положенія населенія Маріупольскаго у.», с. с. 1—36, є дуже цінні додатки, як-от: «Экономическіе признаки населенія по подворнымъ переписямъ 1886 и 1901 г.г.» (1—7), «Бюджетъ семьи крестьянина Прокофія Анисимовича Кучерявенка» (8—32), «Списокъ книгъ семьи Прокофія Кучерявенка» (33—34), та «Списокъ праздничныхъ дней, въ которые не производится работъ въ с. Срѣтенкѣ, Маріупольск. у.» (35).

З інших праць останнього часу ми повинні навести працю В. Харузіної «Замѣтки о крестьянскомъ жилищѣ въ Верхнеднѣпровскомъ уѣздѣ Екатеринославской губерніи» («Этнографич. Обзорѣн.», 1905,

¹⁾ Про Бабенка див. М. Сумцова, Діячі укр. фольклору, с. 31.

№ 2—3). Під такою скромною назвою дослідниця вмістила солідну статтю, присвячену описові селянського житла. У незвичайно малій літературі з приводу матеріальної культури катеринославської людности ця праця має особливу вагу. Р. 1910 вийшла цікава, одна з найповніших, праця, з даного питання—книжка інженера Іловайського «Дніпровські лоцманы» (Київ, 1910), де автор переважно спинився на історії лоцманства, але є й відомості етнографічні, як опис цехової організації лоцманів. Для повного огляду треба ще нагадати відоме видання Деврієна—«Наше отечество», т. XIV (Новороссія и Крым), та статті М. Ф. Сумцова, В. В. Данилова й М. В. Бикова, які ми вже наводили і які мають історіографічну вагу ¹⁾. На цьому ми можемо покінчити свій огляд головніших друкованих джерел.

Коли ми звернемося до архівних етнографічних матеріалів, то не матимемо їх так багато, як відносно інших губернь. Принаймні архів «Русскаго Географическаго Общества» дуже мало має кореспонденцій з нашої країни. У відомому «Описаніи архива» проф. Д. К. Зеленина ²⁾ зазначено тільки 12 рукописів, а саме: 1) «Обозрѣніе Екатеринославской губерніи»—стилий географічно-економічно-статистичний опис з сорокових років (до 1845 р.) на 102 с. с.; 2) Михайла Шумка, павлоградського купця—«Домашній бытъ и обычай женитьбы у малороссіянъ Павлоградскаго уѣзда», 38 с., 1852 р.; 3) Виктора Голуба—«Этнографическія свѣдѣнія, собранныя въ Славяносербскомъ уѣздѣ», 7 стор., 1848 р.; 4) Богдана Нестеренка, поміщика—«Малороссіяне Верхнедніпровскаго уѣзда», 10 ст., 1848 р.; 5) Казіміра Норецького—«Этнографическія свѣдѣнія о мѣстечкѣ Глафировкѣ Ростовскаго уѣзда Екатеринославской губерніи», 11 ст., 1848 р.; 6) Мессароша, исправника—«Свѣдѣнія о Славяносербскомъ уѣздѣ», 9 стор., 1849; 7) Мазуркевича Н.—«Камеральное описаніе Екатеринославской губерніи», 46 стор., 1850—51 р. р.; 8) згаданого вже вище М. Шумка—«Въ разговорѣ употребительнѣйшія слова, въ уѣздѣ Павлоградскомъ», 14 стор., 1850 р.; 9) «Показаніе цѣнъ на разные предметы потребленія, существовавшихъ съ 1 января по 18 мая сего 1858 года въ уѣздномъ городѣ Александровскѣ и Александровскомъ уѣздѣ», 11 ст.; 10) «Показаніе цѣнъ на разные предметы потребленія, существовавшихъ съ 1 января по 23 іюля 1858 года въ уѣздномъ городѣ Новомосковскѣ и Новомосковскомъ уѣздѣ, дополненное примѣчаніями», 16 стор.; 11) Н. Сумцова—«Энтомологическія наблюденія въ фаунѣ Екатеринославской губерніи», 2 ст.; 12) Грахова—«Списокъ областныхъ словъ, употребляемыхъ въ Екатеринославѣ и Екатеринославской губерніи», 13 стор., 1851 р. Як видно із заголовків, безпосередньо до етнографії стосуються тільки руко-

¹⁾ Див. цитовані вище статті М. Сумцова, Данилова та Бикова.

²⁾ Д. К. Зеленинъ. Описаніе рукописей ученаго архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроград, 1914. в. I, с. с. 475—483. Див. також статті В. Данилова «Изъ прошлаго екатеринославской этнографіи» та «Екатеринославщина въ архивѣ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества»—Літопись Ек. Ученой Архивн. Комисіи, в. X.

писи 2, 3, 4, 5, 6, 8, при чому рукопис № 5 стосується тієї частини країни, що адміністративно давно одійшла од Катеринославщини.

Що до літератури, яка б стосувалася спеціально вивчення національних меншостей, то, окрім зазначеної загальної, маємо ще невелику кількість спеціальних праць, дата яких сама по собі голосно вимагає відновити відповідні спостереження й збирання матеріалів. За болгар, наприклад, маємо книжку Н. Державіна—«Болгарські колонії на Югѣ Росіи», СПб, 1905 (див. також його ж—«Болгарські колонії въ Росіи», 1915); греків—Анторінова—«Домашній бытъ Мариупольскихъ грековъ» (Извѣстія Общества любителей Естествознанія, Антропологии и Этнографіи, XIII, 1874) та Брауна—«Мариупольскіе греки» («Живая Старина», 1890, I); циган—К. Буницького—«О цыганахъ Екатеринославской губерніи» (Записки Императорскаго Общества Сельскаго Хозяйства Южной Росіи, 1861, № 8). Більше з літератури за німців, та й вона дуже вже застаріла: Заблоцького—«Описание менонитскихъ колоній на югѣ Росіи» (Журналъ Министерства Государственныхъ Имуществъ, 1842, IV); Ю. Вітте—«О сельскомъ хозяйствѣ въ Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерніи» (Журналъ Министерства Госуд. Им., 1844, XIII); Сименса—«Хозяйственные строенія въ Хортицкомъ менонитскомъ Округѣ» (Записки Имп. Общ. Сельск. Хоз. Юга Росіи, 1849); Велицына—«Нѣмцы въ Росіи» («Русскій Вѣстникъ», 1890, №№ 1 та 2). Також А. Клауса—«Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистикѣ иностр. колонизаціи въ Росіи» (СПБ, 1869)¹⁾.

Що до періодичної преси, де містилися статті з нашого питання, то, окрім усім відомих фахових часописів, треба мати на увазі місцеву пресу, а саме: «Степь», «Днѣпръ» «Днѣпровская Молва», «Екатеринославскія Губернскія Вѣдомости», що тут, як і скрізь, містили чимало етнографічного матеріалу, «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ», місцеві адрес-календарі, «Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва», «Дніпрові Хвилі», «Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи» (встигло вийти 10 томів); за революційного часу—«Споживач», «Кооперативне Життя». Тепер часом дає місце для етнографічних заміток журнал «ря» (Катеринослав-Дніпропетровське, з 1925).

Додамо наприкінці, що етнографічне дослідження країни стало мати постійну й міцну базу з р. 1905, коли одкритий був Катеринославський музей, історія якого тісно пов'язана з ім'ям Колумба нашої місцевості —

¹⁾ Бібліографічні покажчики літератури про Катеринославщину—у проф. Д. К. Зеленина в його «Указателѣ этногр. литер.», изд. Русск. Геогр. О-ва, та Д. Чернявського—«Катеринославщина», в. I, Катеринослав, 1919. До літератури про нац. меншості ще слід залічити корисну працю Я. П. Новицького, що вийшла під ім'ям графа Канкріна (про це див. Автобіографія Я. П. Новицького, «Україна», 1925, VI),—«Еврейскія земледѣльческія колоніи въ Александровск. у., Екатеринославск. губ.». Ек., 1893.

О. М. Поля¹⁾. Його археологічні та етнографічні колекції і стали за підвалину музеєві, а розквітнув він і збагатився під керуванням не раз згадуваного Д. І. Яворницького. До цього часу це був осередок краєзнавчої праці; отже, очевидно, що й тепер, коли в краєзнавстві голосно заявляють про себе нові методи праці, музеєві належатиме ініціатива—перевести ті методи в життя.

Вище ми зазначали вже, що, не зважаючи на наявність низки видатних збирачів-фольклористів, кол. Катеринославщина все-таки не належить до тих українських земель, що вже більше-менше етнографічно досліджені. Поряд з великими досягненнями є й великі огріхи. На це звернув свого часу увагу ще М. Сумцов. Катеринославським працівникам він закидав романтичний ухил, захоплення «запоріжським» фольклором, що гальмувало дослідження матеріальної культури сучасної людности. «Екатеринославскихъ этнографовъ, очевидно, воодушевляла романтическая меланхолия, историческія реминисценціи о старинѣ, какъ ее представлялъ и понималъ Шевченко, т.-е. непремѣнно славной, козацкой; но при этом современность какъ-то незамѣтно отходитъ на второй планъ, и внукамъ-сѣятелямъ не удѣляется достаточнаго вниманія, хотя можно было бы, въ видѣ поправки и дополненія, выдвинуть и другой девизъ—«спящій въ гробѣ мирно спи, жизнью пользуйся живущій». (Ор. cit. Сборн. стат. Екат. Научн. О-ва, с. 8.). Отже, Сумцов тоді ще ставив низку інших завдань перед катеринославськими діячами: «Серьезная задача современной этнографіи—показать, какъ пользуются своей жизнью нынѣ живущіе, въ какіе формы нынѣ эта жизнь укладывается, гдѣ, въ чемъ открываются ея идеалы, ея новыя творческія начала. Другими словами, современная этнографія въ предѣлахъ Екатеринославской губ. нуждается въ постановкѣ новыхъ задачъ и новыхъ стремленій, наряду съ продолженіемъ хорошихъ старыхъ историческихъ традицій». Безперечно, Сумцов до певної міри мав рацію. Його закиди що до романтичних нахилів низки катеринославських етнографів цілком справедливі. Тільки ми далекі од того, щоб ремствувати на ту романтику: вона бо зберегла нам неоцінені скарби, вона спричинилася до нагромадження матеріялу, який, давно вже буди тільки словесним залишком минулих форм життя, зник би скоріше од усього. Має рацію Сумцов тоді, коли ставить нове завдання для місцевої етнографії. Та річ у тім, що одним тільки ухилом у романтику, в бік народньої словесности неможна пояснити всіх огріхів у розвитку вивчення нашої землі.

Основною перешкодою, на нашу думку, була відсутність у Катеринославі осередку гуманітарних наук, цеб-то університету, а через те тут

¹⁾ Про О. М. Поля дивись—некролог у «Запискахъ Одесск. О-ва Исторіи», т. XVI; Вертоградовъ И.—Памяти А. Н. Поля. Екатеринославъ, 1906; Лѣтопись Екат. Ученой Архивн. Комиссіи, I, стаття А. Синявського; М. Д.—Музей ім. А. Н. Поля в Катеринославі—«Дніпріві Хвилі», 1910, № 3—4.

завжди було дуже мало представників таких наукових дисциплін, що ближче підходять до етнографії (напр., т. з. народня словесність), а значить, не було організаторів чи ініціаторів потрібних дослідів. Місцева молодь, що цікавилася справою, ішла вчитися по інших містах і працю свою переносила туди. Кол. Катеринослав багатий був (відносно) на представників застосованих наук негуманітарного циклу. Індустріяльний ухил наукового катеринославського життя гостро відчувався у всьому; тому й «Екатеринославское Научное О-во», власне кажучи, мало зробило чи вплинуло на етнографічне дослідження країни; воно номінально на якийсь час об'єднало дуже маленький актив місцевих діячів, дало змогу надрукувати дещо з призбираного раніше матеріалу, виявило ініціативу в цьому напрямкові, та, здається, і тільки. Розуміється, ми не зменшуємо цим культурної ваги тільки що названого Товариства й не затушковуємо його взагалі позитивної діяльності; але вимагати від нього чогось особливого для етнографічного виучування тодішньої Катеринославщини навдаку чи й можна, бо, знов таки, і в цій інституції бракувало представників відповідних наук. Тому на кол. Катеринославщині надibuємо переважно збирача, а не дослідника. Дослідника тутешнього не могло бути через те, що, як ми зазначали, не було школи, де б він міг виробитись. А коли старі збирачі фольклорного матеріалу, ці поважні місцеві культурні діячі, сходили з своєї трудової ниви, то на їхнє місце не було нової заміни: відсутність відповідного осередку почувалася знову.

Зараз ми маємо наче б то сприятливу зовнішню ситуацію для того щоб виправити старі огріхи. За останні часи дуже популярна стала ідея краєзнавства, поширена серед учительства та студентства. З приводу краєзнавчих питань маємо велику літературу, спеціальні органи преси («Краєзнавство» на Україні, «Краеведение» на Московщині), цілу polemічну літературу з основних питань краєзнавства: маємо організаційні осередки (Всеукраїнський Комітет Краєзнавства, Ц. Б. Краєведения в Р. С. Ф. Р. Р.), низку краєзнавчих товариств і осередків¹⁾. Цікавість збуджено, організаційні можливості досить великі, значить, є умови для плідної наукової праці, де кваліфікованому дослідникові-фахівцеві будуть допомагати групи збирачів, що виконуватимуть його завдання. Отже, утвориться в такий спосіб давно жаданий зв'язок науки з масами. Питання етнографічного вивчення нашої країни входять у краєзнавчий комплекс цілком, а тому весь потрібний дослідницький процес найвигідніше пов'язати з краєзнавчим рухом. Це, так би мовити, основний захід. Ініціативу повинен узяти на себе Краєвий музей з місцевим науковим товариством. Ці дві інституції зацікавлені в рівній мірі і мають потрібний

¹⁾ З величезної сучасної краєзнавчої літератури (див. від. бібліографії у зазначених виданнях) ми наведемо тут тільки змістовну програмову та принципову разом статтю ак. М. Грушевського «Береження й дослідження побутового й фольклорного матеріалу, як відповідальне державне завдання» («Україна», 1925, V).

авторитет, щоб згуртувати навколо себе збирачів та організувати збиральницьку працю, завести кореспондентську сітку на зразок Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. Треба видати потрібні програми, анкети, інструкції; не обійдеться справа без заснування й відповідного органу друкованого, який би ще міцніше об'єднав цей рух, де б можна було публікувати дослідницькі праці. Періодично Музей та Наукове Товариство могли б упоряджати короткотермінові курси чи семінари для вчителів та студентів, а це б піднесло цікавість і поглибило потрібні для роботи знання. Окрім того, виправити треба ще й ту ненормальність, що не знати з чієї вини утворилась по всіх наших педагогічних вищих школах. Ми маємо тут на увазі, з одного боку, краєзнавчий ухил у праці трудової школи, а з другого—повну відсутність, принаймні до цього часу, якої б то не було відповідної дисципліни в учбовому плані І. Н. О. та Педагогічних Технікумів. Майбутній учитель, від якого вимагатимуть краєзнавчої праці в школі, виходить зовсім непідготований до цього, і, розуміється, це не проходить марно. Треба неодмінно завести в І. Н. О. та Педагогічних технікумах хоч такі дисципліни, як загальна етнографія та методика краєзнавчої роботи¹⁾. Та всі ці заходи будуть недостатніми, коли не організовано буде підготовки наукових фахівців-дослідників з молодих сил, які б зв'язані були з місцевістю й, закінчивши підготовку, всю роботу свою проводили б тут, на Дніпропетровщині. У Дніпропетровському є Науково-Дослідча Катедра українознавства. На наш час—це саме той науковий осередок, якого Катеринославщині не вистачало за старого ладу і якого так потребує країна, між іншим і для розвитку етнографічного вивчення. При ній треба заснувати окрему секцію етнографії чи етнології, щоб була змога мати хоч невеличку на перші часи купку дослідників.

Коли пишуться ці рядки, то дальша доля Дніпропетровщини вирішується на Дніпрельстані. Цілком влучно з будівлею Дніпрельстану пов'язана велика дослідча археологічна праця по всій території Дніпрельстану. Улітку р. 1927-го була вируджена Археологічно-Історична Експедиція від Укрнауки під головним керівництвом проф. Д. І. Яворницького. Це найбільша наукова експедиція, яку тільки бачила країна протягом усього свого історичного існування. У тій експедиції репрезентована була й етнографія. Попередні розвідки вимагають, щоб найближчим часом була вируджена спеціальна етнографічна експедиція, яка б опрацювала остаточно ті незвичайно цікаві питання, що повстали підчас попередньої розвідки. Перше й невідкладне завдання в цій галузі—вивчення лоцманства, хоч би тих решток, які зараз іще є. Свого часу етнографія втратила тут чимало. Цеховий устрій та колишні традиції лоцманства зовсім не досліджені; не зважаючи на те, що тут довгий час наявні були цікаві

¹⁾ Див. про це статтю акад. А. Лободи, Судьбы этнографин на Украинѣ за 1917—1925 г. г., «Этнография», 1, с. 209.

культурні пережитки¹⁾, такі важливі факти, повторюємо, своєчасно не були вивчені й значною мірою для нас тепер загинули. Треба послішатися й захопити ще те, що можуть розповісти недобитки лоцманства, поки ще вони живі й не зовсім забули колишнє. Специфічний лоцманський фольклор, зовсім невідомий, репрезентований тільки трьома піснями в Афанасьєва-Чужбинського²⁾. Розвідки в цьому напрямкові, на жаль, дають песимістичні показання; можна говорити тільки за уламки, рештки, але ж і рештки ці важливі й цікаві.

Далі—треба таку ж саму роботу проробити що до вільних матросів та чабанів—цих незвичайно цікавих, але зовсім недосліджених корпорацій. Рівнобіжно з цією працею треба виправити наші огріхи що до матеріальної культури та мистецтва. Свого часу добру в цій справі підвалину поклав був Краєвий Музей; на жаль, війна та зв'язані з нею події припинили дальший розвиток початої справи. Тепер за всяку ціну слід поновити її. Поряд із збиранням нового матеріалу, слід перевести повторний дослід у тих селах, де вона кілька років тому була зроблена (с. с. Могилів, Петриківка, Огринь, Чаплі). Це додасть нові цінні дані до тих чималих збірок, що є в Дніпропетровському Краєвому Музеї. Особливо це було б корисно для вивчення народнього мистецтва (орнаментики) в зазначених пунктах, бо того матеріалу в Музеї якраз найбільше. Ближче треба вивчити виробництво скринь (Огринь), зібрати такі пам'ятки, як «Мамаї», що їх особливо багато було в с. с. Голубівці, Губинісі, Мар'янівці, Вільному, Кулебівці. Спасати од повного забуття, негайно зібрати інвентар вибійчаного виробництва, якщо тільки це ще можливо. Так само—поспішитись вивчити народній музичний інструмент, бо на Дніпропетровщині вже й сопілка, дуже поширена років з п'ятнадцять тому,—рідкість.

Окреме завдання становить вивчення національних меншостей. Ця справа зовсім непорушена, хоч цей дослід може бути в тутешніх умовах досить плідним. Із національних меншостей у першу чергу треба звернути увагу на волохів (молдаван) (с. Волоське). За ті півтора століття, що цей нарід живе на території кол. Катеринославщини, жадного досліду, більш-менш детального, за винятком побіжних нотаток³⁾, ми не маємо. А між тим, тутетнограф, безперечно, найде чимало архаїчного і в побуті, і в матеріальній культурі. Особливості місцевої молдаванської мови, що повстали в наслідок цілковитої сливе ізоляції, дуже утруднювали б дослідницьку працю й збирання матеріалів, якби не було місцевої інтелігенції (переважно вчительства), що однаково добре володіє мовою рідною і українською. Тут можна скористатися з цієї можливості й при-

¹⁾ Див. про це Л. П. «Несколько черт быта Днепровских лоцманов», «Кіевск. Стар.», 1889, VIII.

²⁾ Собр. соч. А. С. Афанасьєва-Чужбинського, т. VII, с. с. 68—70.

³⁾ Див. Бабенка «Этнографический очерк», с. с. 5, 43, 56, 63, 64.

тягти до співробітництва місцеві культурні сили. Такою ж дорогою можна піти й досліджуючи німців-колонійців, які так само досі ще terra incognita для етнографії. Дослідити треба як німців-католиків (Ямбург), так і менонітів, бо обидва ці пагони досить різняться своїм побутом одне від другого. Далі нагадаємо невивчених болгар, сербів, греків (хоч останні вже й за межею сучасної Дніпропетровщини).

Переводячи зазначену працю, слід мати на увазі ще деякі сучасні наукові вимоги. Між іншим, вони полягають у тому, щоб, занотовуючи риси старого, ретельного розшукуючи архаїчні пережитки, не минати модерного, нового. Це однаково стосується як фольклору, так і матеріальної культури. Ніяк неможна з погордою поминути частушку, переказ з подій громадської війни, революції, імперіялістичної війни. Навпаки, такий матеріал на к. Катеринославщині особливо цікавий і може добре освітлювати такі видатні моменти, як голод чи Махновщину. Те саме й що до матеріальної культури: дуже цікаво було б зібрати зразки взуття й одєжі за часи громадської війни та голоду, різні речі хатнього вжитку цього ж часу (напр., дуже цікава була б колекція речей для здобування вогню або ж для освітлення). Свого часу Краєвий Музей почав був і цю роботу. З нею слід дуже й дуже поспішатися, щоб як-найповніше зібрати потрібні речі. Такої ж серйозної уваги вимагає новий побут; йому етнограф повинен присвятити певне місце в своїх вивченнях.

Окрім організації праці в зазначених напрямках, що, на нашу думку, випадає на долю, як це вже ми сказали, Краєвого Музею та місцевого Наукового Товариства і повинно посунути значно вперед справу етнографічного досліду Дніпропетровщини, інтереси науки вимагають ще й організації систематичних етнографічних експедицій. Ця потреба особливо гостро відчувається в зв'язку з Дніпрельстаном. Якщо нам пощастить добре вивчити етнографічно хоч би декільки типових пунктів (скажемо, село українське, німецьке та волоське) до того часу, як буде закінчено Дніпрельстан, то ми б приготували попередній ґрунт для надзвичайно цікавого й рідкого досліду—як, в якому напрямку змінюється фольклор та матеріальна культура (надбудова) од зміни (кардинальної) господарчих форм (база). Така праця мала б принципову вагу.

Треба прикласти всіх зусиль для того, щоб здійснити ці чергові завдання етнографічного вивчення Дніпропетровщини.

Вересень 1927.

Un aperçu historique abrégé du développement des études ethnographiques de l'ancien gouvernement de Caterynoslav. On donne la liste des noms d'auteurs voyageurs, dans les travaux des quels on trouve des renseignements ethnographiques sur cette contrée. On y expose dans quelques mots leurs informations.

L'auteur donne plus de details en parlant d'ethnographes importants du pays comme: Zalubowsky, Manjoura, J. Nowytcky, prof. D-r D. Jawornytcky. Il characterise leur activité, enumere leurs travaux, donne des renseignements bibliographiques pour chacun. Il y a des renseignements abrégés sur les études de nationalités, qui habitent dans ce pays en petit nombre. On trace le plan des études ethnographiques du pays, qui auront lieu prochainement: la fondation de l'institut de correspondents adjoint au musée de cette contrée, des études sur les Bulgares, les Grecs, les Moldavens, les Serbes, les études sur les lamaneurs aux rapides du Dnipro, la fondation d'une organe special.

Бібліографічний покажчик праць

професора Дмитра Івановича Яворницького

(1883—1928).

(М а т е р і я л и).

I. Праці проф. Д. І. Яворницького.

1883.

Жизнь запорожскихъ козаковъ по разсказу современника - очевидца. «Кіевск. Стар.», XI, 497—510.

1884.

Число и порядокъ Запорожскихъ Сѣчей. «Кіевск. Стар.», IV, 589—608 та окр. відб.

Топографическій очеркъ Запорожья. «Кіевск. Стар.», V, 32—52; VI, 177—200; VII, 392—422 та окр. відб.

Поѣздка на Запорожье. «Харьковскій Курьеръ», 1884 (№ не встановлено).

1885.

Запорожская пещера надъ Днѣпромъ. «Кіевск. Стар.», V, 167—170.

Раскопка кургана «Мухина гора». «Кіевск. Стар.», V, 707—722.

Раскопка кургана въ деревнѣ Вороной. «Кіевск. Стар.», VIII, 722—727.

Переправа черезъ Днѣпровскіе пороги (изъ поѣздки по запорожскимъ урочищамъ). Одесса ¹⁾.

1886.

Островъ Хортица на р. Днѣпрѣ (изъ поѣздки по запорожскимъ урочищамъ). «Кіевск. Стар.», I, 49—90 й окр. відб.

По поводу картины С. И. Васильковскаго. «Кіевск. Стар.», I, 184—187.

Архивные матеріалы для исторіи Запорожья. «Кіевск. Стар.», VII, 520—536 й окр. відб.

Отчетъ о поѣздкѣ въ Запорожьѣ. «Харьк. Курьеръ» (нумеру не встановлено).

Передмова до «Гайдамаків» Шевченка. вид. А. Слостѣна, СПб. 1886.

1887.

Послѣдній кошевой атаманъ П. И. Кальнишевскій. «Донъ», № 11 та окр. відб.

¹⁾ Тут ми цитуємо Грінченка—Литер. укр. ф-ра, Ч., 1901. с. 151.

И. М. Синельниковъ, первый Екатеринославскій губернаторъ (1704—1788). «Ист. Вѣстн.», VI.

Могила двухъ кошевыхъ атамановъ. «Ист. Вѣстн.», VII.

1888.

Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. Изд. Л. Ф. Пантелѣева, С. П. Б., т. I. III + 294; т. II. II + 257.

Рец.: «Вѣстн. Европы», 1888, VI; И. Ж(итецкаго). «Кіевск. Стар.», 1888, XI; О. В. «Южн. Край», 1888, № 2625; И. А. Шмаковъ. «Екатеринославск. Губ. Вѣд.», 1888, № 58; «Діло» (галицьке), №№ 254—256, 258, 260, 263, 264, 266, 267, 269, 271; П. П. «Ист. Вѣстн.», 1888, XII; «Сѣв. Вѣстн.», 1888, IX; «Одесск. Нов.», 1888, № 1061; «Харьк. Губ. Вѣд.», 1888, № 112.

А. П.(ыпинъ). «Вѣстн. Европы», 1889, I.

Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ. С. П. Б.

Рец.: И. Ж. (итецкаго). «Кіевск. Стар.», 1888, XII, с. с. 71—72.

И. А. Шмакова. «Екатеринославск. Губ. Вѣд.», 1888, № 77.

Какъ въ старину передѣлывали старыхъ людей въ молодые—нар. преданіе. «Ист. Вѣстн.», VIII.

Переправа черезъ Днѣпровскіе пороги. Описаніе пути по Днѣпру отъ Екатеринослава до Александровска. «Ист. Вѣстн.», I.

Умный мужъ и неразумная жена. «Новости», № 172.

Дикій Монахъ (у «Новостяхъ» та передруков. в № 41 «Екатериносл. Губ. Вѣд.» за 1888 г.).

1889.

О домашней жизни запорожцевъ. «Харьковскій Курьеръ» (нумеру не встановлено).

Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ и Новороссійскаго края. СПб, 1889, с. 195.

Рец.: И. Ж.(итецкаго). «Кіевск. Стар.», 1890, II, с. с. 366—368.

Какъ встрѣчали зап. козаки новый годъ. «Одеск. Вѣстн.», № 5.

Атаманъ Антонъ Головатый. «Новости», № 315.

Скифская жертвенная чаша. «Ист. Вѣстникъ», III.

Археологическая справка. «Ист. Вѣстн.», VIII, XII.

Гдѣ дѣвались запорожскіе войсковые клейноды. «Ист. Вѣстн.», XI.

Заговоры. «Екатериносл. Губ. Вѣд.», № 41.

Изъ поѣздки по бывш. запор. владѣніямъ. Ib., № 43.

Дурному ни въ людяхъ, ни дома (сказка). Ib., № 49.

Присказка для нюхарей. Ib., № 49.

Илья Муромецъ въ пересказѣ малор. слѣпца. «Новости», № 108, та «Кіевское Слово», № 659.

1890.

Публичныя лекціи по археологіи Россіи. СПб, 1890, с. 74.

Рец.: А. Л-нко. «Кіевск. Стар.», 1890, IV, с. 184—185.

Лаппо-Данилевскій. «Журн. Мин. Нар. Просвѣщ.», 1890, VIII, с. с. 142—151.

Вольности запорожскихъ козаковъ. Историко-топографическій очеркъ. СПб, 384 + 3 карты.

Рец.: В. Ястребова. «Кіевск. Стар.», 1891, II, с. с. 352—356.

З приводу рец. Ів., 1891, IV, с. с. 174—177.

Къ исторіи края. «Екатеринославск. Губ. Вѣд.», № 14.

Каменные бабы. «Ист. Вѣстн.», VII.

Музей А. Н. Поля. Ів., XII.

Изъ записной книжки малорусскаго этнографа. «Новости», № 144, «Екатеринославск. Губ. Вѣдомости», № 43 (під тою ж назвою); витяги — з «Харьковскихъ Губ. Вѣд.», № 143.

Легенды, созд. по поводу появленія тяжел. эпид. болѣзней «Харьк. Губ. Вѣд.», № 159.

1891.

Раскопки кургановъ въ бассейне р.р. Орели и Самары. «Истор. Вѣстн.», XI.

По поводу рецензіи на «Вольности запорожскихъ козаковъ». «Кіевск. Стар.», IV, с. с. 174—177.

Народная легенда о происхожденіи водки. «Новости», № 65.

1892.

Исторія с. Садовой-Фалѣевки. С. П. Б., с. 99 (в продажу не була). Исторія запорожскихъ козаковъ, т. 1, СПб, VII + 542 (магістерська дисертація).

Рец.: И. Ж.(итецкаго). «Кіевск. Стар.», 1894, III, с. 589—590.

1893.

Путеводитель по Средней Азіи въ археологическомъ и историческомъ отношеніяхъ. Ташкентъ.

Церковные памятники Запорожья. «Истор. Вѣстникъ», 1893, VI.

Къ исторіи края. «Екатериносл. Губ. Вѣд.», №№ 1—4.

[Что значитъ слово «Сарт». Самаркандъ, газ. «Окраина».

Вліяніе Востока на древне-русск. жизнь. Ibid.

Тизюк-и-Тимур (автобіографія Тамерлана). Ibid.

О находкѣ автобіографіи Тамерлана. Ibid.

Саардабы в голодной степи.

По поводу рукоп. исторіи Сред. Азіи Саттар-Хана.

NB. Ці відомості подав сам автор. Детальніших указівок знайти не пощастило].

1894.

Иванъ Дмитріевичъ Сирко, славный кошевой атаманъ войска Запорожскаго низовыхъ козаковъ. СПб, с. 163.

Рец.: А. С-о. «Кіевск. Стар.», 1894, X, с. 158—160.

1895.

Исторія запорожскихъ козаковъ, т. II, СПб, с. с. 624 + 1 карта.
Чѣмъ побѣждалъ Александръ Македонскій своихъ враговъ? «Новости», № 7.

Орошеніе Мургабскаго государева имѣнія. «Новости», № 127.

По Средней Азіи. «Новости», № 167.

1896.

И. М. Синельниковъ передъ судомъ исторіи. «Истор. Вѣстникъ», IV.
Село Красиловка, Черниг. губ. «Новости», № 193.

По понизовью Днѣпра. «Новости», № 235.

1897.

Исторія запорожскихъ козаковъ (1686—1734), т. III, СПб, IV+646.

Рец.: А. Л. «Кіевск. Стар.», 1897, XII, 76—81.

Главнѣйшіе моменты изъ исторіи запорожскаго козачества.
«Русская Мысль», 1897, I, с. с. 99—115.

Рец.: А. Л. «Кіевск. Стар.», 1897, III, 84—86; «Чтенія» Кіевск. О-ва
Нестора-Лѣтописца, кн. X.

Прысказка до нюхарей. «Складка» (альманах), с. с. 116—121.

Поѣздка на пепелище Чертомлыцкой Сичи. Ib., с. с. 158—184.

Преданіе о трехъ погостахъ Владимирской губерніи. «СПБ-скія
Вѣдомости», № 47.

Забутая коллекція древностей. «Екатериносл. Губ. Вѣдомости»,
№ 267.

1898.

По слѣдамъ запорожцевъ. СПб, IV + 324.

Рец.: «Літературно-Науковий Вісникъ», 1900, X, с. 210; «Записки Наук.
Т-ва ім. Шевченка», 1900; II, с. 31—37.

Також див. В. Білого: «З матеріалів до історії української етнографії». «Етнографічний Вісник», 1927. V (цензурні матеріали що до цієї праці).

Вольности запорожскихъ козаковъ. 2-ге видання. С.П.Б., с. 405.

Святки въ Малороссии. «Дѣтское чтеніе» (нумеру не встановлено).

1899.

Способы погребенія у древнихъ народовъ, населявшихъ югъ
Россіи. «Истор. Вѣстникъ», VIII.

Рец.: «Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка».

Чѣмъ лѣчились наши предки въ старину? «Днѣпровская Молва» (Екатеринославъ), № 44.

[В Соловецкую обитель. М.

Древнѣйшіе обитатели Южной Россіи.

Из исторіи запорожскихъ козаковъ.

Археологическая справка. «Ист. Вѣстн.».

NB. Ці дані подав сам Д. І. Яворницький. Детальніших указівок, на жаль, здобути не пощастило].

1900.

Исторія запорожскихъ козаковъ, т. I. Второе испр. и дополн. изданіе. М., с. 688.

Изъ украинской старины. Альбомъ. Рисунки академиковъ С. И. Васильковскаго и Н. С. Самокиша. Пояснительный текстъ проф. Д. И. Эварницкаго, с. 90 (текст російською та французькою мовами).

Рец.: Л. Н. В., IX; О. Г. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», 1901, I, с. 13—15; III, с. 4; «Кіевская Стар.», 1900, VI; «Русск. Мысль», 1900, № 12; «Хуторянинъ», 1901, № 46.

Раскопки кургановъ б. с. Михайлово-Апостолово, Херсонской губ. Отчетъ Императ. Археол. Комиссіи за 1900 г.

Забутый украинскій философъ Сковорода. «Дѣтское чтеніе», № 6.

1901.

Что значитъ слово «кацапъ». «Русское Слово», 1901, № 301.

Рец.: Н. М. «Кіевск. Стар.», 1901, XII—О происхожд. слова «кацапъ».

Гайдамацкое движеніе и Уманская рѣзня 1768 г. «Русск. Мысль», II, 44—71 (публічна лекція, читана в березні р. 1900-го на користь О-ва ім. Т. Шевченка в С. П. Б.).

Раскопки кургановъ въ Херсонской губ... Труды XI Археолог. съѣзда въ Кіевѣ, т. I, М., с. с. 718—735.

«Наша доля—Божя воля». Повесть. «Кіевская Старина», I (с. с. 81—114); II (с. с. 234—282); III (с. с. 426—460); IV (с. с. 50—96) та окр. відб.

Рец.: Б. Грінченка. «Волянъ», №№ 4, 7, 42 («Изъ Новостей укр. литературы»). С. Е-мова. Обзоръ малор. изданій 1901 г. «Кіевск. Стар.», 1902, I, с. 46.

Какъ побѣждали запорожцы мусульманъ. «Приднѣпровскій Край», (Ек-въ), №№ 1155—1157.

Рец.: «Кіевск. Стар.», 1901, V, с. 116.

1902.

Преображенская церковь въ м. Б. Сорочинцахъ, Полт. губ. «Истор. Вѣстникъ», II, с. с. 667—678.

О Зап. Сѣчах. Труды XI Арх. Съѣзда, М., 1902, т. II, с. 96.

Раскопки в Александрійск. и Херс. у. у. Ibid., с. 111.

Какъ побѣждали запорожцы мусульманъ. Изд. «Вѣстника казачьихъ войскъ», СПб, с. 32.

Рец.: С. Т. (омашівського). «Записки Науков. Тов. ім. Шевченка», 1903, II.

Варіант пісні про Бондарівну. «Кіевск. Стар.», 1902, IV, с. 100.

[Князь Д. И. Вишневецкій. М., изд. Д. И. Тихомирова.

Гетманъ С. Зборовскій, изд. Д. И. Тихомирова.

Гетманы Свирговскій, Ружинскій и Подкова, изд. Д. И. Тихомирова.

Гетманъ К. Косинскій, изд. Д. И. Тихомирова.

NB. Дані від Д. І. Яворницького. Детальніших указівок не пощастило здобути].

1903.

Источники для истории запорожскихъ козаковъ. Владимиръ-губернскій, т. I, с. 1072; т. II, с. 2107.

Рец.: І. Джиджора. «Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка», 1905, V.

У могили гетмана Дорошенка. «Русск. Слово», з 28 січня.

1904.

Докладъ XIII Археологич. Съѣзду о раскопках кургановъ въ Екатеринославск. губ. «Вѣстникъ Екатер. Губ. Земства», 1904, №№ 2—3, 4—7 і окрема відбитка.

Къ истории нашего края. Ів., №№ 2—3.

Письмо въ редакцію «Кіевской Старины» (уваги до листа Г. І. Дмитренка про кошового Кальнишевського). «Кіевск. Стар.», 1904, I, с. с. 6—9

1905.

Планы части рѣки Днѣпра 1779 и 1780 г.г., с. 2 + 2 мапи.

Наша доля—Божья воля. 2-ге видання. Катеринослав, с. 165.

Рец.: Д-вѣ. «Кіевск. Стар.», 1906, V—VI, с. 1—3.

Какъ проводили запорожцы первый день Нового года. «Приднѣпровскій Край» (Ек-вѣ), № 2386.

Халера. Написавъ по книжкахъ докторивъ Сычугова та Геллерта Дмитро Ивановичъ Эварницькій. Ек-вѣ, с. 23.

Рец.: «Врачъ», «Кіевск. Стар.», 1905, VII—VIII, с. 1—5; «Літературно-Наук. Вісникъ», 1905, XXXII, с. 168.

Манифестъ 17 листопаду (17 октября) перевивъ зъ великороссійського на малоруській Д. И. Эварницькій. Ек-вѣ (передрукував О. Гермайзе в «Україні», 1925).

1906.

Малороссійскія народныя пѣсни, собранныя въ 1878—1905 г.г. Ек-вѣ, с. с. XI + 772 + III.

Рец.: В. Даниловъ. «Кіевск. Стар.», 1906, VII—VIII, с. с. 51—70;

В. Гнатюк. «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», 1907, I, с. 205.

1907.

Раскопки кургановъ въ предѣлахъ Екатеринославск. губ. Труды XIII Археол. съѣзда в г. Екатеринославѣ. М., т. I, с. с. 108—157.

Карты Украины и Запорожья. Ibid., т. II, с. с. 51—60.

Запорожская старина. Ibid., т. II, с. с. 61—70.

Отчетъ Екатеринославскаго Областного Музея им. А. Н. Поля за г.г. 1905—1906.

За чужый грихъ. Ек-въ, 1 + 461.

З приводу цієї праці див. Н. Сумцова—«До історії наукового впливу О. Потебні», Науковий Збірник Харк. Наук.-Дослідчої Катедри історії укр. культури, ч. 2—3, присвяч. пам'яті О. Потебні. Розділ на с. с. 6—9. «О. О. Потебня в освітленні Д. І. Єварницького». Також В. Білого: «Харківські вчені 80-х р.р. в українській літературі». Записки істор.-філол. від. Укр. Академії Наук, т. XIII—XIV.

1908.

Христос в серці чоловіка. Ек-въ, с. 24.

Рец.: Д. Дорошенко. «Літ. Наук. Вісник», 1908, т. XLIV, кн. XII. Добрий Пастырь. «Екатеринославск. Губ. Вѣд.», 1908, № 37.

У бурсу! у бурсу! у бурсу! Ек-въ, с. 64.

Рец.: Д. Дорошенко. «Літер.-Наук. Вісник», 1909, XLV, кн. I.

1909.

Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка. Видав В. М. Хрінников. Ек-въ, с. 47 + VII.

Русальчине озеро (із записної книжки старого стрільця П. К. Д'яковича). «Рада» з 8/III—1909; теж—«Дніпрові Хвилі», 1911, № 7—8—9, та окремою відбиткою—Катеринослав, 1911, с. 31.

1910.

«Вечірні зорі», вірші, Ек-въ, того ж року—друге видання.

Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка. «Дніпрові Хвилі», Катеринослав, №№ 1; 1911, №№ 12, 13, 14, 15.

Каталогъ Екатеринославскаго Областного Музея им. А. Н. Поля, Екат-въ.

1911.

Къ біографіи малороссійскаго этнографа Н. В. Закревскаго (1805—1871). Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссін, в. VII, с. с. 117—124. Теж—«Истор. Вѣстникъ», IV, с. с. 211—217. З портретом М. Закревскаго. Сам портрет без тексту публікований ще в «Дніпрових Хвилях» (Катеринослав), 1911, № 16—17, с. 229.

Родъ Мизко. Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссін, в. VII, 242—244.

Русальчине Озеро. «Дніпрові Хвилі», 1911, №№ 7—8 (с. с. 91—95) та 9 (115—120), та окр. відб.

Т. Г. Шевченкові (вірш). «Дніпрові Хвилі», 1911, № 10.

«Закохана пара»... продовж. «Дніпрові Хвилі», №№ 12—15.

«Все йде, все минає» (вірш), пам'яті Л. В. Сохачевської, ib., № 15.

Драний Хутір. Оповідання. Ib., №№ 18—21, та окр. відбитка.

«Горе орла» (вірш). «Дніпрові Хвилі», №№ 23—24.

«Де люде, там і лихо», повість, с. 79.

Рец.: Ів. Нечуй-Левицького. «Дніпрові Хвилі», 1911, № 22.

Поміж панами. Малюнки з життя. Катеринослав, IV+1+283.

1912.

Запорожцы въ поезіи Т. Г. Шевченка. Лѣтопись Екатер. Архивной Комиссіи, в. VIII, с. с. 102—159, та окр. відбитка.

Як жило славне запорожське низове військо. «Дніпрові Хвилі», №№ 4—6, та окр. відб., с. 31.

Рец.: «Дніпрові Хвилі», 1913, № 23—24.

Теж—у вид. Катеринославської «Просвіти», с. 31, Катеринослав, II вид.—р. 1914, «Просвіти» ж, у Катеринославі.

III вид.—р. 1918, «Слово», в Катеринославі, с. 36.

Три несподівані стрічі. «Дніпр. Хвилі», № 1—2, та окр. відб., с. 39.

День св. Дмитра (26 жовтня 1910 р.), вірш. «Рідний Край», № 12.

1913.

Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный. Лѣтопись Екатеринославск. Учен. Архивн. Комиссіи, в. IX, с. с. 1—58, та окр. відб.

Рец.: В. Пичета. «Укр. Жизнь», 1914, IV.

1914.

Т. Г. Шевченко—народный украинскій поэтъ (реферат, прочит. на засіданні Шевченк. ювіл. комітету 25 лютого 1914 р.). «Южная Заря», № 2306, з 27/II.

1915.

Двѣ поѣздки въ Запорожскую сѣчь Яценка-Зеленскаго, монаха Полтавскаго Крестовоздвиженскаго монастыря, въ 1750-1751 г.г. Екатеринослав, VIII+104.

1919.

Україно-Руське козацтво перед судом історії (читано в Катеринославському Університеті 20 вересня 1918 р.). вид. «Слово», Катер., с. 24.

1920.

Славний Боян Хома Провора. «Споживач», Катеринослав, №№ 1, 2.

Сповідь душі баби Палажки Хотюнки. Ib., №№ 3, 4.

Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка. Ib., № 4.

Український простолюди в його творчості. Ів., №№ 5—7, 9, 10. Також у «Кооперативному Житті» (Катеринослав), №№ 1—2, 1921, № 3—4.

Зачарований край (вірш). «Споживач» (Катеринослав), № 8.

«Думи мої», вірш. Ів., № 10.

Рослинні краски. Ів., № 11.

Українське кобзарство. Ів., №№ 12—13.

Словник української мови, т. I, А—К, вид. «Слово», Катеринослав, IV+412.

Поминула, браття, вільная пора (вірш). «Коопер. Життя» (Катеринослав), № 1—2.

1923.

Народний музей у Катеринославі. «Червоний Шлях», № 3, с.с. 153—161.

Екатеринославский Краевой Музей. «Молодая Кузница» (Катеринослав).

Оповідання столітнього діда про запорожців. «Історична Бібліотечка», № 5. Накладом т-ва «Просвіта» в Львові. Львів, с. 16.

1925.

Стародавні жителі України. «Зоря» (Катеринослав), №№ 2—3; передруков. в «Робітниче-Фармерськ. Календарі на 1928 р.», Вінніпег, U. S. A., з портретом.

1927.

Рибальчі заводи на Дніпровому низу. «Етнографічний Вісник» (У.А.Н.), Київ, V, с. с. 24—36.

Кошовий отаман О. М. Гладкий. Ювілейний збірник акад. М. С. Грушевському, с. с. 295—307.

1928.

Дніпрові пороги. Х., Д. В. У.

Моя перша зустріч з Л. Толстим. «Життя й Революція», 1928, X, с. с. 74—82.

II. Праці, присвячені проф. Д. І. Яворницькому.

1. Бібліографія.

Б. Гринченко. Литература украинского фольклора, Черниговъ, 1901 (за показчиком)—етнограф. праці Д. І. Яворницького.

«Дніпрові хвилі» (Катеринослав), 1913, № 10 (реєстр праць—неповний).

2. Життєпис.

«Зоря» галицька, 1893, № 3, с. 58.

Авчинниковъ А. Г. Профессоръ Димитрій Ивановичъ Эварницкій. Къ 30-лѣтію литературно-ученой дѣятельности. Екатеринославъ, 1914, с. 16.

Энциклопедический Словарь, изд. т-ва «Просвѣщеніе», т. 20, с. 450.

Ювілейна література.

Авчинников А. Г. *Op. cit.*

В. С. (троменко Василь). Юбилейное чествование Д. И. Эварницкаго. «Южная Заря» (Катеринослав), 1913, № 2231.

Г. Гасенко. На сторожі минувшини. До тридцятиліття літературно-наукової діяльності проф. Д. І. Яворницького. «Рада», 1913, № 269.

Д. Д. (орошенко). Дмитро Іванович Яворницький. (До 30-тилітнього ювілею його наукової діяльності). «Рада», 1913, № 269.

Його ж. Запорожський батько. «Дніпрові хвилі», 1913, № 10.

Його ж. Дмитро Іванович Яворницький. До 30-тилітнього ювілею його наукової діяльності. Л. Н. В., 1913, т. LXIV.

О. (лена) П. (чілка). Дмитро Яворницький (Еварницький). «Рідний Край», 1913, № 12.

Сумцовъ Н. Ф. Д. И. Эварницкій. «Южный Край», 24/XI—1913, № 19752.

Дмитро Яворницький. (30-літній ювілей наукової праці). «Ілюстрована Україна», Львів, 1914, № 1.

В. Стромєнко. Димитрій Івановичъ Эварницкій. (Къ 30-лѣтнему юбилею его научно-литературной деятельности). «Южная Заря» (Катеринослав), 1913, з 27/XI, № 2231.

К. Юбилей проф. Д. И. Эварницкаго. «Русская Правда» (Катеринослав), 1913, 26/XI, № 2057.

В. (асиль) С. (троменко). Юбилейное чествование проф. Д. И. Эварницкаго. «Южная Заря» (Катеринослав), 1913, № 2231.

М. Н-цький. Вшанування Д. І. Яворницького з приводу 30-ліття його ученої діяльності, «Дніпрові Хвилі» (Катеринослав), 1913, № 21—22.

Ювілейне свято Д. І. Яворницького. Іб.

М. Жученко. Культурные праздники Украины.

Юбилей проф. Д. Эварницкаго (корреспонденція изъ Екатеринослава). «Украинская Жизнь», 1913, XII.

М. Ж. (ученко). Лист із Катеринославу. Ювілей 30-тилітньої наукової діяльності проф. Д. І. Яворницького. «Рада», 28/XI, 1913, № 272.

М. Под-аєвъ. Чествование 30-лѣтней литературно-ученой дѣятельности проф. Д. И. Эварницкаго. «Приднѣпровскій Край» (Катеринослав), 27/XI, 1913, № 5003.

П. Козар. Д. І. Яворницький. До 70-ї річниці народження. «Зоря» (Катеринослав), 1925, № 11.

О. Гермайзе. Д. Яворницький. «Життя й Революція», 1926, I.

Д. І. Яворницький, як етнограф.

А. Пыпинъ. Исторія русской этнографіи, т. III, 396 й д.

Н. Сумцовъ. Современная Малорусская Этнографія (окр. відб. з «Кіевск. Старини»), I, с. с. 146—157.

Його ж. Діячі українського фольклору, с. с. 23—24.

Його ж. Слобожане. Харків, 1918, с. 214.

Його ж. Обь этнографическомъ изученіи Екатеринославской губернии. Сборникъ Статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва по изученію края. Екатеринославъ, 1905, с. 7.

Див. також рец. В. Данилова на «Малорус. и Запор. Старину» Я. П. Новицького. «Живая Старина», 1908, с. 250.

Лексикографічна діяльність Д. І. Яворницького.

Дор-ко В. (В. Дорошенко). Матеріал словничний проф. Дм. Яворницького «Літер.-Наук. Вісн.», 1900, XII, с. 132.

Див. Словник Б. Грінченка, вид. І. Передмова, с. XX.

Характеристика Д. І. Яворницького, як письменника.

С. Єфремов. Історія 'укр. письменства. 1918, вид. III, с. с. 141, 142, 254, 379.

П. Єфремов. Белетристичні писання Д. І. Яворницького. «Зоря» (Катеринослав), 1925, № 11.

Його ж. Письменник-кольорист. Записки істор.-філол. відділу У. А. Н., XIII—XIV, с. с. 213—230.

Дивись також В. Білого—Харківські вчені 80-х років в українській літературі. Іб., с. с. 190—205.

С. Р. Очерки новѣйшей малорусской литературы. «Русск. Вѣд.», 1902, № 102.

Публічні лекції, диспути та промови проф. Д. І. Яворницького.

(Звіти за них).

Н. Бѣляшевскій. Археологическій съѣздъ въ Кіевѣ. «Кіевск. Стар.», 1899, XI, с. 276.

Лекції Д. И. Эварницкаго въ Хоролѣ. «Кіевск. Стар.», 1899, XI, с. 78.

Теж у Лубнях. «Кіевск. Стар.», 1899, XII, с. 180.

Про лекції ж. «Кіевск. Стар.», 1900, IV (передрук. з «Сѣв. Курьера»). Іб., 1900, V, 74 (пер. з «СПБ Вѣд.», № 76, та «Приднѣпровскаго Края» (Катеринослав), № 800.

Б. Відчити Д. Еварницького. «Літер.-Наук. Вісник», 1900, IX, с. 222.

Д-ко, Д. (Д. Дорошенко). Відчити Д. Еварницького. «Літературно-Наук. Вісник», 1900, X, с. 207.

Теж про лекції, див. «Кубанскія Областныя Вѣдомости», 1901, № 10, передрук. в «Кіевск. Стар.», 1901, II; «Южанинъ», 1901, № 252, передрук. в: «Кіевск. Стар.», 1901, XI.

Магістерський диспут Д. І. Яворницького (29 квітня 1901). «Кіевск. Стар.», 1901, VI, с. 165; «Истор. Вѣстникъ», 1901, VI, с. 1212; «Приднѣпровскій Край» (Катеринослав), 1901, № 1218.

С. Є. (Сергій Єфремов). Публічні відчити проф. Яворницького. «Літер.-Наук. Вісник», 1901, XIV, с. 9.

Лекція Д. І. Яворницького. «Вістникъ Юга», 1903, № 394.

Про доповідь Д. І. Яворницького на XIII Археолог. З'їзді, р. 1905, в Катеринославі. «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», 1909, IV, с. 208.

Про доповідь Д. І. Яворницького в Києві. «Рада», 1910, № 227, передр. «Руслан», № 229, за р. 1910 («Південно-Західне козацтво перед судом історії»); теж—«Нарис Запоріжжя та його побуту». «Рада», 1910, 229, передр. «Руслан», 1910, 223; про це ж—див. «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», 1910, IV, с. 232.

Учительські курси в Катеринославі—про лекції Д. І. Яворницького. «Дніпрові Хвилі» (Катеринослав), 1911, № 16—17.

Лекція Д. І. Я-го. «Дніпрові Хвилі», 1912, № 3.

Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. Київ, 1928, вид. У. А. Н., с. 72.

Археологічні екскурсії Д. І. Яворницького.

«Кіевск. Стар.», 1901, VII—VIII; В. Наукова екскурсія Д. Яворницького. «Літер.-Наук. Вісник», 1901, т. XV, с. 38; також див. «Кіевск. Стар.», 1901, XI; «Южный Край», 1902, № 7515; «Придніпровскій Край» (Катеринослав), 1902, № 1583; «Кіевск. Стар.», 1902, X.

Обрання Д. І. Яворницького на члена наукових товариств.

— О-ва любителей изучения Кубанской области—«Кіевск. Стар.», 1901, VII—VIII (передр. з «Кубанскихъ Вѣдом.»).

— Українського Наукового Т-ва в Києві (Україна», 1914, II, с. 147—148).

Див. ще такі праці, де згадано Д. І. Яворницького:

В. Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи (за показчиком).

М. Сумцов. Передмова до збірки поезій Я. І. Щоголева, вид. «Рух», Харків, 1919, с.с. 16, 19, 27, 29, 106—107, 127.

М. Зеров. Передмова до «Вибраних поезій» Я. Щоголева, Київ, 1927, с.с. VIII, XXX.

Д. Багалій. У літографованих лекціях з російської історіографії.

Його ж. «Листи до мене проф. Антоновича». Наук. Збірн. Харк. Наук.-Дослідч. Катедри історії укр. культури, № 2—3, с. 132.

У тому ж виданні див. М. Сумцова «До історії наук. впливу О. Потебні», с. с. 6—9.

Як писав Рєпін своїх запорожців—«Дніпрові Хвилі» (Катеринослав), 1912, № 7.

З М І С Т

Замість передмови	1
Павло Матвієвський. 25-тиріччя Дніпропетровського Краєвого Історично-Археологічного Музею	5
Михайло Рудинський. Археологічна розвідка на Дніпрельстані	45
Аркадій Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927	61
Петро Смолічев. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, в вересні—жовтні р. 1927	161
Володимир Білий. Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання	235
Бібліографічний покажчик праць проф. Д. І. Яворницького	261

TABLE DES MATIÈRES

Préface	1
Paul Matwiéwsky. 25-ième année de l'existence du Musée historique et archéologique de Dnipropetrowsk	5
Michel Roudynsky. Une recherche archéologique sur le territoire du Dniprelstan	45
Arkadius Dobrowolsky. Compte-rendu sur les recherches archéologiques sur le territoire de Dniprelstan en 1927.	61
Pierre Smolitchew. Recherches et fouilles archéologiques sur le territoire du Dniprelstan en Septembre—Octobre 1927	161
Woldemar Bilyi. Une aperçu historique de développement des études ethnographiques de l'ancien gouvernement de Katerynoslaw et leurs problèmes prochains.	325
La table bibliographique des oeuvres du prof. D. I. Jawornitski.	261

